अथसारस्वतप्रसादसटीकप्रारम्भम् ॥ ❁ ॥

सा॰टी॰ सा॰प्र॰ सू॰ १

श्रीगणेशाय नमः सरस्वत्यै नमः गणपतये नमः नमस्कृत्य जगन्नाथं रामं राजीवलोचनम् ससीतं लक्ष्मणोपेतं मुरारिकुलभूषणं १ सारस्वतप्रसादा।
ख्यां बालानां बुद्धिदां मुदा क्रियते वासुदेवेन सरस्वत्याः प्रसादतः २ मंगलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इति भाष्योक्तेः शि
ष्टाचाराचाराच्चयग्रन्थसमाप्ति अपेक्षितप्रारीप्सितप्रत्यूहापोहादिप्रतिबन्धकसमापश्रीमद्भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलं ग्रन्थकृच्छिष्यशिक्षार्थं निब
ध्नाति प्रणम्येत्यादिवा सारस्वतीमिति ह्रस्वाणाजिति ङीप् प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा यया सा प्रक्रिया तस्याश्च सरस्वतीप्रोक्त
त्वेन सिद्धत्वात्तामनृजुत्वं विधीयते जस्याप एव चक्रे ऋजुत्वभावान्मंदं घटं करोतीति वत्कर्मत्वम् अत एव सरस्वत्या प्रोक्तानि सूत्राणि सारस्व
तानि तत्संबंधिनी सारस्वतीति व्याख्यानेऽवृद्धाच्छ इति छ इति छः स्यात् तस्य च वृद्धसंज्ञापूर्वकत्वेन संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति नित्यत्वेन कथंचित्स
माधानेऽपि शैषिकादणः शैषिकाण्णो निषेधः सरस्वतीप्रोक्तप्रक्रियाकरणे च पिष्टपेषणादिदोष इत्यादि निरस्तं अभूततद्भावात्कृयोगे च्विप्राप्तावपि म
हाविभाषानुवर्तनात् अत्र परस्मैपदस्य बालव्युत्पादकत्वात् परगामित्वात् क्रियाफलस्य स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति नियमादात्मने
पदमप्युक्तं तथाप्यस्य वेदांतानुसारित्वेन ततः परत्वाभावात्तज्ज्ञन्या पूर्वस्यात्मगामित्वेन वात्मनेपदम् य्वोर्विहसे इति दीर्घविधेर्दीर्घसंज्ञापूर्व।
कत्वेनानित्यत्वाद्दीर्घविधेरल्पापेक्षत्वेनांतरंगत्वादसिद्धं बहिरंगमन्तरंग इति वत्वस्यासिद्धत्वाद्वा कुर्वे इत्यत्र दीर्घाभावः आरंभादासमाप्तेर्वर्त
मानत्वम् वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वा सूत्रपाठादिक्रमातिक्रमेण च प्रयोगानुकूलसूत्रादिक्रमकरणादृजुकरणं अतश्च स्वकपोलकल्पि
तत्वाद्यनवकाशात्साक्षात्सरस्वतीप्रणीतत्वेनान्यप्रक्रियोत्कर्षश्च केचित्तु सरस्वतीसंज्ञकसंन्यासिकृतत्वेन नवीनसूत्रवृत्त्यादिसत्प्रक्रियाकर
णप्रतिज्ञेति व्याख्यानमतं तन्न सूत्रसम्प्रसते परस्मैदं दौ साक्षात्सरस्वतीत्यादिना सर्वदेशप्रसिद्धत्वं च विरुद्धम् ननु ऋजुत्वमात्रं वै विधीयते तदा पंकौ
चित्रक्रियामनृजुत्वं विधीयतां इत्यत आह किंविशिष्टां प्रक्रियां नातिविस्तराम् न अतिविस्तरः शब्दबाहुल्यं यस्यां सा तथा तां न अतिविस्त

णानातिविस्तरेतिमपूर्वस्यंसकादित्वात्तत्पुरुषोवानैकधेत्यादिवन्निषेधार्थनकारेणसमासात्ताननुबंधकग्रहणेननिरनुबंधकस्येतिअनस्वरइत्यनादेशो
ननेतिएथक्यदेवाअभावः व्याकरणस्यतावदनादिपरंपराप्राप्तसाधुशासनत्वेनतेषांचानंतत्वात्पाणिन्यादिभिरपिप्रयोगेकशरणैः पृषोदरादीनि
यथोपदिष्टमित्यादिनाग्लानिकानामेकसाधुत्वाभिधानाद्बालव्यामोहकविस्तरमसहंत्यापरमकरुणाकरया श्रीसरस्वत्यापिचवापिनु
शब्दविपरीतविधानयोगविभागतंत्रधर्म्मादिभिः समस्तसाधुसब्दाननुसासंत्याप्रक्रियांप्रकल्प्यनुभूतिस्वरूपायस्वभक्तायानुभाविताःसचस
र्वातिशयांतामनूद्यऋजुत्वमर्ज्जयति ननुसमस्कारीशुभांचक्रेप्रक्रियांचतुरोचिताचित्यंते अभिधानादृजुत्वमात्रविधानमयुक्तमितिचेन्नै।
वंतत्रापिप्रक्रियामनूद्यशुभत्वविधानात् तस्मात्सुष्ठुक्तं ननुश्रेयांसिबहुविघ्नानीतिश्रेयः साधनभूतेप्रक्रियाऽर्ज्जवकरणविघ्नैर्मेवितव्यमत।
आहकिंकृत्वापरमात्मानंप्रणम्येतिपराजगत्कारणेतयोत्कृष्टामामायाशक्तिर्यस्यसपरमः वस्यमायोऽचिंत्यानंतसक्तिरित्यापरेरूपनिष।

श्रीगणेशायनमः प्रणम्यपरमात्मानंबालधीवृद्धिसिद्धये सारस्वतीमृजुंकुर्वेप्रक्रियांनातिविस्तराम् ॥ ० ॥

आणैः सदनुमानैर्वामीयतेज्ञायतेइतिवापरमः अतविसंव्याप्नोतिविषयानादत्तेइतिवासआत्मापरमश्चासावात्माचेतिपरमात्माकार्य्यकारण।
विलक्षणोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः तंपरमात्मानमितिपृक्यदेस्वाप्रकर्षेणभक्तिश्रद्धातिशयेननत्वाप्रथमंप्रकर्षवाचिप्रशब्दप्रयोगः श्रीश
ब्दादिवन्स्वरूपतामांगलिकात्वादेतदर्थेनृणांप्रज्ञाप्रकर्षध्वर्थत्वाच्च पूर्वकालार्थकत्वाक्यारंभात्पूर्वमाचरणीयत्वेनत्वादेर्घोत्यतेननुसिद्धा।
र्थेज्ञातसंबंधंश्रोतुश्रोताप्रवर्तते शास्त्रादौतेनवक्तव्यः संबंधः तत्प्रयोजनं पावत्प्रयोजनंनासौसंबंधोननिरूप्यतेसंबंधानभिधायित्वा
च्चवश्यावदसंगतिरितिप्रयोजनंवक्तव्यमित्यात आहकिमर्थंबालधीवृद्धिसिद्धये इतिबलेकामधेनुत्वाद्बलंतिचलंति दुर्बोधार्थ्यादितिवा
लाः शाब्दव्युत्पत्तिरहितास्तेषांधियोबुद्धिर्व्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यै अयंभावः रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनानीत्यादिमहा

सा॰ टी॰ सा॰ प्र॰ पू॰ २

भाष्योक्तव्याकरणप्रयोजनानां रक्षाद्यपि पदत्वोक्तमन्वाख्यानप्रयोजनं न तदप्यन्यतः सिद्धत्वस्य सिद्धेस्ततोपि चेत्यादिना तत्र वार्तिककारैरध्ययनादि
भिरेव वेदपाठस्य वरक्षादेरपि न त एव संभवान्नातीव प्रयोजनत्वमुक्तमतः केवलसाधुत्वासाधुत्वज्ञानमेव प्रयोजनत्वेन विज्ञापनेते विचारविशेषा
श्च विस्तरभयान्नेहोक्ताः अत्र च प्रक्रियाज्ञानं विषयः बालव्युत्पत्तिः प्रयोजनं जन्यजनकभावः संबंधः सद्व्युत्पत्तिश्चाधिकारीत्यनुबंधचतुष्टयमा
पि तत्तत्पदैः समसूचि १ नन्वमपूर्वैस्वशब्दावित्यत्यादिकापि प्रक्रिया क्रियतामित्यत आह इन्द्रादयइति इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली
शाकटायनः पाणिमरजैनेंद्राजयंत्यष्टादिशाब्दिका इत्युक्ताः ऐन्द्रचांद्रादिव्याकृतिकर्तारः महेंद्रादयो देवा वा यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य
अंतं परमापारमियत्तया परिच्छेदेन पपुः न प्रापुः तथा च श्रुतिः दिव्यं वर्षसहस्रं किलेन्द्राय बृहस्पतिः परीपरां प्रोवाच नांतं जगामेति तस्य

इन्द्रादयोपि यस्यांतं न ययुः शब्दवारिधेः प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् तत्र तावत्संज्ञासंव्यवहा
रायसंगृह्यते अइउऋऌसमानाः अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यंते ॥०॥०॥०॥०॥

कृत्स्नस्य समस्तस्य प्रक्रियां वक्तुं नरो मादृशमनुष्यः कथं क्षमः समर्थः अपि वै मुनिकन्यापरसंसूचनार्थः व्यासवाल्मीक्याद्यनुक्तसमुच्चा
पार्थो वा अपमसि संबंधः यदा वाचस्पत्यादयो वक्तारः इन्द्रादयश्चाध्येतारः दिव्यवर्षसहस्राणि दिष्टसमयस्तथापि प्रतिपदपाठेनापि सारा
गमनेदुस्तरत्वलघुत्पादनेन तदा मादृशमनुष्येण मंदमतिना मंदभाग्येनाल्पायुषाऽनंतविघ्नाभिभूतेन कथं कार्त्स्नेन सर्वसद्व्युत्पादकं प्रक्रियांतरं
कार्यमित्यतः तस्यां स्वात्मवादेन अनुक्तविधानमुचितमिति २ संज्ञाविधानमंतरेण सुखप्रतिपत्त्यसंभवादभिधास्यमानसंज्ञासंग्रहं प्रतिजानीते
तत्रेति तस्मिन् अत्रिपाज्ञैवे विवेकपेतावत्प्रथमं संव्यवहाराय प्रयसम्यक्शास्त्रप्रवृत्तये संज्ञा अस्मात्पदादयमर्थो बोधव्य इत्येवं संकेतरूपा स रव्व

सा॰ प्र॰ २

तोऽपूर्वो वार्थः स्वकृतामपाहं गृह्यत इत्यर्थः तत्राकारादिक्रमेण वर्णमातृकामप्युपदेष्टुमाद्यसूत्रमाह अइउऋ इति षड्दमिदं संज्ञासूत्रम् यद्यपि अ
कारादीनामर्थस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वासंभवाद्विभक्त्यसंभवे पदत्वासंभवस्तथापि वासुदेवादीनामर्थावांतरत्वात् तदविवक्षानात्रात्प्राति
पदिकमेतानि षेधासंभवाद्विक्रियात्यस्वाच्यकस्येति वा प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पदत्वं तस्याश्च कुंदो वक्त्राणि भवंतीति छांदसत्वाच्च पूर्ण
त्सुपां सुलगितिलुक तयोर्क्तविभक्तेः श्रावप्रोलोपो वर्णस्यात्रपदस्य च सरस्वतीकृते सत्रे ह्रस्वो नौ दीर्घसंग्रहः बहुवचनं च प्रत्येक संज्ञासिद्ध्या
र्थं अन्यथा चक्षावनमितिवत्समुदायसंज्ञा स्यात् न च संज्ञासंज्ञिनोर्भेदोपचारात् विसंधिनिर्देशश्चाविस्मयभन्यर्थौ तरसंस्मारणेन मंगला
र्थः यत्तु संध्यकरणम संदेहार्थं संधौ हि सति पकारादीनामपि समानसंज्ञा संदेहः स्यात् ० तदुक्तं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्ष
णमिति वचनाद्व्याख्यानेन तदसंदेहनिरासंभवात् अन्यत्स्वस्याद्यसूत्रत्वेन संधिसूत्राणामसिद्धत्वात्तदभावादित्याह तदप्यसत् व्याकरणा

तेषां समानसंज्ञा च विधीयते नैतेषु सूत्रेषु संधिस्तु संधेयोऽविवक्षितत्वात् विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् ॥

स्यानादित्वेनातोन्तुरित्यादावेव संधिसंभवात् केचित्त्वेषां निपातानां तत्पाठान्निपात एकाजनाङिति प्रकृत्याद्भुतप्रगृह्या उचीति प्रकृति
भावमाहुः अपरे तु षड्दस्त्वेन वाक्यत्वात्संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति वचनाद्वि
वक्षाभावात्संध्यभाव इत्याहुः एवं चास्त्रिमग्रंथसंगतिरपि इतरे तु द्विपदमेव कुर्वते संध्यभावस्तु पूर्वोक्तो वेत्याहुस्तेषामुत्तरग्रंथविरोधः न
नु समानाइति महासंज्ञाविज्ञानात् समानं तुल्यं मानं परिमाणमित्यन्वर्थत्वाभिन्नस्वरूपाणामेषां कथं समानत्वमिति चेत् ० सत्यं ह्रस्वदीर्घ
प्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकनिरनुनासिकसंवृतविवृतादिभिरेतैः समानमानत्वादान्वर्थेन तु वर्णपरिगणनमन्तरेण संज्ञाविधा
नानुपपत्तेरर्थैक्यादेकवाक्यसाकांक्षे चेद्विभागे स्यादित्येकेनानेन वाक्येन वाक्यभेदप्रसंगादर्थे द्वयप्रतिपादनमयुक्तमित्यत आह ऋते ॥

सा॰टी सा॰श पू॰ ३

नेतिवर्णपरिगणनस्यानुषंगिकत्वाद् यदुपविधानामावान्नवाक्यभेदापत्तिरितिभावः प्रत्याहृियंते संकोच्यंते वर्णा यैः प्रतिकार्यमाहृियंते वा प्रत्याहृि-
यंते संकोच्यंत इति वा प्रत्याहारा अवादिसंज्ञास्तेषां ग्रहणायेत्यर्थः प्रत्याहाराणां संज्ञारूपत्वात्संज्ञासंग्रहांतः परिगणनेनाकस्मिकं एतेषु सूत्रेष्वि-
ति वहुवचनं वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण जात्यभिप्रायेण जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति वा अवयवावयविनोरभेदोपचाराद्वा
न्नत्रावयववर्णाभिप्रायेणावा वक्तुमिष्टो विवक्षितः न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् ततः किमत आह विवक्षितत्वेति अत्रपद्य
पि संधिर्विवक्षितस्यैव भवति विवक्षितः संधिरेव भवतीत्युभयथापि नियमासंभवः एकपदे द्वौ विवक्षाभावेपि संधेरेवस्यकत्वात् इह ईदृ देदं नानां
नां हि वचनानां नामेकस्वराणां निपातानां च शतशो विवक्षायामपि संध्यसंभवाच्च तथापि विशेषार्थो नु शब्दाद्वाक्यविषयत्वं नियमस्यावगम्यते

लौकिकप्रयोगनिष्पन्नत्वेसमयमात्रत्वाच्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यं-
ते लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति ततो लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या एकमात्रो ह्र ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विवक्षाभावे हेतुमाह लौकिकेति लोके भवा लौकिका वा लास्तेषां प्रयोगज्ञानाय अथवा लौकिकप्रयोगाद्ध्यानपादयोऽनादिवृद्धप्रयोगास्त-
त्सिद्धये समयः संकेतस्तन्मात्रत्वादुपदेशो जतुनासिक इत्यादौ कृत्वाभावदत्रापि संध्यभाव इति भावः द्विपदस्य पक्षे वाप्यं हेतुः चकारो निपात
त्वादिह हेत्वंतरसूचनार्थः ननु परिगणितानां पंचानामेव समानत्वे गंगानामित्यादौ दीर्घवर्णादीनां समानकार्यं न स्यादित्यत आह सूत्रांतरमवा-
तारयति ह्रस्वेति ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च भेदश्च ते भेदाश्चोदात्तादयः एतेषामित्यनंतरोक्तसमानानामित्यर्थः एवं च हरये इत्यादौ दीर्घत्वाप्रसंगः
समाना वर्णाः सवर्णाः इत्यन्वर्थेनाविज्ञानात्समानस्थानप्रयत्नानामेषां सावर्ण्यं परस्परमिति ह्रस्वस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतैः दीर्घस्य दीर्घप्लुतह्रस्वैः
प्लुतस्य प्लुतह्रस्वदीर्घैः सवर्णत्वं ततश्च वर्णग्रहणे सवर्णस्यापि ग्रहणमिति ह्रस्वसवर्णानां दीर्घादीनामपि समानत्वात्कार्यं भवत्येवेति भावः

राम ३

ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यस्य ऌपोः सावर्ण्यस्य च वक्ष्यमाणत्वात् तयोः स्वरत्वं समभेदत्वे दर्शनत्वात् ननु ह्रस्वादिसंज्ञाविधानमन्तरेण तत्तत्स्वरूपावगत्यपात।
सावर्ण्यासंभव इत्यत आह लोकादिसेषति शेषस्यानुक्तस्य लोकतोऽनादिवृद्धव्यवहारप्रसिद्धेः। आदितो दात्तादिसंज्ञामाह। मीयत इति मात्रा
तिसृष्वपि समयावस्थासु का मात्रा उच्चारणकालोपलक्षः एकमात्रैः एवमपरत्रापि तत्क्रमं एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते त्रिमात्रस्तु प्लु
तो ज्ञेयो व्यंजनं चार्द्धमात्रकमिति॥ उच्चैरिति स्थानविशेषणेन वर्णानां तथा च। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ता
श्च नासिकोष्ठौ च तालु च स्थानानि तेषु चोच्चनीचसमभेदात् तत्र यो शास्त्रेण नाभिदेशाद् ऊर्द्ध्वमाक्रमद्वायुरभिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिः स उच्चभागे
ऽभिव्यक्त उदात्तः। नीचभागे अनुदात्तः। समभागे स्वरित इत्यर्थः। एऐ इति पंचपदं द्विपदं वा पूर्ववत् संध्यभावादि च संध्ये जोतानी वाक्षराणि संध्या।

स्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः प्लुतः व्यंजनं चार्द्धमात्रकं एषामन्येप्युदात्तादिभेदाः सन्ति उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः नीचै
रनुदात्तः समवृत्त्या स्वरितः एऐओऔ संध्यक्षराणि एषां ह्रस्वा न सन्ति अभये स्वराः अकारादयः पंच चत्वार एकारादयः।

स्वराणीति योग्रहस्त्वात्पंचाजादि द्विवद्वयपवत्त्युत्पत्तिसद्भावादन्वर्थता। अतो नाकारादिसंकरः द्विमात्रत्वेन ह्रस्वभेदाभावः ह्रस्वा न सन्तीत्युक्तत्वाच्च दीर्घ
प्लुतोदात्तादयो भेदाः सन्तीत्युक्तं भवति। एवं च अइउऋवर्णानां ह्रस्वोदात्तसानुनासिकादिभेदेनाष्टादशभेदभिन्नत्वम् ऌवर्णस्य च दीर्घप्रयोगाभावात्
ऌवर्णसंध्यक्षराणां द्वादशद्वादशभेदवत्त्वम् तेषु स्वरप्रक्रियापाठमेव योपयुक्ता इति नात्रोक्ताः। अभये समुदायपदप्रयोगमनेकत्वादुभयपक्षा ब
हुत्वे तस्य च द्विवचनान्तप्रयोगाभावाद्वा वर्णविवक्षया बहुवचनम् समानसंज्ञकाः सन्ध्यक्षरसंज्ञकाश्चोभये वर्णाः स्वरसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः। अवर्णा
र्न अत्र वर्णवर्ज्यादं नित्यं ज्ञेतीत्यवर्ज्याः अवर्णभिन्ना अवर्णान्तररहिता वेत्यर्थः। अत्र केचित्कालापाः सारिणः चतुर्दश स्वरान् दश समाना द्वादशभ्या
मिन इत्याहुस्तदयुक्तम् उभयशब्दस्य सर्वनामत्वात्तेषां च द्विस्वप्रकारवाचित्वात् पूर्वोक्तसमानसंज्ञकपंचवर्णसंध्यक्षरसंज्ञकचतुर्वर्णोपग्रम।

सा॰टी॰ मर्वेकत्वेनवर्जितं॰ ऋ॰ आरभ्याताभेदानामुपादानचतुर्दशत्वेद्वादशत्वे॰ परभेदपरित्यागेमानाभावात्तस्मात्पंचसमानाः नवस्वराः अष्टौनामिनः ताग
सा॰प्र॰ तत्तभेदाश्च तत्तत्संज्ञकाः उक्तानुवादपूर्वमुत्तरग्रंथसंबध्नाति अत्रक्रांताइत्यादि ग्राहपितुमिच्छाजिग्राहयिषा प्रत्याहाराणांजिग्राहयिषातया
४ आद्यंताभ्यामिति २ प्रत्याहाराइति अधिकारस्तत्पूर्वतोऽनुवर्ततेंतत्त आद्यंताभ्यांवर्णाभ्यांगृह्यमाणाः प्रत्याहारसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तेमध्य
गानामाद्यंतवर्णानांचग्राहकाभवंतीत्यर्थः तावाद्यंतभागौतन्नामांवस्तुनस्तुआद्यंतेतिसाङ्कुतिकंष्टग्यक् तत्रआभ्यामाद्यन्तवर्णाभ्यांग्र॰

उभयेस्वराउच्यंते अवर्ज्जानामिनः अवर्णवर्ज्जाः स्वरानामिनउच्यंते अनुक्रांतास्तावत्स्वराः प्रत्याहारंजिग्राहयिषया
व्यंजनान्यनुक्रामति हयवरल ञणनङम झढधघभ जडदगबखफछठथ चटतकप शषसस आद्यंताभ्यांप्रत्या
हारंजिघृक्षितः आद्यंताभ्यामेतेवर्णाः ग्राह्याः आदिर्वर्णोऽन्त्येनसहगृह्यमाणस्तन्नामाप्रत्याहारः तथाहि अकारेव
कारेणसंगृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः सच अइउऋलृएऐओऔहयवरल ञणनङमझढधघभजडदगब इत्येताव
त्संख्याकः संपद्यते चटतकप इतिचपप्रत्याहारः जडदगब इतिजबप्रत्याहारः झढधघभ इतिझभप्रत्याहारः ॥

ह॰ ॥ णाआद्यंतवर्णसंज्ञकाइत्यर्थः आद्यंतवर्णानामपस्यसत्यासंख्यानियमस्त्विति एतावंतएवेतिसंख्यायानियमः प्रतिकार्यमाहर॰
णात्कार्याणांवानंतत्वान्नियमाभावइत्यर्थः केनुपत्रपत्रयेनयेनेत्युक्ताऽनियमप्रसंगेआह॥ संख्येतिं अनियमः आनंत्यंनास्तिविंशतित्वे
ननियमात् तदुक्तम् भवतल एकैकस्माद्वाभ्यांमस्यात्पवौचतुर्भ्यस्तः सप्तभ्यः स्यादित्यंप्रत्याहाराहस्त्वविंसतिशेपाइतितथाहि झभअवछ॰ रा॰म॰
तइलयमंजमंझपंचपरवपपयंअवं हवझवजवहसवसंरसझससरवशाल नतुभोसमतिप्रत्याहाराणामनेषांकथयिष्यमाणत्वात्का ४

षड्विंशतित्वमेव वर्णसमाम्नायसूत्रस्य वर्णैर्विंशतित्वमिति वाच्यम् औ निपात इत्यादावेकस्वरत्वभावे औ इत्यस्य वर्णसमाम्नायसूत्रस्थैरेव व
र्णैः प्रत्याहारस्य ग्रहिष्यमाणत्वादिति चेत्सत्यम् वर्णसमाम्नायसूत्रस्थ हसैर्विंशति नियमात् अन्यथा प्रत्याहाराधिक्ये एकचत्वारिंशन्नि
यमोपि न स्यात् हसाः इति हसप्रत्याहारसंज्ञान्वर्णाननूद्य व्यंजनसंज्ञा विधीयते तदेव विवृणोति हकारादय इति हसप्रत्याहारद्वारेणैव व्यंजनव्य
वहारे सिद्धे व्यंजनसंज्ञाभिधानं पूर्वप्रसिद्धसंग्रहार्थं विग्रहं अंजनं स्वरूपं यस्मात्तत् व्यंजनं तदेवाह ॰ स्वरहीनमिति ॥ स्वरेभ्यो हीनमन्यत् ॰ रहि
मिति व्याख्यानेन तु आत्माश्रयापत्तः स्वरेषु स्वराभावात्तेषामपि व्यंजनत्वमापद्येत भावप्रधाननिर्देशात्स्वरत्वहीनमिति वार्थः ननु हसां व्यंजना
नामित्युक्तत्वाद्धसांतर्वर्तिनोऽप्यकारस्य व्यंजनत्वं स्यादत आह तेष्विति तिष्ठियोच्चारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्स्वरितस्वरार्थत्वं च प्रत्याहारादि पान्ता

अइउऋ इति ज्म प्रत्याहारः एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृतसंज्ञास्तत्र तत्र ग्राह्याः संख्यानियमस्तु नास्ति हसा व्यं
जनानि हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यंजनानि भवंति स्वरहीनं व्यंजनं तेष्वकारः सुखमुखोच्चारणार्थत्वादित्सं

ज्ञकवत्तन्निवृत्तो पुनः सनोपादेय इत्यर्थः एति गच्छतीति इत् गत इत्यर्थः इत्संज्ञासूत्रमाह कार्य्यायेति तादर्थ्ये चतुर्थी कार्य्यार्थत्वं च प्रत्ययादि
ष्वेवेति प्रत्ययाद्यतिरिक्ता इत्युक्तम् प्रत्यय आदिर्येषां ते प्रत्ययादय इति तद्गुणसंविज्ञानात् बहुव्रीहेः ॥ प्रत्यय आगम आदेश धातु सूत्र गण
उणादि तिद्धि वार्तिक लिंगानुशासनोन्पादीनि ग्रहस्तेभ्योऽतिरिक्तो भिन्नः तत्र वर्तमानोऽप्यतत्कार्य्यकारी कार्य्यायेत स्यादिति स्थाननियम
नुमागमादिर्थादि स्वरूपायेत्यर्थः अथवा प्रत्ययः प्रतीतिः प्रयोज्यस्य बोधः तस्यादिः प्रयोजकस्य प्रयोगस्तद्धितः व्यवहारावस्थायाम्
वर्तमान इत्यर्थः इत्संज्ञकस्य लोप इत्येव वक्तव्ये यस्य तस्येति ग्रहणं सर्वस्येत्संज्ञकस्य लोपार्थः अन्यथा भिजिदुडु प्रभृतीनामित्संज्ञकानां
लोपलक्षणो आदेशे क्रियमाणे षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यैव स्यात् यस्य तस्येत्युक्तौ च सर्वाधिकारादर्थाधिक्यमिति न्यायात्सर्वादेशसिद्धिः ॥

सा टी
सा र
पू
५

नानार्थकेऽप्योऽन्यविधिरित्यस्याः परिभाषायाः प्रमाणत्वेनाम तत्रसूत्रेऽनुवादेनाश्रयणात्॰ लोपस्वरूपमाह वर्णेति' वर्णानामश्रवणत्वेन स्वत
रूपादर्शनान्नविधेयत्वमिति: अदर्शनार्थः वर्णाश्रवणमित्यर्थः उकावर्ण्यविनाशपापरोत्पत्तिप्रतिबंधाद्वर्णाभ्यांविरुध्यन्तेवर्णौ विरुणद्धि इतिवा
वर्णविरोधः स्वरानंतरितेतिविसर्गकारादभिरनंतरिता अव्यवहिताः हसौचहसाश्चहसाइत्येकशेषाद्द्वयोरपिव्यवधानमव्यवहितयोः संज्ञासंयोगइ
त्येकवचनेनहहसश्चवन्दमितिवत्समुदायसंज्ञा कुचुटुतुपइतिवर्ज्यन्तेसुपग्रहणार्थंविजानीयात्एवप्रसारवर्ज्जनाद्वावर्गाः सजातीयवर्णस
मूहहस्त्याहकाइत्यर्थः संज्ञान्वर्थवादुकारानुबंधितात्तुपवर्गेणपाहितत्वंतयोः क्रमम् अकारात्पंचमोवर्णस्तमाहुः पंचकाहेउकारस्तत्रविधा
तोनान्योभवितुमर्हतीति॰ अरेदोनामिनमितिस्थानषष्ठी अग्निपतेसंबंधायाससस्यासत्वात् एतेचानिर्दिष्टस्थानाग्रणात्वेनविधीयमा

नाकोमवतिकार्यायेत ॥ प्रत्ययादयोतिरिक्ताः कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणोवर्णः इत्संज्ञाकोभवतिप्रस्येत्संज्ञातस्यलोपः

मेधा
...२

वर्णादर्शनंलोपः' वर्णविरोधीलोपश्चामित्रवदागमः' शत्रुवदादेशः' स्वरानंतरिताहसाः संयोगः' कुचुटुतुपुवर्गाः उकारः पं
चवर्णपरिग्रहणार्थः अरेदोनामिनोगुणः नामिनस्थानिकाः अरएओएतेगुणसंज्ञकाभवंति' आरैऔवृद्धिः आआर
एऐओऔएतेवृद्धिसंज्ञकाभवंति ॥ नानामिनएवस्थानेभवंतीत्यर्थः विपरीतनिर्देशोनामिवकारावधार्यः तेनअरअरअस्थानेएदे।
त्यादिवयएवनामिनः स्थानिनः लकारस्यत्वलसावर्ण्यात् ततश्चयातिगायतीत्यादौगुणप्रसंगः निवर्तमानयोर्मध्यपातान्नामिनोनानुवृत्तिः
आरैऔइतिआइतिद्विमात्रग्रहणमामर्थ्यान्नह्रस्वस्यवृद्धिसंज्ञाअकारस्यआकारोवृद्धिः शेषंपूर्ववत् अंत्यस्वरादिष्टिः' अंत्यस्वरआदिः आदि राम ५
भूतोऽवयवोपस्यसइतितद्गुणसंविज्ञानेनतत्सहितोवर्णादिसंज्ञः अंत्यस्य...सगादि आद्यंतवदेकस्मिन्निति सएवादिरंतश्च' अन्त्यादितिसा
सामीप्येच अवस्थानांप्रकारेवयवेऽपिच आदिसदेन तु मेधावीचतुर्षुर्थेषुलक्षयेत् अंत्यादितिसा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॰

मान्ये विशेषणाद्दर्शमात्रात्त्वित्युक्तम् असंयोगादिति संयोगादिः संयोगविसर्गानुस्वाराः परे यस्मात्तथा विसर्गादिपरस्य ह्रस्वस्यापि गुरुत्वमुक्तं तदुक्तम् संयो
गे च दीर्घं सानुस्वारं संगसमिश्रं विज्ञेयमक्षरं गुरु पादांतस्थं विकल्पेनेत्यादि मुखनासिकाभ्यामिति नासिकामात्रतोऽनुनासिको वर्णधर्मस्तद्भेदो
पवर्गादि वर्णादिषु यदिहं ह्रस्वमात्रात्ययसेनांगानामिति त्येकवर्णावविधेर्मुखनासिकाभ्यामित्ययुक्तं तथाप्यत्र नासिकाशब्देन लक्षणयोच्चारणस्थान
यो नासाशिवयोरभिधानान्मुखेनयुक्ता नासिकेति तत्पुरुषाश्रमणात्साधुत्वम् यद्वा लक्षणाहेत्वोरिति सूत्रे मुखनासिकाभ्यामिति भाष्ये च प्रयोगात्

अंत्यस्वरादिष्टिः ॥ अंत्यो यः स्वरस्तदादिर्वर्णः स टिसंज्ञको भवति ॥ अंत्यात्पूर्वोपधा ॥ अंत्याद्वर्णात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति ॥ असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगादिपरो दीर्घश्च गुरुः ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥ द्विबिंदुर्विसर्गः ॥ शिरोबिंदुरनुस्वारः ॥ अकुहविसर्जनीयानां कंठः ॥ इचुयशानां तालु ॥ ऋटुरषाणां मूर्द्धा ॥ लृतुलसानां दंताः ॥ उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ॥ ञमङणनानां नासिका च ॥ ≍क इति जिह्वामूलीयः ≍प इत्युपध्मानीयः अं इत्यनुस्वारः अः इति विसर्गः ॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञापकादेकवर्णवानित्यत्वम् अतएव ग्रीवाकक्षिललाटेषु नित्यं स्वेदः प्रसस्यते पातिमैरयनागाश्वैरित्यादिप्रयोगः रक्षितेतु दधिपय आदेशा
कृतिगणत्वादेकवर्णाभाव उक्तः इति संध्युपयोगीसंज्ञाप्रक्रिया उपोद्घातसंगत्या संज्ञां निरूप्य संधिसूत्रोपजीवकत्वाच्छब्दनिरूपणात्प्रा
क् संधिनिरूपणं प्रतिजानीते अधुनेति संधित्वं च पूर्वोत्तरान्योन्यमिति तत्माकार्यात्स्वराणां प्रथमोद्दिष्टत्वेन स्वरसंधिमभिधास्यन् अवर्णस्य च

सा॰टी॰ तत्वेनसंध्यभावात्सवर्णेदीर्घः सहेत्यादेश्च परत्वेनबलवत्वात्पूर्वंतत्प्रसक्त्यागेनइवर्णादिक्रमेणसंधिमाह इयमितिसांकेतिकंप्रथमे
सा॰प्र॰ कवचनांतंतदुक्तम् सर्वत्रैवविभक्तिर्नैवात्रलिंगनैसापत्रदृश्यते एकद्विबहुवाक्येषुतत्सांकेतिकमुच्यते इतिवस्तुतस्तु अत्रअर्थायोगित्वंसांकेतिकत्वंप्र
त्वमितिविभाव्यनिर्देशः सस्वरपकारादेससंदेहाभावार्थः वर्णग्रहणेनसवर्णग्रहणादीर्घेकारस्यापिग्रहणम् हसेइतिअर्हेहसः रचहचहौताभ्यामा
६ न्योहः रेफहकारवर्जितइतिरेफहकाराभ्यामन्यः रेफत्वहकारत्ववर्जितइतिवास्यादितिद्वन्द्वेहसादिः स्वरइतिपूर्वस्मात्पूर्वस्यादित्यन्वतेतस्यस्वर

अथानास्वरसंधिर्विधीयते इयंस्वरे इवर्णोयत्वमापद्यतेस्वरेपरे दधिअत्रानयइतिस्थिते दध्यत्रानयइतितावत् भवतिह
सेहसः स्वरात्परोरेफहकारवर्जितोहसोहसेपरेद्विर्भवति इतिधकारस्याद्वित्वं पुनर्द्वित्वेप्राप्तेनद्विरुक्तौः द्वित्वविधान
सामर्थ्याद्वावेवशिष्येते अन्येहसालुप्यंते झबेजबाः झसानांजबेपरेजबाभवंति इतिअंधकारस्यद कारः सवर्णे
त्वाद्गोवर्णेणस्वर्णाइतिवचनात् यथासंख्यंवावक्तव्यंस्वरहीनंपरेणसंयोज्यं दद्ध्यत्रानयइतिसिद्धं गौरीअत्र ॥
अर्हेइतिविशेषणान्नरेफस्यद्वित्वं ॥ ॥

मेदत्वात् अतएवदात्रंपात्रमित्यादौदीर्घात्परस्यनद्वित्वम् जातिपदार्थयोगीकारान्तरेइत्यस्यानवगमेवौपुनर्द्वित्वाप्रसंगः गवइतिकेचित् झभे
इतिपठन्तितन्मंदम् झभपरत्वस्यजबदर्शनादधिकसंग्रहासंगतेः भृज्जोभृज्जनइत्यादौवन्यत्रसोजइतिसिद्धेः गोमहिषीन्यायेनसवर्णस्यसवर्ण राम
स्वयमेवनीतिभावः झसानांवहत्वाज्जबानांचाल्पत्वादत्रयथासंख्यन्वासंभवत्यापिपचपंचवर्गासमुदायापेक्षयायथासंख्यत्वंप्रसंगात्रोक्तं ६

सारस्वतप्रक्रियाटीकाविशेष

प्यासंख्यत्वेनादेशाभावः वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारितत्वाद्धानदुक्तम् सारस्वतत्वेतुल्येपि सूत्रवक्तव्ययोर्भेदः प्रकृतिलक्षणात्सूत्रेव्यक्तायेनु प्रयोगात इति अंतरंगेसं
योगांतत्वेलोपोकर्तव्ये वहिरंगयादेसस्यासिद्धत्वात्तदभावः एत अहे इत्यत्रसंश्लिष्टत्वाद्धकारस्याप्युपलक्षणत्वान्नह्रस्वोत्यादौहात्परस्यापियोद्वित्वंयद्यपि
माढरकौंडिन्यन्यायेनसाक्षाच्छिष्टेनरेफस्यद्वित्वनिमित्तत्वेनद्वित्वकार्यत्ववाधस्ववेतिविसेषणवैयर्थ्यंतथापसैवप्रपंचार्थमेतदित्यवसेयं स्नोह्रस्वादितोद्वि
रितिअनुवर्तमोपिद्विरितिपूर्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं यतुगौर्य्यत्रेत्यद्वित्वंदीर्घदाचार्यीरामामित्यनेनविरुद्धमितितदसत् दीर्घोदाचापीरामामित्यनेनदात्रमि
किंतु रावे यो द्विः स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति जलंतंविकान्यायेनरेफस्योर्द्ध्वगमनं गौर्य्यत्र स्वरइत्यनुवर्तते एवमन्यत्रा
पिपत्रनसूत्रासरैकार्यसिद्धिस्तत्रसर्व्वसत्रातुरात्पदानुवर्तिज्ञातव्या॰ ग्रंथभूपस्यभयान्नास्माभिर्लिख्यते उवम् उवर्णोवत्व
मापद्यतेस्वरेपरे मधुअत्र मध्वत्र अवर्णोवत्वमापद्यते स्वरेपरे पितृअर्थः पित्रर्थः लृलम् लृवर्णोलत्वमापद्यतेस्वरेपरे
लृअनुवंधः लनुवंधः एअय् एकारोअय्भवतिस्वरेपरे नेअनं नयनं ओअव् ओकारोअव्भवतिस्वरेपरे लोअनम् लवनं
म् गोअतिभवति गवादेरवर्णागमोसादौवक्तव्यः गोअक्षः गवाक्षः गोइन्द्रः गवेन्द्रः गोअजिनम् गवाजिनं प्रउढः प्रोढः।
स्वईरिणी स्वैरिणी अक्षऊहिनी अक्षौहिनी सेनाक्वचित्स्वरवद्यकारः पथ्याध्वपरिमाणगव्यूतिः अन्यत्रगवांमिश्रीभावे
त्यादौदीर्घोदवः परस्परोद्वित्वनिषेधात् व्याख्यानांतरस्य चम्भांतिविजंभितत्वात्॰ नास्माभिरिति असात्सूत्रादेतत्पदमनुवर्ततइति असा।
भिर्न्नलिख्यतइतिपद्यआभिः सरस्वतीभिः तातसूत्रेतत्पदंनआलिख्यतेसेतिन्मंवहितान्वयः लृअनुवंधोयस्यसलनुवंधः॥ गम्हृगताविस्या
दिः गवादेरितियद्यपिकित्वाद्यागमनियामकस्याभावादव्यवस्थास्यात यापिगवादेरितिपंचमीनिर्द्देशात् गवादेपरा अवर्णस्यागमः आग
मनंभवति केचित्तुगवादेः अप्रत्ययोभवतिक्वाचिद्वर्णस्यपरभूतस्य आगमोऽर्थात्सर्ववर्णेप्रतीत्यर्थः तेनगोजिनमित्यादिसिद्धिरितिव्याख्येरन्त्र
पतीतत्मातजानाष्टी न्मीदं व्वत्रं गडुतीअ यप्रु गते नीव्प एवरी नी लावपीपति:

न्येतुगोअग्रमित्यादिक्वचिद्वर्णस्य आगमः अलोपङ्

सा॰ टी॰ त्याह वस्तुतस्तु वक्तव्यत्वाद्दास्वदागवासः गवेंद्र इत्यत्र नित्यम् गवेसः गवीस इत्यत्र वा गोअग्र गोजिनमित्यत्र न किंतु एदोतोतः इत्यकारलोपः गोअग्रं गोजिनमिति श्रु
सा॰ प्र॰ कृतिभावोपि प्रौढ इत्यत्र वाकरणागमस्य बहिरंगेनापि प्रथमं संधिविधानसामर्थ्यान्नित्यत्वाच्च प्रौढः प्रौढिः भारोहः स्वैरं स्वैरिणी अक्षौहिणीत्यादयः प्रयोगतोज्ञे
पू॰ याः प्रसंगादाह क्वचिदिति गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगमित्यभिधानात् क्वचिदित्युक्तेर्गवां मिश्रीभावे गोश्रुतिरित्येव अत एव सक्थ्यार्थे क्षप्यः जप्यः अन्यात्र क्षेपं
७ जपं मनः तथा क्रूयार्थे प्रसारितो क्राप्यः क्रोपोन्यः एवं गव्यनाव्यादयः प्रयोगतोज्ञेयाः नन्वनैनैव लव्यादि सिद्धौ वोदोतोर्यः स्वरवदित्यानारंभणीयमि
ति चेत्सत्यम् सिद्धे सत्यारंभो नियमोति यादिनिमित्तयोरेवौदोतोरिति नियमार्थत्वात् अत एव आउपते ओपते इत्यादौ तदभावः य्वोः पूर्वसूत्रेभ्योऽपा

गोयूतिः ऐ आय् ऐकारो आय् भवति स्वरे परे नैऽस्त्रकः नायकः औ आव् औकारो भवति स्वरे परे तौ इह ताविह य्वोर्लोपस्त्वपादां
ते पदांते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपस्तु वा भवति स्वरे परे तो इह ताविह ता इह ते आगताः तयागताः त आगताः
५८ पटो इह पटविह पट इह लोपस्य पुनर्न संधिः छंदसि तु भवति हे सखे इति हे सखयिति हे सखेति ॥ एदोतोतः पदांते स्थितादे
कारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति ते अत्र तेत्र पटो अत्र पटोत्र सवर्णे दीर्घः सह सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति

दीनामुवर्णस्य व्याचष्टे व्यपादीनामिति ततश्चैतज्ज्ञापितानामित्यर्थात् वृक्षं वृश्चतीति वृक्षवृट् तमाचष्टे इत्यर्थे णिचि टिलोपे वृक्षयति ततः क्विपि
पिलोपे वृक्षव् इहेत्यादौ लोपाभावः लोपशीतिनपूर्वकार्यमित्यर्थः दण्डिष्वित्यादावुत्तरकार्य्यं भवत्येव यद्यपि राजभिरित्यत्रोत्तरकार्यं न यापित स्त्रि
न्नसति पूर्वकार्यस्य भावित्वात्तदभावः वक्तव्यत्वात्पुनरित्यधिकोपादानस्याधिकार्थत्वाद्वा राजाश्व इत्यासंधिः यत्तु संधिग्रहणात्संधिसूत्रेणैव लोपशिसं राम ७
धिप्रतिषेधाद्राजाश्व इत्यादौ तदभावात्संधिर्भवत्येवेति तदसत् राजभिरित्यादौ तत्प्रसंगात् वस्तुतस्तु पुनः पदोपादानाद्यन्निमित्तकस्संधिर्दृष्टस्तन्नि
मित्तकः पुनस्संधिर्नेत्यर्थः ॥ एदोतोतः तपरकरणं सुखोच्चारणार्थं अत इत्यत्र तु तावन्मात्रार्थम् वक्ष्यमाणसामान्यविशेषन्यायेनास्य विशेषत्वा

निरवकाशत्वाच्च नापवादः सवर्णे स्वेव सर्वपरत्वमिति सवर्णस्येत्युक्तम् सहेति पूर्वपरयोरेकादेशसंपादनार्थं दधीहेत्यादौ यत्वस्यापि प्राप्तावाह सामान्येति बहु
व्यापकं सामान्यम् अल्पव्यापको विशेषः शासनात् शास्त्रं सूत्रम् उत्सर्गापवादयोरपवादो बलवानित्यर्थः व्यक्तिपदार्थाङ्गीकारे प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ते विशे
षत्वाविशेषात् पक्षान्तरं परेण पूर्वबाधो वेति परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायेन सत्रिसार्ड् निषेधवत् तत्र वाक्यकल्पनैव नेति भावः सौत्रक्रमात्यो
र्व्यापर्यम् प्रायस इति परस्य सब्दस्येष्ट्वा चित्वात् पूर्वैरणापि क्वचित्परबाध इति द्योत्यते पोलौ पपश्चेत्यतो मरा उक्त सुत्यावागुर्वतेरत्स्य च निपातत्वेनानेकार्थ
अद्या अत्र अद्यात्र दधि इह दधीह भानु उदयं भानूदयं अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलो
पो विधीयते सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ए इः ए अवर्ण इवर्णे परे
सह ए भवति तव इदं तवेदं मम इदं ममेदं हलादेरीषादेर्टेर्लोपो वक्तव्यः हल ईषा हलीषा लांगल ईषा लांगलीषा मनस् ईषा
षामनीषा ओमि च ओमि परे नित्यं टेर्लोपो भवति अद्य ओम् अद्योम् उ ओ अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति गंगा उ
दकं गंगोदकं ऋ अर् अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति तव ऋद्धिः तवर्द्धिः क्वचिदार् अवर्ण ऋवर्णे परे सह क्वचि
दार् भवति ऋणा ऋणं ऋणार्णं सीत ऋतः सीतार्तः लृ अल् अवर्ण लृवर्णे परे सह अल् भवति तव लृकारः तवल्कारः
त्वादौ न ऋकार इत्यादौ ऋकारस्य ऋकारे वा पक्षे प्रतिभावोपि वा पक्षे दीर्घश्चेति रूपत्रयमहो न लृकार इत्यादौ ऋकारलृकारयोर्वा लृपक्षे
ऋवर्णयोः सवर्णत्वात् दीर्घलृकाराभावादिमते दीर्घ ऋ इत्यादि हलादेरिति वक्तव्यत्वात् क्वचित् विकल्पेन क्वचिच्च नित्यमिति ततश्चावर्णान्तो
पसर्गस्य ऋ आदौ धातौ टिलोपात् प्रेजते प्रोषतीत्यादि एङादौ सुब्धातौ वेति उपेडकीयति उपैडकीयति प्रोषधीयति प्रौषधीयतीत्यादि स्कंधुः कर्कन्धु
कुलटा सीमंतश्च केसवे केसेष्वेव अन्यत्र सीमांतः पतंजलिः सारंगा इत्यादौ नित्यमेव अद्येवेत्यादावनवधारणार्थे एव अवधारणे तु अद्यै

सा॰टी॰ सा॰प्र॰ पृ॰ ८

गृह्यते यथा ओमितिसिवायोंनमः सिवन्त्राइहीत्यत्र धातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगमित्यंतरंगत्वादादावेकारेकृते पोडुभयोः स्थानेभवतिलभते ऽसावन्य
नस्यपदेसमित्याङ्नाङेकादेशस्याद्भावादाद्यवर्णोन्तस्यटिलोपाच्छिवेहीत्यादि तथापठन्द्दुतीत्यादावद्विरुक्तस्यानेकस्वरस्याव्याकृतानुकरणा
स्यादतस्यइतोटिलोपात्पटितीत्यादि द्विरुक्तस्यत्वस्यपृषोदरादित्वं द्विकल्पेनवर्णोमित्यादौप्रवत्तस्तरकंवलवसन ऋणादर्सनसनाशात्पटत्पटेतिपट
त्पटदितीत्यादि एवमन्यत्रापिप्रयोगतोज्ञेयम् क्वचिदितिसुखार्तइत्यादौ ततीयासमासेवाच्य ऋते परेतथाप्रार्णमित्यादौप्रवत्सतरकंवलवसना
ऋणादर्सनस्मखामृणोपरे एवमुपार्छतीत्यार्छतीत्यादौ अकारोदौधातावर्णोनोपसर्गस्यतस्मिन्नुद्वानौत्वस्यवेतिउपर्षभीयतिउपार्षभीयति

ॠऌवर्णयोर्मिथःसावर्ण्यंवाच्यम् होतृऌकारः होतॄकारः होऌकारः रलयोःसावर्ण्यंवाच्यम् परित्र्यं
कः पर्यंकः पुल्यंकः ऐऐऐ अवर्णएकारेऐकारेचपरेसहऐकारोभवति तवएषातवैषा तवऐश्वर्यम् तवै
श्वर्यम् औऔऔ अवर्णओकारेऔकारेचपरे॥

तथाऌकारा दावपिसावर्ण्याद्वालिशार्ल्कारीयतिवल्कारीयतिइत्यादि
ज्ञेयम् रलयोः सावर्ण्यविधानंतवल्कारइत्यादौलात्परस्यापिपयोर्द्वित्वाद्यर्थम् नचैवंवलेनेपादावपिणश्रितंणत्वमापद्येतेतिवाच्यंवक्तव्य
नसंधिकार्यएवानयोः सावर्ण्यविधानात औष्ठोत्वोरितिवावओइति॥ च्छदः यद्यपि द्वंद्वेधीति ओतोः प्रर्वनिपातप्राप्तिस्तथापीन्द्र॥
ग्नीवत् ध्यंतादजाद्यंत तयोर्ध्यंतं परमितिपरत्वम्॥ वाशब्दात्समासेएवनेहतवौष्ठः॥ श्रीमतेरामानुजायनमोनमः॥ ॥
श्रीकृष्णायनमोनमः॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः श्रीरामायनमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रीरामचंद्र

राम॰ ८

इतिसारस्वतप्रसादेस्वरसंधिः प्रकृत्यायथावस्थितस्वरूपेणभवनंप्रकृतिभावइत्यर्थः नामीतिप्लुतोलोपश्चेत्यतोवाऽनुवर्त्ततेल्लस्यचव्यवस्थितार्थत्व
वाल्मनेनलोकाचदसस्वामीशब्दस्यप्रकृतिभावादम्मायातिमिघग्गृहेइत्यादावमोरोगस्सोस्यास्तीत्यमीत्यस्यप्रकृतिभावाभावः वस्तुतस्तु अमी
ईहइतिछेदः एवंचईकारांतोमीत्यर्थः सचादसस्त्वसंभवतिरोगिवा चकसिन्ननन्तत्वात् नेतियोगविभागाद्विघ्नोइति विघ्नइति विघ्नविति इत्या
दोसंबुद्धावोकारांतस्यावैदिकेइतोपरेवाप्रकृतिभावः तथेगंतस्यासमासेऽसवर्णेस्वरेवाप्रकृतिभावः वाशब्दादेवचह्रस्वत्वमितिचेति चक्रीअत्रचा
त्रिश्रुतचक्राचेत्यादि तथाऽगंतस्यऋतिपरेप्रकृतिभावह्रस्वत्वनदभावाइतिब्रह्मऋषिः ब्रह्मऋषिः ब्रह्मर्षिरित्यादयोज्ञेयाः नामीतिकृतसंधिनि

सहओकारोभवति तवओदनंतवौदनं तवओनित्यंतवौनित्यं ओष्ठोत्वोर्वासमासे अवर्णओष्ठोत्वोः परयोर्वासह
ओत्वंभवति समासेसति बिंबओष्ठः बिंबौष्ठः बिंबोष्ठः स्थूलओतुः स्थूलौतुः स्थूलोतुः इतिस्वरसंधिः अथप्रकृति
भावउच्यते नामी अदसोमीशब्दः संधिर्नप्राप्नोति अमीआदित्याः अमीउष्ट्राः अमीएडकाः प्लुतेदितेईचऊचए
च प्लुतेईकांतउकारांतएकारांतश्चसंबोधिद्वित्वेवर्त्तमानः संधिर्नप्राप्नोतिमणीवादिविषये अग्नीअत्रपटूअत्रमाले ॥ ॥

ईशान्पूर्वेणसंध्यनिषेधः प्लुतेदितेइतिसामान्योक्तेः पचेतेअत्रेत्यादावपिप्रकृतिभावत्वम् प्लुतइत्यस्यप्रकृतिशब्दविशेषणत्वात् येनविधिस्तदंतस्येति
तदंतत्वोक्तिः ओआओऔइतिच्छेदाच्चतुष्पदं द्विपदंवा अवर्णस्यओकारेणसहोच्चारितस्य ओइतिप्रत्याहारादेकस्वरावाप्तिः ओकारेश्चावृद्धे
शेवकारलोपशिवास्तत्रस्वछंदसत्वात्अपराणांसंधिः द्विपदत्वपक्षेकेचिदेकसेषमाहुस्तन्नमंदं विभक्तिपरत्वाभावात् निपातइतिप्रत्येकसंबंध्य
ते आइतिनिरनुबंधकग्रहणान्निरनुबंधकग्रहणेनसानुबंधकस्येति आङोननिषेधः एतद्विभागश्चोक्तः ॥ ईषदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिवि
धौचयः । एतमातंङितंविद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् उदाहृतंचात्रमेरीक्ससेनत्वमामम्मतादेंद्रनोऽस्त्विलेः आएवंसर्ववेदार्थे आस्वंसहचोह

रि इति एकस्वरत्वादेव संध्यप्राप्तावपि पररूपादानसामर्थ्यादोकारस्योकारांतनिपातोपलक्षणात्वम् अत्रापि राज्ञ इते उञः इतौ वेति उ इति विति त
स्मादेव चोञ इतौ दीर्घस्सानुनासिक ऊ वर्णादेशश्च वेति ऊँ इति नित्यामयः परस्योञो विप्रो वेति किम् उक्तं किमु उक्तमित्याद्युदाहृतम् दूरात् इति ४ यद्या
पि दूरत्वमव्यवस्थितं तथापि प्राकृतप्रयत्नाधिकप्रयत्नाश्रयणोनयत्रशब्दोच्चारणं तद्देयम् आह्वानरोदनाद्युपलक्षणात्वाह्वाने इत्याद्युक्तिः ना
त्रिगानरोदनयोः प्रसिद्धं विचारे अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३ इति द्वित्यादौ एवं वाक्यस्य टेः प्लुत इत्याद्युदाहृत्य अग्निचिद्वीरे३त्यादि १ इति सारस्वतप्रसा

आनयमणीवादीति किम् मणी इव मणीव रोदसी इव रोदसीव दंपती इव दंपतीव औ निपातः आकार ओकार नि
पात एकस्वरश्च संधिं न प्राप्नोति आ एवं मन्यसे नो अत्र स्यात् एवं उ उत्तिष्ठ अपेहि इ इंद्रं पश्य हे हे यो पि प्लुतः प्लु
तश्च संधिं न प्राप्नोति देवदत्त एहि दूरादाह्वाने टेः प्लुतः दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे च टेः प्लुतो भवति ॥ इति प्रक
तिभावः अथ व्यंजनकार्यमुच्यते चपा अबे जबाः पदांते वर्तमानाश्चपाः जबा भवंत्यबे परे षट् अत्र षड् अत्र वाक् अ
यं वागयं यथा जमे ञमा वा पदांते वर्तमानाश्चपाः ञमे परे ञमा वा भवंति वाक् मात्रं वाग्मात्रं वाङ्मात्रं षट् मम ष
ड्मम षण्मम चपाच्छः शः चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति अबे परे वाक् शूरः वाक्छूरः हो भः चपादुत्तरस्य
वा॰ शूरः १
हकारस्य भः भा वा भवंति ॥ देइ प्रकृतिभावः चपा इति ३ यद्यपि खसे चपइ ति विसेषविधेः प्राक् इत्यादाववसाने च पक्षे चपविधानसा
मर्थ्यादेव तदप्राप्तेः परिसेषाद्दवपरत्वप्राप्तौ अव ग्रहणं व्यर्थम् तथापि चपाच्छः शः इत्युत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यर्थं तत्रस्थ वाक्श्चोतती त्यादौ तद
भावः चपानां भः यो पलक्षणाद्धि परीतनिर्देशाद्यासन्निधं इंधनं पश्येतिसन्निदिंधनम् अग्निमन्मनमित्यादावपि जबाः ञमे इति वा शब्दस्य व्य

सा॰टी॰ ओत तदभावार्थमिति तदपक्रमम् तदभावस्य न सादिनिनिषेधादेव सिद्धेः निमित्तनैमित्तिकयोः पर्यायासंख्यात्वात्राभावात्सकारस्य सकार टवर्गाभ्यां स एवं

सा॰प्र॰ तवर्गस्य शकार चवर्गाभ्यां च वर्गाइत्यर्थः ष्टुः इतिनिवृत्तये ष्टुभिरित्युक्तिरुभयतो योगार्थः ततश्चराज्ञोपशज्ञ इत्यादावपि ष्टुत्वमतत्त्वित्रमित्यत्रज्ञात्वे तं

पू॰ तवर्गस्यभिरित्यष्टुत्वस्यासिद्धेस्तदभावः न पि न षीति निषेधात् तृतापकास्त्रापि सकारस्य षकार टवर्ग योगे षकारस्य तथा तवर्गस्य न योगे टवर्गइत्यर्थः शे

१० विश्वः प्रश्नः प्रष्टा ष्टुना ष्टुः स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे ष्टुर्भवति सकारस्य षकारः तवर्गस्य टवर्गः कस्षष्ठः ।

कृष्णषष्ठः कसटीकते कष्टीकते तत्तरीकते तट्टीकते तोर्लि तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति तल्लुनाति तल्लुनाति भवान्

लिखति भवांल्लिखति अत्र तस्यादिद्विप्रभेदाः रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र सानुनासिक एव

पो५८ नकारस्य सानुनासिक एव लकारो भवति तोःषि षाकारे तवर्गस्य ष्टुत्वं न भवति भवान् षष्ठः भवान्षष्ठः टोरन्त्यात् पदांते वर्तमा

नाट्टवर्गान्नामः स्तोः ष्टुर्न भवति षट्नरः षण्णरः षट्सीदंति षड्सीदंति ङ्णोः कुक्टुक् नांतस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति

टित्किताद्यंतौ तयोर्विकाव्यौ टित्वादादौ कित्वादंते राजन् चित्रं राजश्चित्रं भवान्तनोति भवांस्तनोति शि तुक् नांतस्य पद

स्य शे परे वा तुगागमो भवति भवान् शूरः भवाञ्छूरः भवाञ्च्छूरः भवाञ्शूरः ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ङकारणकारनकाराः ह्रस्वा

त्पराद्द्विर्भवति स्वरे परे पदांते प्रत्यङ् ङ्ङिदं प्रत्यङ्ङिदं सुगण्णिह सुगण्णिह राजन्निह राजन्निह ॥ पं पूर्ववत् टीकृगतावित्यस्य

टीकते इति तोरिति एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति पूर्वेण स्तोरनुवृत्तेः तोरित्युक्तम् लकारस्य द्वैविध्यात्स्थानेतरतमइति ।

निरनुनासिकस्थाने निरनुनासिकः सानुनासिकस्थाने सानुनासिको लकार इत्यर्थः न विरषीति सप्तमीनिर्देशात् लोपापेक्षत्वादीदृशे योगे ष्टुत्वं

भवत्येव टोरिति नर इति नृशब्दस्य प्रथमाबहुवचनां तस्य जसे जसमावेत्यतो वाऽनुवृत्तेः स्तस्य च क्वचिस्थि ॥

वस्थितात्व्यवस्थितविकल्पार्थत्वान्मायदिनित्यम् चिन्मयम् यत्तु प्रत्ययजन्मेनित्यविरोधे वीड्ग्रावमित्येके मेवरूपमितितदुक्तम् एवंविधेनियामका
भावात मघदिनित्यंवा व्यमित्युक्तेः कलापादिषु प्रत्ययग्रहणं विशेषयं ज्ञेयम् चपा अवेजवाइत्यतो भ्रूपोपलक्षित चपान्तरत्नेम न्नपं ककन्मयम
ग्निमन्मयमनमित्यादौ भ्रूपानामपि जमाः चपातइति र विपरीतनिर्द्देशो ऽसंदेहार्थः अन्यथाकाप्यीनारत्यर्थेछसेवछविधिरितिसन्देहा
स्यात् जवाइत्यस्याप्यनुवृत्तिर्वीततश्चपूर्वेचपा अवेजवाः पश्चात् नमायघपिविभक्ति विपरिणामेन चपान्तत्नावपि उनत्तस्रहंमपार्थतयापि
विभक्तिविपरिणामस्यानन्यगतिकत्वेनात्रानाश्रयणं पदांतइत्येवनेहविस्पसन्नहः इतिचपा अवेजवाइत्यत्र मंडूकप्लुतिन्यायेन विभक्तिविप
रिणामेन पंचम्यांतेजवानुवृत्तेः रूपोपलक्षितचपानुवृत्तेर्वा समिद्धोमो ऽग्निमद्धतं ककुब्धनमित्यादिसिद्धिः ॥ यद्दर्गाकइति अयंभावः घो
पद्दर्गः कश्चयस्तद्दर्गाकश्चतुर्थो भवति ततहविः तद्धविः वोर्कहरिः वाग्घरिः वाग्हरिः तोश्चभिश्चु स्तोः सकारस्यतव
र्गस्यच शकारेण चवर्गेण चयोगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः सकारस्यशकारः तवर्गस्यचवर्गः कससचरति कश्च
रतिकसस्थूरः कष्थूरः ततचित्रं तच्चित्रंतत्सास्त्रंतच्छास्त्रंनैसान सकारादुत्तरस्यतवर्गस्यचुत्वंनभवति विश्नः ॥
अवस्वनादवत्वमहाप्राणत्वसोष्मत्वादिधर्मैश्चयचतुर्थैर्हस्यांतरतमत्वाच्चुहोतीत्यादौहस्थानेवर्गचतुर्थादेशार्थमिदंप्रसगादक्तो
क्तम् अत्रनिमित्तनैमीतिकयोर्यथासंख्येनाप्रप्ययनेरितिस्तोरितिसचतुश्चेतिसमाहारद्वंद्वेछांदसोलिंगव्यत्ययः अनित्यमागमानुशा
सनमितिवानुमभावः उतश्चयोगेवाततस्ववचनव्यत्ययः यद्यप्युकारांतत्वेनतोः पूर्वनिपातत्वंप्राप्नोतितथापिश्लिष्टोच्चारणेनलाघवा
त्सस्यसोष्मत्वादिगुणेनप्राधान्यात्पूर्वनिपातनियामस्यवक्तव्यत्वात्तौतत्वाद्वाश्चुर्वेयत्तुसायुतस्तुरितितत्तुरूयाश्रयणमितितदयुक्तंत
त्पुरूषेपरपदंप्राधान्यात्सकारउतस्यैवतवर्गस्यश्चुत्वविधिप्रसंगात् श्चुरितिबहुवचनंव्यक्त्यभिप्रायेणजात्यभिप्रायेणवायत्तुस्यान्यादेवा

सा॰टी॰ निमित्वाक्विंवतेसज्जनौसम्मोमस्यनानुस्वारइतिसम्राडित्यादियमाः इतिसेचरवेत्यतोवाचवर्त्तनेलस्यचवस्थितार्थत्वादपदांते अङ्कितइत्यादौनित्यंत्वं

सा॰प्र॰ करोतीत्यादौपदांतेचवावासंत्राद्यौकाद्यामनयवलपरेहकारेऽनुस्वारस्यपयासंख्येनयमनयवलावाभवंति॥ ननस्वकिमृलपतिकिंह्यलयति।

पू॰ यसंवा अनुस्वारस्ययमावाभवंतियमेपरे अस्ययपस्यसवर्णः तंकरोतितङ्करोतितंननोतितन्ननोतिसंयंतासय्यंतायव।

११ लपरेयवलावा अनुस्वारस्ययवलपरेयवलावाभवंति संवत्सरः सव्वत्सरः यंलोकंयँल्लोकं छंदसिछन्दस्यनुस्वारो छँकारमाप

द्यते सवशाहरेफेषुपरतः हंसः हँसः इतिव्यंजनसंधिः॥ विसर्गे संधिर्निगद्यते॥ विसर्जनीयस्यसः विसर्जनीय।

स्यसकारोभवतिखसेपरे कः तनोति कस्तनोति शषसेवा विसर्जनीयस्यसषसेपरेवासकारोभवति कः शेते कश्शेते कः

षंडः कष्षंडः कः साधुः कस्साधुः कपयोः ᳵ्पौवा विसर्जनीयस्यकवर्गेपवर्गेसंबंधिनिखसेपरे ᳵ्पौवाभवतः कपा

वुच्चारणार्थौ कः करोति कᳵकरोति कः पचति कᳵपचति कः पठति कᳵपठति वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दानिपातात्सा

धवः पच्चलक्षणेनानुत्पन्नंतत्सर्वंन्निपातात्सिद्धं तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च तत्करः तस्करः बृहत्प

तिः बृहस्पतिः वाचः पतिः वाचस्पति अन्होरोरात्रिषु अन्हो विसर्जनीयस्यपदांतेरोभवतिरात्र्यादिगणवर्जितेषुपर

तः अहः पतिः अहर्पतिः अहः गणः अहर्गणाः अरात्रि॥ किंकुते किंहुते किंपद्यः किंह्यः किंल्हलयतिकिंहलयतिक्ह्लादयतिकिं॥ राम ११

ह्लादयतीत्यादयोज्ञेयाप्रचुरप्रयोगाभावाच्चेहनोक्ताः॥ इतिसारोस्वतप्रसादेव्यंजनसंधिः विसर्जनीयस्यसः र अवपरस्यविसर्जनीयस्योत्व

रेफलोपशादिविशेषविधेः परिसेषत्वात्खसपरत्वोक्तिः अत्रापिवानुवर्त्तनेः शषसेवेतिकः शेतेकश्शेतेकः षंडः कष्षंडः कः साधुः कस्सा

पुंसोसिं गेपु स्वन्स्य मकारस्य लं प्राप्नोति ता लिंगे परे पुं मालिंगम पुल्लिंगम

तार्थत्वेन पक्षस्य वृत्तिः चक्षगर्प्ये इत्यत्रानिषेधः नसंगिनः सन्निति योगविभागाद्वानुवर्तेष्यन्द्रनपाहीत्यादौ सति अपदांतत्वेन न स्यानुस्वारे विसर्गानीयेच
कुप्वोः कुप्वौ चेति विकल्पेन न स्याहिन्द्रः पाहित्यादित्याकान् कानित्य चापि सकिं वा शब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वेन पक्षस्याभावे औत्सर्गिकस्यादेशो
कांस्कान् विकल्पात्कान्कान् प्रसान् ततोनीत्यत्र चनसनसः षटसंतइत्यादौ वा सत्वा च्छोकाद्वानकारठकाराभ्यां सस्य विकल्पेन धुनि चन्नसत्तः षट्
सन्तइत्यादि पथा पयम्रूसम् प्राङ्षष्ठः सुगणषष्ठइत्यौदौ ङकारणाकारयोः ससे परे कुक् टुकोः सतोः कषयोगे क्षइति सादेशो च प्राङ्षष्ठः सुगण
ट्इत्यादौ चापि एतत् श्चित्रमित्यत्र सस्य तुन्वे नन्या पदांतत्वाचगभावः पदामगमालक्ष्म हरणेनरघ्यनइतिन्या पात्सस्य पदांतत्वात् अत एव परत्वा श्चुत्वस्य
वहिरंगत्वेनासिद्धत्वा ज्ञात्वाभावेन श्चापदांतइत्यनुस्वारः सस्य विसर्गोपि पुनः स एव शो च गिति ० ३ भवान्श्लइत्यत्र चकि नश्चापदांतत्वेनानुस्वा

छे हस्वादुत्तरः छकारो द्विर्भवति स्वसेच पोकुसानां ङसानां खसे परे च पा भवंति तवच्छत्रं तव च्छत्रं कचिद्दीर्घादपि वैक
ल्पिक हीच्छः हीच्छः तेहं म्लेच्छः मोनुस्वारः मकारस्यानुस्वारो भवति पदांते च तमहसतीतं हसति पटुम् वा पटुंमव
या नश्चापदांतेम्भसे नकारस्य मकारस्य चापदांते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति भसे परे यशांनसि यशांसि पुमम्भ्यां पुम्भ्यां

श्चुत्वे च प्राप्ते परत्वादनुस्वारेपि यमापयेस्येत्य पदांतेनुस्वारस्य नित्यं पमभावात् नकारस्य ज्ञात्वाभावश्चुत्वहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् छत्वे कृतेसं
योगांतलोकपात् भवाञ्छूरइत्येकेन तुक् वेन सेतेइत्यादौ च किन स्यापदांतेनत्वात्परत्वात्सत्वं स्यादिति चेत् सत्यपरसवर्णस्येष्टत्वाचित्वे नक्वावि
त्वं वर्णाः पिपरत्वा धादनु स्वारपरसवर्णो इम्ले इति ४ ॥ पद्मपिकुर्वन्त्वा सेइत्यादौ न स्यादित्वे पूर्वस्यापदांतत्वात्सत्वप्राप्तिरत्यायावकाघंनरेपीत्यत्र
वेदेवमित्यतो वा सहतेन्नं केचित् पदांतस्यैव दैधी भावाद्गलितम् उक्ताविद्दले दीपव्यपदेशइत्वानापि पूर्वस्यापि पदांतत्वात्सत्वं नेत्याहुः दीर्घादपीत्या
पिसवाहृतत्वात्ताह्वा आञाइत्यामन्य स्यात्पदांतादीर्घाद्वा आञाङोरपदांताच्च दीर्घान्नित्यमिति विवेकः अइत्यनुस्वारस्य संज्ञा पूर्वकत्वेना।

स्थे छं
२

ईहपरे

सा॰टी॰ त्वात्परिसेषादेवनामिनइतिसिद्धौ नाम्युपादानमपार्थकंतथापिरेफप्रकृतिकस्यखपेवेत्यत्रनामिनएवपर्य्यासान्नप्रातः पतिरित्यादाविन्या
सा॰प्र॰ यर्थम् यत्तुनामिग्रहणादत्रप्रथमेकवचनेतत्तमुत्तरत्रषष्ठ्येकवचनंमन्तमवसीयतइतितदसत्तदुपादानेपिसंदेहसत्वाद्व्याख्यानतोविसे
द्वि॰ षप्रतिपत्तेस्तत्तुल्यत्वात् प्रातः प्रातरित्यादौकल्पनेतरोपाताच्च रेफप्रकृतिकस्येत्यत्रवासव्दस्यव्यवस्थितव्यवस्थितार्थत्वेनकटचिकीः क
१२ देवाः अत्रदेवापत्रभोसभोसभगोसअघोसइत्येतस्मात्परस्यविसर्ज्जनीयस्यलोपश्चभवत्यवेपरेभोः एहिभोएहिभगोः।
नमस्तेभगोनमस्ते अघोः पाहिअघोपाहिनामिनोरः नामिनः परस्यविसर्ज्जनीयस्यरेफोभवति अवेपरेअग्निः अत्रअ
ग्निरत्रपटुः यजतेपटुर्यजतेउवसोरोउवे उवसोविसर्ज्जनीयस्यरेफोभवतिउवेपरेउषः उध्व उप्रकृतिरस्यपर्वउधः रेफरवपेवा
रेफप्रकृतिकस्यविसर्जनीयस्यखपेपरेवारेफोभवति गीःपतिः गीर्पतिः गीःपतिः रेफसंबंधिनोविसर्जनीयस्यरेफोभवत्य
वेपरेप्रातः अत्रप्रातरत्र अंतः गतः अंतर्गतः रिलोपोदीर्घश्चरेफस्यरेफेपरेलोपोभवति पूर्वस्यचदीर्घः पुनः रमतेपुनारमते
शुक्तिः रूप्यात्मनाभातिशुक्तीरूप्यात्मनाभाति सैषाद्धसेसशब्दादेषशव्दाच्चपरस्यविसर्जनीयस्यलोपश्चभवतिहसेपरे ॥
सः चरतिसचरतिएषः हसतिएषहसतिसैषादितिसंहिता॥ करोतीत्यादावनतिप्रसंगः वातवृत्तेलौकाद्या उपर्वुधे इत्यादावुष।
सोनित्यंउधेरः सैषातसस्य एषश्चसैषंतस्मात् अत्रपद्यपितदेतदोर्ग्रहणोविभक्तिलोपेनिमित्ताभावेनैमित्तिकस्याप्यभावात्तदेत
दोहसइतिस्यात्॰ नैरैतैरित्यादावपिलोपप्राप्तिश्चसकारएषसव्दमात्रग्रहणोसानः पुंसः एषगांएदतस्यएषुः इत्यादावपिलोपप्रसंगस्त एम॰
स्यापिक्किलाघः संक्रतस्येत्यादिनिर्देसाज्ज्ञापकात्तदएवसोत्र तत्साहचर्य्याच्चैषोप्येतदइतिविज्ञायतेएषकोहृद्रइत्यादाविषसव्दपर १२

१२

ऋघ ग्रमात
द ौणि भनी
तर्जह ैल
प्र्यते

धुरित्यादितथाकः न्सरुरित्यादौशरपरेखसेचसोनभवत्येवतथाखसेपरेखसेवाविसर्गलोपात् हरिस्फुरति हरिः रहरिस्फुरतीत्यादिकण्वोरिति।
अत्रापिवाग्रहणान्कस्कादिषुफकण्वयोरभावेऽत्रोन्तागिकः सः कस्कादयस्त्वाविहितलक्षणाः प्रयोगतोज्ञेयाः कपाविताविति केवलयोर्वेज्ञा
कृतिगणकुंभाकृतिवर्णयोरुच्चारणासंभवान्कपावुपाताविन्यर्थः अन्हः ३ पदांतइत्यनुवर्ततेवासब्दस्तुतत्वाहोभ्यामित्यादावपदां
तेनवासब्दस्यचव्यवस्थितार्थत्वाद्धरहअहर्गणइत्यादौनित्यंअहर्ष्पतिरहः पतिरहः पतिइत्यादौवा अरात्रिष्विति वहुवचनाद्रूपरात्रिरथं
तररम्यादिषुरेफादिषुरेभाभावः अहोरूप अहोरात्र अहोरथंतरं अहोरथंतर अहोरम्यं अतः ३ पथपिकः अर्थइत्यादावाद्वेलोपशइति

ष्विति विशेषणात् अहःरात्रं अहोरात्रं अहः रूपं अहोरूपं अहः रथंतरं अहोरथंतरं ऽतोत्युः अकारात्परस्यविसर्ज्ज
नीयस्यउकारोभवति अतिपरतः कः अर्थः कोऽर्थः हवे अकारात्परस्यविसर्ज्जनीयस्यउकारोभवतिहवेपरेकः गतः कोग
तः देवः याति देवोयाति मनः रथः मनोरथः आदेर्लोपशौ अवर्णात्परस्यविसर्ज्जनीयस्यलोपशभवति अवेपरेदेवाः
अत्रदेवाअत्र वाताः वांतिवाता वांति स्वरेयत्वंवा अवर्णात्परस्यविसर्ज्जनीयस्यस्वरेपरेयत्वंवाभवति ॥ ः ॥ ॥

लोपशपिप्राप्तेतितथापिसावकाशानिरवकासयोर्निरवकासोवलवानित्युक्तविधेर्निरवकासत्वादुत्वम् उत्वेचांतरंगत्वादोकारेकादे
शेयथ्वादेदोतोतइत्यलोपः आत् नतुनामिनः परस्यविसर्ज्जनीयस्यविसेषविधेर्यहसाच्चुतस्यासंभावात्परिसेषादेवावर्णपरत्वशाप्तावा
दुचनंव्यर्थमितिचेत्तमैवम् स्वरेयत्वंवेत्यत्रावर्णात्परस्यैवविसर्ज्जनीयस्ययत्वविध्यर्थत्वात् अन्यथाहरिरत्रेत्यादौयक्षेयंविधिप्रसंगात्
भोस्भगोस् अघोस् इतिसूत्रेभवद्भगवदघवच्छब्दनिपातानांप्रत्याहारेणग्रहणात्रिभ्योप्येभ्योविसर्जनीयस्यलोपशस्वरेयत्वंवेत्यस्या
नुवर्ततेभोऽपिहीत्याद्यपियकारस्यलघुप्रयत्नतरंचलोकात् नामिनः यद्यपिहसयोविसर्ज्जनीयस्यासंवादवर्णात्परस्यचोत्वलोपशोः सा

सा॰टी॰ अथ विभक्तिर्विभाव्यते॰ विभज्यते कर्तृकर्माद्यर्थो यया सा विभक्तिः विभक्त्यंतमिति विभक्तिः स्वरूपेण काप्येतो वानेय स्यान्नत्य दसंज्ञमित्य
सा॰प्र॰ र्थः नामस्वरूपमाह अविभक्तिर् नकारोद्विविधो ज्ञेयो पर्युदासप्रसज्यको पर्युदासः सदृग्ग्राही निषेधार्थः प्रसज्यकः इति द्विविधो नञ् तत्रा
पू॰ त्र प्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् इति नामसंज्ञा विधेः प्रधानत्वाद् उत्तरपदयुक्तत्वाच्च पर्युदा
१३ सः ततश्च नञिवयुक्तमन्यसदृशे यथं इति नञ्युक्त विभक्तेरर्थे वर्तमानात् सदृशे यथं वर्तते विभक्तिभिन्ने वर्तमानत्वाद्विभक्तिरहितमर्थवदित्युक्तम्॰ वि
भक्तीनां प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणे तदंतस्येति विभक्त्यंतभिन्नमित्यर्थः ततश्च कुंडेरक्षान् अहन् इत्यादौ विभक्त्यंतत्वेन नामत्वाभावाद्रु

वर्णनाश विकाराभ्यां धातोरतिशयेन यः योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ह इति विसर्गसंधिः॥ अथ विभक्तिर्विभाव्य
ते सा द्विधा स्यादिस्त्यादिश्च विभक्त्यंतं पदं तत्र स्यादिर्विभक्तिर्नाम्नोऽयुज्यते अविभक्तिर्नाम विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चा
र्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् तस्मात् सि औ जस् अम् औ शस् टा भ्यां भि
स् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्व लोकापादिन अर्थवद्ग्रहणे नधनं वनमित्यादौ नांतावयवेन्नामत्वाभावान्न लोपाभावः नच नामत्वेन विभक्त्यंतत्वे विभक्त्यंतत्वान्नामत्वाभा
वान्न लोपो न स्यादिति वाच्यं नाम्नो नो लोपश् धातोरित्यत्र धिविषये न लोपनिषेधसामर्थ्यात् पदानाम् उरति सार्थिकापनलोपेन विभक्त्यंतस्यापि राज्ये
त्यादिषु नामत्वाश्रयणात् नन्वः तन्म इत्यादावनामत्वेपि स्यादि स्यादि परत्वाभावान्न रसे इत्यस्य तथैव व्याख्यास्यमानत्वात् ज्ञापकस्येष्टमात्रवि राम॰
षयत्वाच्च धातूनां तु विशेषणत्वादि विधेर्नामकार्याभावाद्धातुवर्जमित्युक्तम् अत एव मेभ्यः क्विबंतेभ्यो भ्वप्रभृतिभ्यः स्त्रीवाद्योनतेभ्यो ना १३
मत्वात्स्यादयो भवंत्येव पाणिनिमतोपहासार्थमाह कृत्तद्धितेन ति केचित्यनादरे अप्रत्यय इति प्रत्ययांतमात्रस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्रतिषिध्य।

१३ यत्वाभावान्नलोपः वा तश्चेतेस्सः सिवइत्यादौ नञ्समासेपि न वालवोधापकत्वेनैव तदेतदोः सेरितिवाच्येश्लिष्टप्रयोजनमाह सैषादिती
त्यादि सैषादिति संहितास्याइत्यादौ सध्यर्थेत्यनुवपः लोपस्येउनने संधिरिति संधिनिषेधात्तंधौस्तिपादपूर्णेऽस्मान्निर्देसात्तंधिरित्यर्थः वृदे
च्चनः सर्वविधेरपिनियमोनेत्याह पदुक्तमितिसः इमांभूमिः आददेसः उषोइत्यादौ संधिः नामिन इतियोगविभागात्क्वचिन्नामिनः परस्यविस दोधक
र्ज्जनीयस्यलोपस्सिसंधिः भूमिमित्यमोलुग्वावहूनर्थान् लातीतिवहुलमिति ॰ तदर्थानाह क्वचिदिति विदधातीतिविधिः सत्रमुवहुलमेव

सैषदासरथीरामः सैषराजायुधिष्ठिरः सैषकर्णोमहात्यागी सैषभीमोमहावलः १ इत्यादौपादपूरणे संध्यर्थः यदुक्तं
लौकिकायेहतद्देवहुलंभवेत् सेमांभूम्याददेसोषामित्यादीनामदुष्टता २ क्वचिन्नामिनोलोपस्तु नामिनः परस्यविस
र्जनीयस्यक्वचिल्लोपस्सभवत्येवेपरेभूमिः आददेभूम्याददेक्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषाक्वचिदन्यदेवविधे
र्विधानंवहुधासमीक्ष्यचतुर्विधंवाहुलकंवदंति ३ वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चद्वौचापरौवर्णविकारनासौधातोस्तदर्थातिशा
येनयोगस्तदुच्यतेपंचविधंनिरुक्तं ४ वर्णागमोगवेंद्रादौसिंहेवर्णविपर्ययः षोडसादौविकारस्याद्वर्णनासः पृषोदरे ५

वाहुलकं उक्तं स्ववदित्यतोनिरुक्तमवयवव्युत्पत्तिप्रकटनम् पंचप्रकारकंकथ्यतइत्यर्थः तदुदाहरति वर्णागमइतिहिनस्तीतिसिंहइत्य
त्रहिंसिहिंसापामित्यस्यहसकारयोर्विपर्ययः षोडसेत्यत्रषष्ठत्वेनदस्यउत्वेषस्योकारोविकारः पृषन्मगोविंदौवेत्यभिधानात्पृषतोमृगवि
विसेषस्येवोदरंयस्यसपृषोदरइत्यत्रपृषतस्तकारनाशः महामतिसयेनरौतीतिमयूरः भ्रमरः अतिशयेनरौतीतिभ्रमरः इतिश्रीभ
ट्वासुदेवविरचितेसारस्वतप्रसादेपंचसंधिप्रकरणम् श्रीचंडीश्वरशिष्येणवासुदेवेनदीपिते सारस्वतप्रसादेभूत्पंचसंधिनिरूपणम्॥

१४ पुनः प्रतिप्रसवे गौरवमिति भावः यद्यप्यधिश्रिय उपक्रमभमित्यादौ विभक्त्यंतत्वेन नामसंज्ञा न स्यात् तथापि लुग्भावादिविधानसामर्थ्याद्विभक्त्यंतत्य।
त्तिः वस्तुतः सर्वत्रांतरत्वान्नामत्वम् नामसंज्ञाप्रयोजनमाह तस्मात् इति द्विपदमष्टपदं वा। २ ह्याविंशत्यपदं वा तत्र सप्तत्रिकस्य क्रमेण प्रथमाद्विती
दिसंज्ञा तत्राप्येकैकस्य क्रमेणैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञा लोकसिद्धा एवं प्रथमैकवचने सिरित्यादिना तत्र तत्र बस्पति त्र्यस्य च लिंगाद्यै
प्रथमेत्यादिभिरेकवाक्यात्वात् तत्रापीत्याद्युक्तम्॰ अर्थमात्रस्य कारकविशेषविवक्ष्या शून्यस्य लिंगादेरर्थस्य विवक्षायां प्रथमा तत्रापि तमते

विभक्त्यो भवति तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचने देव सि इति स्थिते इकार उच्चारणार्थः स्रोर्विसर्गः सका
रेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवति अधातोरसे पदांते च देवः द्वित्वविवक्षायां देवौ बहुत्वविवक्षायां प्रथमा बहुवचने ज
सजकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपः प्रयोजनं जसीति विशेषणार्थं देव अस इति स्थिते दीर्घविसर्गौ देवाः अकारेण सो
सुकं वा पिदंतायां देवासः ब्राह्मणासः द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते अमशसोरस्य समानादुत्तरयोरम् शसोर।
कारस्य लोपो भवति धातोः देवं देवौ बहुवचने देव शस् इति स्थिते शकारः शसीति विशेषणार्थः सो नः पुंसः पुल्लिंगात्स।
मानादुत्तरस्य सकारस्य नकारादेशो भवति॥ शसि शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति देवान् तृतीयैकवचने ॥ ॥
१८ देशः त दु भ्य वति १

कत्व एकवचनम् स्रोर्विसर्गः २ अत्र वसा रसे इत्यतः रसे पदांते चेत्यधिकारस्य नाम्नो धातोश्चेति पदान्यनुवर्तंते तत्र त्या धातोरसे पदांते च
धातोश्च पदांते एव विसर्ग इति विवेकः ततश्च काश्च विभवइत्यादौ भवति न हि स्रोर्विभर्तीत्यादौ यद्वा धातोश्च भसे इत्यत्र धातोरिति योगविभा
गे स्रोर्विसर्गः पदान्ते चेति संबंधादेतद्वसेयम् द्वित्वविवक्षायां अर्थमात्रद्वित्वविवक्षायामित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि ससुकः कित्वादंतविधौ

सा टी
सा त्र
ह
१४

मदागमास्तत्र ग्रहणेनग्रहणं तेइतिपदान्त्वादिसर्गः सामान्यतो विधावप्यादावन्तेवारूपेविसेषाभावेपिकित्करणंमध्य विधिनिरासार्थम् नचवि
धानसामर्थ्यादेवमध्येनस्यादितिवाच्यम् तस्यसंगयोगांतलोपविधेर्दीर्घविधेर्वोनिवर्त्तकत्वप्रसंगात् २॥ शसिइति १ तस्मिन्निति निर्द्दिष्टपूर्वस्य
तिपूर्वस्यपघप्यत्रसामान्येनोक्तंतथापिस्वरस्यैव अचश्चेतिनियमात् अतोनडुहइत्यादौनातिप्रसङ्गः वर्णमात्राश्रितविधेरन्यत्रपदादेसस्तद्द
ब्रवतीतिएकदेसविकृतमनन्यवद्भवतीति चसहोऽद्योपेनकारादेसेचतत्कार्यस्यादेवव्यः भमिअइतिछेदः संज्ञैकदेसाअपिसंज्ञिनोगमकाभ

देवयाइतिस्थि टकारोनुवंधः टेनेतिविसेषणार्थः टेनअकारात्परस्याइनभवति अडुएदेवेनअङ्गिअकारादेसोभवति भ
कारेपरेदेवाभ्यांभ्यः अकारात्परस्यभिसोभकारस्याकारादेसोभवति अइए एऐऐ विसर्जनीयोदेवैः अकारस्यभिसि
छंदस्येकारोवावक्तव्यः देवेभिः कर्णेभिः चतुर्थ्येकवचनेदेवङेइतिस्थिते ङकारोङित्कार्यार्थः सर्वत्रङेरक अकारा
त्परस्यङेइत्येतस्यागगमोभवति कित्वादन्ते एअए दीर्घः देवायदेवाभ्यांश्र्वेववत् चतुर्थीवहुवचनेदेवभ्यसइतिस्थिते
एस्मिवहुत्वे अकारस्यएत्वंभवति सकारेभकारेचपरेवहुत्वेसतिदेवेभ्यः पंचम्येकवचनेदेवङसिइतिस्थिते ङसिरत्
अकारात्परोङसिरद्भवतिदीर्घः देवात् देवाभ्यांदेवेभ्यः षष्ठ्येकवचनेदेवङ ॥ वंतीतिन्यायात्सत्यभामासत्येतिवत्भीत्यनेनभि

सउच्यतेवैपरीत्यलाघवार्थंकेचितुभ्यइत्येवपेठुः तस्यचभिअइतिच्छेदः भीतिस्थानसप्तमीतत्रभ्यस्येत्वविसेषविरोधेः भ्यामिचाघंताभ्या
मितिनिर्द्देशाज्ञापकादङ्गीत्यात्वेपरिसेषाद्भिसोभकारः स्थानेअकारादेसइत्याहुः अंतरंगत्वेनादौप्रत्ययकार्येणनत्वसिद्धम् वहिरंगमिति
न्यायादंतरंगेएकारेक्रियामाणेवहिरंगोऽकारादेसोऽसिद्धः स्यादितिचेन्ननाजानन्तर्येवहिरंगत्वेप्रकृतिरितिप्रतिषेधात् ङसिरत्इति र
अतविधानसामर्थ्यात्समानादित्यादिनिर्द्देशात्तद्धितप्रकारप्रत्वाद्यनुबन्धेअविभक्तिसरेपस्यलोपइत्यलोपाभावः वावसानेइत्यत्रवासव्द

हलन्तिस

राम
१४

सा॰टी॰ न्यत्र कृत्वा कारवर्ज्जं इत्युक्तं दीर्घे साधारणो नेति हाहा न हूहू न्त्वान् प्रमीन् इत्यादिप्रयोगादित्यत्र च न नत्वाड्डागम इत्यत्र पुनः प्रसक्तयोः ईस्वादेव स्त्रियां च
सा॰प्र॰ नित्यस्त्रीलिंगानामीकारांतोकारांतानामादंतानां चेदीर्घादयोपीति तत्र सोमपानां कुलानामित्यादौ धातोरपि समानात्स्युः केचित्तु तात्पर्यं ज्ञान
पू॰ स्पशाब्दोक्षहे तुत्वे नाधातुसमानपदतो सात्पर्यं वशानाद्दशोऽर्थः
१५ देवशब्दान्त विद्धि शेष इत्यर्थः सर्वादिप्रवृत्तिपोरपि त्वन् त्वसद्व्योस्थं दसत्वाल्लौकिकप्रयोगाभावादनुपादानम् अकारांतत्वेन देववत्प्राप्ताहअकारान्तानामपीति
सर्वादिकापी संभवेपि सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति॰ सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे तृतीयाविधेरुभाभ्यां हेतुभ्यामित्यादिसिद्ध्यर्थमुपादानं उभशब्दस्य द्विवचनांतत्वा
डत्वस्य नत्व एव ननु डतरांतः किमपत्वस्य एव तद्विधेः अतोतरप्रत्ययांतत्वेन प्राप्तेऽपि नरूपादानादन्यतमस्य सर्वादित्वाभावइत्यन्यतरशब्दो

टपटस्तंभकंभादयोप्यकारांताः पुल्लिंगाः अकारांता नाम पि सर्वादीनां तु विशेषः सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतर डतम कर एक तम सम सिम नेम एक पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अंतर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् भवतु एते सर्वादयस्त्रिलिंगाः तत्र पुल्लिंगत्वेन रूपं नेयं जसी सर्वादेरकारांतात् ॥ ॥

त्वः सर्वपर्य्यायः न तुल्यार्थः एवं सिमशब्दोपि नेमशब्दः खंडार्थः एषां च सर्वेषां नामानि सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वादिचिह्नमेव सर्वा
दिकार्येन संज्ञा गौणयोः तथा लोकात्सर्वादीनां साभिधेयापेक्षावधिनियमे एव संज्ञा गौणत्वयोर्नेति सर्वत्र अतो दक्षिणा गाथकाइत्यादा
ववधिनियमाभावादुत्पन्नएषां उपरीत्यादौ न तथार्थत्वात्स्यन्यत्वानि न एव स्वसम्बन्धे स्वनेह स्वापन्नातये उथीपवान् यावर्णाप्रमेतरेवर्णाप्रमेत
रा इत्यादौ द्वंद्वे जसि वान्यत्र न तथा तृतीयासमासे तद्वाक्ययोरपि नेति मासपूर्वाय मासेन पूर्वायेत्यादि न यावहुव्रीहिसमासावयवस्य यथा न भूत
स्यापि सर्वादित्वे पितायस्याहेपिजायस्य सत्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यादि अन्यथाऽव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरित्यकचित्वकपितृको। एम॰ १५

१५ स्यव्यवस्थितार्थत्वाद्देवादित्यादौ तदभावः नामिइति १ नुटसहितआम्नामतस्मिन् अतोदणिउनामित्यादौदीर्घत्वाभावाः किलात् ४ क्रुश्चइलश्चकि
लंतस्मात् चुन्नौणोऽनंतेइत्यतोऽनंतेइत्यग्रवतेहरिलचेत्यादौषत्वाभावः सषः इतिवाचोविपरीतनिर्द्देशात्तुम् विसर्जनीयशसव्यवधानेषत्वमूह
वींषिहविः बुहविष्णुइत्यादितथासातेः पदादेश्वसस्यषानेतिदधिसिंचति अग्निसादित्यादिसिद्धिः आमंत्रणे ३ लिंगार्थेप्रथमेत्यतोनंतरमिदं
सूत्रंतत्रामंत्रेणेइतियोगविभागादामंत्रणेअभिमुखीकरणेर्थेप्रथमेतिसिद्धिरित्यपरयोगविभागादामंत्रणार्थकाः सिद्धिसंज्ञकइत्यर्थः ॥स
सइतिस्थितेङ सस्य अकारात्परोङसस्यभवति देवस्यषष्ठिद्विवचनेदेवओसइतिस्थिते ओसि अकारस्यओसिपरे
एत्वंभवतिदेवयोर्नुडामः समानात्परस्यामोनुडागमोभवति टित्वादादौटकारउच्चारणार्थः नामिनामिपरेपूर्वस्यदी
र्घोभवति देवानांसप्तम्येकवचनेदेवङिइतिस्थिते अइए देवेदेवयोः पूर्ववत् सप्तमीबहुवचनेदेवसुप्इतिस्थिते०प
कारस्येत्संज्ञायांलोपः एहिस्मिबहुत्वेक्किलात्षसः कृतस्यकवर्गादिलाच्चप्रत्याहारादुत्तरस्येकेनचित्सूत्रेणकृतस्यस
कारस्यषकारादेशोभवति देवेषु आमंत्रणेसिद्धिः आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थेविहितः सिद्धिः संज्ञोभवा
ति समानाद्धेर्लोपोधातोः समानादुत्तरस्यधेर्लोपोभवत्यधातोः आभिमुख्याभिव्यक्तयेहेसब्दस्यप्राक्प्रयोगः ॥०
मान्नादइति ४ दधान्यनेकानर्थानितिधाहेदेवहेदेवौहेदेवाः एवंघ ॥ नुर्योगेकोक्षेपः ततश्चधातोः समानादितिसामानाधिकरण्यं
अनेकार्थात्समानादित्यर्थः अतश्चा स्मिन्सूत्रेह्रस्वसमानार्थेतावसेयाततश्चहेहाहाहेहूहूरित्या
दावधातोरपिसमानान्नहेसोमपइतिकालविशेषणे एकदेसविकृतमनन्यवद्भवतीतिप्रकृष्टाधीः प्रधीरीजिनित्यस्त्रीत्वेनदोसंज्ञापांह्रस्व
त्वेचहेप्रधिइत्यादौधातोरपिसमानाद्धेर्लोपः तथाभ्यासोरस्येतत्रापिह्रस्वदीर्घसाधारणादुक्तेः सोमपमित्यादौधातोरपितथासोनः पंसइ

१९ मकपित्वका इति स्यात् द्विकत्तमासे बहुव्रीहौ चवेति उत्तरस्याः पूर्वस्या अंतरालं दिक् उत्तरपूर्वा तस्यै उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै इत्यादि प्रयोगानुसारतायथा
प्रथमस्यं जसी इति अत्र केचित् मात्रालाघवेन वैय्याकरणाः पुत्रोत्सवं मन्यंत इति न्यायेन जसि इत्येव पेठुः दीर्घविधेः प्रयोजनाभावात् न च दीर्घविधौ
द्विमात्रत्वेन गुरुत्वाकुरुः सिद्ध सर्वेस्य वक्तव्य इति सर्वेस्य जसः स्यादिति वाच्यं तस्य षष्ठी निर्दिष्टस्यादेसस्यंदत स्यवक्तव्य इत्यंत विधेरपवादत्वात् अत्र
च षष्ठी निर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यादेशो भवतीति सर्वस्यैव जसः स्यात् न च औ इत्युत्तरसूत्रे दीर्घकारानुवृत्तौ केचिन्मते पूर्वविप्रतिषेधेनादावी
कारादेसो जरद्देसे च जरसीत्यादि सिद्ध्यर्थे दीर्घविधानमिति वाच्यम् कृताकृतप्रसंगित्वेन जरसादेसस्य नित्यत्वादादौ स एव स्यात् केचिन्मते
पसंग्रहार्थे धिरीत्यनेन तरसूत्र एव दीर्घविधानौचित्याह अत एव धिरित्येव क्वचित्पाठः क्वचिद्वीरीत्यपि सर्वत्र सूत्रपाठादौ जसी इत्येव पाठ इति च

रो जस ई भवति सर्वेः सर्वौ सर्वे सर्वं सर्वौ सर्वान् ॥ ऋुर्षो नोऽनंते षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेसो
भवति अंते स्थितस्य न भवति सर्वानित्यादौ अवकुप्वंऽतरेपि अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽ
पि भवति नान्ये सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः ' सर्वादेः स्मट् ' सर्वादेरकारांतस्य परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति सर्वस्मै स सर्वस्मै
ने

तत्र यापि जसि ई इति च्छेदः जसि इति स्थानसप्तमी अन्ये तु जस इति सां केति कं षष्ठ्यंतमेवेति अंतस्यैव प्राप्तौ च सर्वादेसार्थं गुरुकरणमृतद
सत् गुरुः सिद्ध सर्वस्येत्यत्र गुरुः सद्दस्यानेकवर्णादेसोपलक्षकत्वस्यत्रेरयङिन्यत्रङित्करणेन ज्ञापनात् अन्यथादिव औ इत्यादौ औका
रादीनां द्विमात्रत्वेन गुरुत्वात् सर्वादेसप्रसंगात् कुः इति ४ ष च र च ऋ च स एषां समाहारः ऋत् तस्मात् कुः अत्र रेफात्परस्यापि नस्य णत्वाकरणांस
मानपदस्य णत्वविधिविज्ञापकं अवेति २ अवप्रत्याहारः कुः कवर्गः पुः पवर्गः एतैर्व्यस्तैः समस्तैर्वान्तरे व्यवधानेऽपि पूर्वोक्तनिमित्तान्नस्य ण
त्वमित्यर्थः च अपि शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन पर्याणद्धमित्यादौ आङ् पदव्यवधानेऽपि णत्वम् तथा च अनुस्वारविसर्जनीयष्क्षव्यवधा

सा॰टी
सा॰प्र
पू॰
१६

नेपिरिंगणंउरः कोपाउरष्के पाउरष्येणेत्यादिं सर्वादेः २ अत्रपद्यपि स्मरष्टित्वादकश्चकित्वादाद्यंतस्यानन्त्वेनोभयोरविरोधस्तथापि ब्राह्मणेभ्यो
दधिदीयतांकौण्डिन्यायतक्रमित्युक्ते कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणांतःपातित्वाद्दधिदानेप्राप्ते ऽपि सामान्यविशेषेनतक्रदानेनबाध्यते तथाऽत्रापित
क्रकौण्डिन्यन्यायेनसर्वादेः स्मडेव अतइतिविभक्तिप्रकरणात्वाद्विभक्तेरेवतेनतश्चसर्वेमततिसर्वात् इत्यादावतसातत्यगमनइस्यस्यक्किपि।

सर्वेषां ६ षेत्तत्र

वौभ्यांसर्वैभ्यः पंचम्येकवचनेसर्वङ·सिइतिस्थिते॰ अतःसर्वादेः अकारांतात्परस्यातःस्मडागमोभवति सर्वस्मात् स
वौभ्यांसर्वैभ्यः सर्वैभ्यः सर्वस्यसर्वयोः सुडाम सर्वादेः परस्यामः सुडागमोभवति सर्वेषांङिःस्मिन् सर्वादेरकारांतात्परोङि
स्मिनभवति सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु एवंविश्वादीनामेकशब्दपर्य्यंतानांरूपंज्ञेयं उतरडतमौविहाययतोप्रत्ययौततस्तं
देताःशब्दायाद्याः पूर्वादीनांतुनवादीनांजसिईकारोवावक्तव्यः पूर्वेपूर्वाः परेपराः इत्यादि ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ।
वावक्तव्यौ पूर्वस्मात्पूर्वात् पूर्वस्मिन्पूर्वेइत्यादिं प्रथमचरमतयपाडल्पार्द्धकतिपयनेमानांजसीइकारोवावक्तव्यः।
प्रथमेप्रथमाः चरमेचरमाः सेषंदेववत् तयायडौप्रत्ययोः तीयस्यसर्वस[...]वद्रूपंङित्सुवावक्तव्यंद्वितीयस्मैद्विती
यस्मात्द्वितीयात् द्वितीयस्मिन्द्वितीये एवंतृतीयः उभसब्दोनित्यंद्विवचनांतः उभौउभौउभाभ्यां २ उभयोःउभ
योःउभयशब्दस्यद्विवचनाभावातदेकवचनबहुवचनेभवतः उभयः उभयेउभयं॰ उभयान् उभयेनउभयैः उभयस्मै
उभाभ्याः उभाभ्याः ६ 8 ॥ उभयस्मात् उभयेभ्यः उभयस्य उभयेषाम् उभयस्मिन् उ
तल्लोपे सर्वादेः परस्यापि अतस्मडभावः सिरदित्यतोमसङ्कोङुन्याविभक्तिविपरिणामेङ·नसेरित्यनुवृत्तेर्वासुडइति २ अथेयद्यपिसामान्येनसर्वा
दिभ्यस्सुड्विधौसर्वादिगणांतर्वर्तिनोऽत्राउक्तस्यापिभवदसप्रसंगः अग्रीत्यतोऽदित्यनुवृत्तावावंतानामप्रसंगस्तथाप्यावंतानांसुड्विध्यर्थं ॥

१६

हलवः सि र्लै पः

६

अपत्यनंतरस्सत्रमनुवर्तनीयं अन्त्ता मइति लुप्तपंचम्यंता वर्णप्रश्लेषोवा विपरीतनिर्देसात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणंनतुला
क्षणिकस्येतिवासुवामित्यादौसुटन उतरउतम् वितिनकेवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्यानचकेवलप्रत्ययइतिकेवलयोस्तयोः प्रयोगोसंभवात् अन्यप्र
ग्रहणेननदंतस्येतितदंतग्रहणमित्यर्थः प्रथमेतितेनेमसब्दस्यप्राप्तविभाषात्वाच्छेषंसर्ववत् अन्येषांतुप्राप्तत्वादेववत्त्रयीत्यादौडीवर्थंतपडय
दौसंख्यापामित्यपठपितात् पाडपटावित्यपपाठउभपसब्दस्यापडं ततेनविकल्पप्राप्तावयिसर्वादिष्वसाक्षात्पाठात् दत्यन्तत्वाद्दानित्य
मेव अपरश्चावयवार्थकत्वादुभौ अवयवौयस्येतिविग्रहे एकवचनान्तत्वम् येषामितिचबहुवचनान्तत्वमद्वयोरवयविनोर्द्वयवयवासम्भ।

अकारांतपुल्लिंगोमाससब्दः माससौ ह्नोपोवा मासशब्दस्याकारस्यलोपोवाभवति सर्वासुविभक्तिषुपरतः माःमा
सः मासौ मासौ मासः मासाः मासंमासंमासौ मासौ मासः मासान् मासा मासेन माभ्यां मासाभ्यां माभिः मासैः मासे।
मासायमाभ्यांमासाभ्यांमाभ्यः मासेभ्यः मासः मासात् माभ्यांमासाभ्यांमाभ्यः मासेभ्यः मासः मासस्य मासोः मासा।
सयोः मासां मासानां मासि मासे मासोः मासयोः मास्सु मासेषु हे माः हेमास हेमासौ हेमासौ हेमासः हेमासाः आका
रादुभयसब्दस्यद्विवचनाभावआर्थिकः तीयस्यङितीवप्रत्ययांतप्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थः ततश्चप्रातिपदिकग्रहणेलिंगविसिष्टस्यापिग्रहणमिति
द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्याद्यपिसजातीयापेत्यादौतीयप्रत्ययांतत्वाभावादर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिवातद्भावः मासस्येतिमाससब्दस्याकार
स्यवालोपोभ इतिसस्यादौविभक्तावितिकेचित् पाददन्तनासिकाहृदयनिसाअसृजयूषदोषयकृत् सकृत् उदक आसस्सब्देनभ्यः पद्दुदतनस्
हृदनस् असनयूषन्दोषन् यकन् शकन् उदन् आसनादयः शब्दाः पृथगेवलोकाद्याशास्पप्रभृतिष्वेषामेते आदेशापथासंख्यमूह्याः लोपस्यादे
शविशेषत्वात्पष्ठीनिर्दिष्टत्वादेवांत्यस्याकारस्यासिद्धौ अधिकावर्णग्रहणस्याधिकार्थसिद्धेर्वाशब्दाद्वैवोर्थोऽवसेयः वस्ततस्तु पदादयः पृथक्शा

प्रत्येसोमे प्रत्येह हसं प्रत्येल प्रतित तंका
यं सीत

सा टी
सा प्र
पू
१७

चास्यैतन्मतेतुपदादयः पृथक्सवा एव आतः इतितत्राऽधर्म्मेणपुनरुच्चार्य्याद्धातोरातोलोपः क्वचिदित्यर्थकल्पनात् त्वकः एनइत्यादावप्यालो
पः धातोः किंहाहान् विवंतत्वाच्चास्य सोमपा एव स्यधातुत्वं तदुक्तंम् सत्वसान् विवंतानांकसंतानांतथैवच तजंतानांचधातूनांधातुत्वंनोपह
रांतः पुल्लिंगः सोमपाशब्दः सोमपाः सोमपौ सोमपाः हे सोमाः आधातोरितिविसेषणाद्देलोपोनास्ति हे सोमपां सोम
पां सोमपौ बहुवचने सोमपा असइतिस्थिते आतोधातोर्लोपः धातुसंबंधिन आकारस्यलोपोभवति शसादोसुरेपरेसो
मपः सोमपा सोमपाभ्यां सोमपाभिः सोमपे सोमपाभ्यां सोमपाभ्यः सोमपः सोमपाभ्यां सोमपाभ्यः सोमपः सोमपो।
सोमपाम् सोमपि सोमपोः सोमपासु एवंकीलालपासंखध्मात्रभृतयः इकारांतः पुल्लिंगोहरिशब्दः प्रथमैकवचनेह
रिः औतोः इकारांतादुकारांताच्चपरऔ आपद्यते ईऊभवतः हरी इसौजसि इकारांतस्यउकारांतस्य चजसिपरे एका
रओकारश्चभवति हरयः धौ इकारांतस्यउकारांतस्य चधिविषये एकारओकारश्चभवति हे हरे हे हरी हे हरो हरयः हरिं ह
रीहरीन् टानास्त्रियां इकारांतादुकारांताच्चपरस्टानाभवत्यास्त्रियां हरिणा हरिभ्यां हरिभिः ङिति इकारांतास्यउकारांत
स्यचङितिपरे एकारओकारश्चभवति हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ङसिङसोरलसं एदोभ्यांपरस्यङसिङसो रकारस्यलोपो
भवति हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः हरेः हर्य्योः हरीणां ङेरौङित् इदुभ्यामुत्तरस्यङे रौभवति सचङित् ङिति टेः ङितिपरेटेर्लोपोभ
ति हरौ हर्य्योः हरिषु एवमग्निगिरिरविकविप्रभृतयः एतैरेवसूत्रैः सिद्ध्यंति हसेपः सेर्लोपः हसान्तादीर्घांताच्चापरस्यसेर्लो
प्यतेइतिधौतपरस्यतावन्मात्रग्राहकत्वात्सोमपेनकलेनेत्यादावप्रसंगः वस्तुतस्तुद्विमात्रोच्चारणसामर्थ्यादेवसवसवर्णात्रस्थितौतस्य

राम
१७

नमेव १ सर्वविधिभ्योलोपविधिर्वलवानितिविलोपेपश्चात्प्रत्ययलोपोप्रत्ययलक्षणमितितदाश्रयंकार्यंङस्य १ ङकारोपलक्षितोअः ङलस्य
सचङसिङसोरेवेत्यभिधेत्याञङसिङासोरकारस्येति अधेरितीति रेसख्युरित्यत्राधेरित्यनुवृत्तेस्तस्य चविभक्तिविपरिणामेनसप्तमीवहुवचनांत
त्वेनधिवर्जितेषुपंचस्वित्यर्थादेकाराभावेपीत्यर्थः अन्यथैवसख्युरित्यस्यदुर्वारत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिः षष्ठ्यानिर्दिष्टः षष्ठ्यंतत्वेनोद्दिष्टस्तस्य
भानुः भानंभावनवः भानुंभानून् भानुनाभानुभ्यांभानुभिः भानवेभानुभ्यांभानुभ्यः भानोः भानुभ्यांभानुभ्यः भानोः भान्वोः।
भानूनां भानौभानुषुहेभानोइत्यादिशाखिशब्दस्यभेदः सेडौधेः सखिशब्दात्परस्यसेरधेर्डौभवतिसचडितडित्वाट्टिलोपः
सखा। अधेरितिविसेषणादेकारात्प्रथिविषयेहेसखेहेसख्यः सखिशब्दस्यैकारोभवतिपंचसुपरेषु षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेसस्तं
दंतस्यज्ञेयः सखायोद्विवचनस्यौवोच्छंदसिद्विवचनस्य औआभवतिवेदेसखाया सखायः सखायंसखायोसखीन् स
खिपत्योरीक सखिपतिशब्दयोरीगागमोभवति टाङेङिषुपरतः दीर्घत्वान्नीन सख्याआगमजमनित्यं सखिना प
तिना सखिभ्यां सखिभिः सख्ये सखिभ्यां सखिभ्यः ङौटेः सखिपतिशब्दयोर्ङौगागमोभवति ङसिङसोरकारेसङित
सख्युः सखिभ्यांसखिभ्यः सख्युः सख्योः सखीनांसप्तम्येकवचनेङेरौडित्योकारेकृतेसखिपतिशब्दयोरीमागमोसख्यौ
सख्योः सखिषुपतिसब्दस्यत्रयमाद्विजीपयोहरिशब्दवत्प्रक्रियाः नजीपादौतुसखिसब्दवत्प्रक्रियाः पतिरसमासएव
वसखिवत्कार्यः मतः समासांतस्यनारूपोभवतिप्रजापतिनाप्रजापतयेइत्यादिहरिशब्दोनित्यं
भेकारात्परस्यङसिङसोरकारस्यउकारोभवति ऋटिट पआदेसः सतस्यांतस्यस्यादि
त्यर्थः सखाप्रमित्येत्रपरत्वात्कृताकृतप्रसंजित्वेनानित्यत्वाचेदावेकारेसमानत्वाभावात्लाम्राशोरस्येत्येकारस्लोपः सखिपत्योरप्राङ्योरित्यत
वानिसखेत्याग्निनितानिवर्तनोषत्वपोरपत्ते।। एकदेशविकृतमनन्यवत् १ यथा ~~…~~ यथापुन्हाहिभ्नोश्रश्व ~~…~~ व

मानु
मानै
हेसपीपी
हेसखेप
हेमानु
हेमानेपः

सा॰ टी॰ सुविधावपिकृत्वाप्रसंगित्वात्प्रथमः सवर्णदीर्घत्वेपिनानस्यात्तथापितद्विधेर्न्नयान्नित्यत्वज्ञापनात्सप्रम्येकवचनेप्रथममोकारः सखिनावानरेत्न्रणअन्यत्र
सा॰ प्र॰ पतिनासहेत्याद्यार्थंप्रयोगसिद्ध्यर्थमाह आगमजमिति आगमाज्जायतेइति आगमजंतदनित्यमित्यर्थः अनित्यमागमानुशासनमितिपरिभाषा
द्व॰ याइतिभावः ऋ डे र अत्रपदिडे इति चतुर्थ्येकवचनमभिप्रेमंस्यानहिंडे इत्यास्यानुवृत्तेर्गोरेवप्रनयेहणंनकुर्य्यात्तस्मात्तडकारेपलक्षितः अः उल
१८ स्मिन्डे इत्यभिप्रेत्याह ङसिङ सोरकारइतिअतः र तपरकरणेननावन्मात्रस्यैववग्रहणाइन्मोर्थइत्यागइत्येनस्यादीर्घोदुत्वाभावः ऋ डुः इत्यत्रहस्तो
वेत्यतोवानुकर्षणाद्यो काचखीतीसव्दाभ्यामपिअन्नततश्चसुखमात्मनइच्छति सुखीयतिसुखीयतीतिसुखीः तस्यसस्युः एवंसुतमात्मनइति
सुतीयतीतिसुतीः तस्यसुत्युः तयासहखेनवर्ततेइतिसखः तमिच्छतीतिसखीः तस्यसख्युः तकारस्यानजादवर्णादपीष्येतेलुनमिच्छतिलूनीय
तिलूनीयतीतिलूनीः तस्यलून्युः केनिकेचित्सस्युः सुत्यः सस्यः ऋन्यः पतुसखीसव्दस्यसप्तम्येकवचनेआदावीगागमोभवतिदीर्घत्वादौत्वा

द्विवचनांतः द्विशब्दइतिस्थिते त्यदादेष्टेरः स्यादौत्यदादेष्टेरकारोभवतिस्यादौपरेद्वौद्वौद्वाभ्यांद्वयोः द्वयोः त्यदादीनांष्टेर
भावः त्रिशब्दोनित्यंवहुवचनांतः त्रिजसइतिस्थिते इनि त्रयः त्रीन्त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः त्रेस्त्रयः इत्रिशब्दस्यत्रयइत्यादेशोभ
वतिनामिपरे ॥ भावः आदावौत्वेटिलोपे चएकादेसविकृतन्यायेनईगागमेनिमित्ताभावेनैमित्तिकस्याप्यभावइतिन्यायेनौत्वनिवृत्तिः स्यादि
त्यतोनिमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वमभिप्रेत्याह सप्तम्येकवचनाइति अयंभावः औत्वस्यडित्वाट्टिलोपेनिमित्तयोरिडुतोरभावेनसर्वत्रौत्वनिवृ
त्यापत्त्यातद्विशिष्टेयर्थ्यापातादनित्यत्वंन्यायस्यावसीयते लोकेपिनिमित्तदण्डाद्यभावेघटाद्यनपायदर्शनाच्च शोभनःसखासुसखेत्यादौ राम॰
समासेपिसखिसव्दस्यासमासएवेगादिकार्यंयथातथात्तसहोक्तस्यपतिसव्दस्येत्यर्थः अन्यथासविकार्यमितिदेशेडादेरपिप्रसंगस्स्यात्हरि १८
सव्दादिवत्पासिकद्विवचनांतत्वेसिद्धेवचनारंभसामर्थ्यान्नित्यद्विवचनानांतत्वप्राप्तौनित्यग्रहणंस्पष्टार्थमलदात्यदे ४ ॥ ॥ ॥ ॥

नैत्रव:

हेकति

त्मदशब्देनैकदेशेनसमुदायोपलक्षणात्तदआदिर्यस्येतितद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः नन्वस्मत्पदादित्वाद्दस्यमइतिमः स्यादितिचेतत्त्यंक्रइद्र
त्यादाविवात्रापिदकारसहिताकारस्यमकारसहिताकारविधेरनच्चकारएतत्वान्नदभावः त्रेस्त्रिः २ त्रिसब्दस्यबहुवचनांतत्वेनसब्दनिर्देसादत्रे
कावचनम् अनेकवर्णादेशत्वेनगुरुत्वात्सर्वस्यप्राप्ताबाहडिदंतस्येति ॰ गोणत्वेतुप्रियत्रीणामित्येवकतिसब्दादितिकासंख्यायेषांमिति सेषा
ङिदंतस्यवक्तव्यः अपाराणां त्रिषुकतिशब्दोनित्यंबहुवचनांतः जससस्रोर्लुक् कतिसब्दाज्जसोर्लुग्वक्तव्यः लुकितन्निमि
१ तं कतिकतिकतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनांकतिषु त्रिषुलिंगेषुचायंस्वरूपः ईकारांतःपुल्लिंगः सुश्रीशब्दः य्वोर्धातोरि
पूर्वीस्वरे धातोरीकारोकारयोरियुवौभवतः स्वरेपरेसुश्रीः सुश्रियोसुश्रियः हेसुश्रीहेसुश्रियोहेसुश्रियः सुश्रियंसुश्रि
योसुश्रियः सुश्रियासुश्रीभ्यांसुश्रीभिः सुश्रियेसुश्रीभ्यांसुश्रीभ्यः सुश्रियः सुश्रीभ्यांसुश्रीभ्यः सुश्रियः सुश्रियोः
सुश्रियांसुश्रियिसुश्रियो। सुश्रीषु तथैवसुधीशब्दः ऊकारांतः पुल्लिंगः स्वयंभूसब्दः स्वयंभूः स्वयंभुवौस्वयंभुवः स्वयं
भुवम् स्वयंभुवौस्वयंभुवः स्वयंभुवास्वयंभूभ्यांस्वयंभूभिः स्वयंभुवेस्वयंभूभ्यांस्वयंभूभ्यः स्वयंभुवः स्वयंभूभ्यांस्वयंभूभ्यः
स्वयंभुवः स्वयंभुवोः स्वयंभुवां स्वयंभुविस्वयंभुवोः स्वयंभूषु सेनानीसब्दस्याविसेषोहस्वादोस्वरादौतुविसेषः सेनानीः से
नौऔइतिस्थिते य्वोर्वाधातोरस्वपवस्पोगः पूर्वोपस्मादीकारादूकाराद्वासितदं ॥ निपात्याः कत्याद्यः इतिउत्यंतत्वेनति
पातिजात्कतिसब्दात्डतेश्चेतिसूत्रेणजससस्रोर्लुगित्यर्थः सूत्रेचरः संख्यापाइत्यतः संख्यापाइत्यनुवृत्तेः संख्यार्थात्डत्यंतत्वादित्यर्थोवगमान्याते
डतिरितिडत्यंतादपिपतिसब्दाल्लुक् अतएवपतितेनागसीर्षाणीयतितेनागवेदनाइत्यादौयासंख्यायेषांपतिसासंख्यायेषांततीत्यादावपि
संख्यार्थेडत्यंतत्वाज्जश्शसोर्लुक् लुकिनतन्निमित्तमित्येकाराभावः त्रिषुचायंस्वरूपइतिवाच्यलिंगत्वेनत्रिलिंगत्वम् बहुवचनांतत्वेनत्वना

मावादिकृतविसेषाभावात्सरूपत्वं समानरूपत्वमित्यर्थः अपमित्युपलक्षणं पंचनप्रभृतीनां तथोक्तम् ष्णांतसंख्याव्ययडतियुष्मदस्मत्सदृक्त्रिषु
ष्वितिष्योः ४ अत्र पद्यपिष्योरितिह्रस्वदीर्घसाधारणं तथापिह्रस्वेकारोकारांतक्विवंतधातुयोगाभावादीकारोकारयोरित्युक्तम् अतएवउधा।
तोरित्यत्रैतएवानुवर्तमानं य्वोरितिधातोश्चवर्णोवर्णयोरितिसाधारणोनाभिधास्यति अभिशासिचरत्वादिष्ववावेवविभक्तिप्रकरणत्वाद्धिमः
त्रिस्वरेस्वनष्टार्थमित्यादौईकारांतमध्येपिस्वपंभूसव्दस्यउवग्रसंगादुक्तिः य्वौवा ४ धातोरवयवेयः संयोगः सयस्मादीकारादूकारात्पूर्वोना
स्तितोधातोः ईकारोकारौ अनेपस्य एवंविधोयोऽनेकस्वरः सव्दपावीकारोकारौ तयोर्कौस्वकारौभवतः इत्यर्थः वर्षाभूपुनर्भूभ्यामतिरिक्तोऽ
तस्यानेकस्वरस्यईकारस्यऊकारस्यचयकारवकारौभवतः स्वरेपरे वर्षाभूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशव्दसुधीसव्दौवर्जयित्वा।
वाग्रहणादियंविवक्षा सेनान्यौसेनान्यः हेसेनानीः हेसेनान्यौ हेसेनान्यः सेनान्यंसेनान्यौ सेनान्यः सेनान्यासेनानी
भ्यांसेनानीभिः सेनान्येसेनानीभ्यांसेनानीभ्यः सेनान्यः सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः सेनान्यः सेनान्योः सेनान्यादीनांवा
मोनुट्वक्तव्यः सेनान्यांसेनानीनां आम्ङेः आवंतादिवंतान्नीसव्दाच्चोत्तरस्यङेः रामादेशोभवतिसेनान्यांसेनान्योः सेना
नीषु ॥ऽन्योयोभूशव्दांतः उसुधीसव्दस्वतंवर्ज्जयित्वाकेवलस्भूशव्दस्यानेकस्वरत्वाभावादेवाप्राप्तेस्तदन्तप्राप्तौप्रतिषेधः एवंविधेनिया
मकाद्येसापामाहवाग्रहणादितिवासव्दस्यव्यवस्थितविकल्पार्थत्वादित्यर्थः विवक्षेत्यनेनप्रयोगानुसारतोयथेष्टः व्यवस्थाविज्ञानात्।
इग्भूकारभूभ्यामप्यन्यस्येत्यवसेयम्॰ तथागतिकारकेतरपूर्वस्यैवनेहअश्वधियौपरमधियौगतिसंज्ञाच्चगतिश्चेत्यादिनालोकात्तोऽवगंतो
व्याउन्न्याविन्यादावुपसर्गेधात्ववयवयोः संयोगान्तत्वान्नतिषेधः सेनानीनामहंस्कंदइत्याद्यार्षप्रयोगार्थमाह सेनान्यादीनामितिछंद
स्येव आदिसव्दात्मोनामित्याद्यपिआम्ङेः २ अत्रापः नियच्चेत्यनुवर्ततेयः सेरा अत्रयद्यपिपरत्वात्पंचस्तित्परप्राप्नोतितथापितल्लोपसंभ

श्री तो श्रं गाउ... पितरौ पतनः॥ घेरर॥ ऋकारान्तात्परस्य घेररभवति॥

वान्निरवकासत्वाच आरवपंचसु १ कर्तृणीकलइत्यादौपरत्वात्नुमावाधान्नारप्रसंगः नृणामेकोगम्यस्त्वमसिपयसामर्णवइवेत्यादिप्रयो

वातप्रमीशब्दस्यभेदः वातप्रमीः वातप्रम्योवातप्रम्यः हेवातप्रमीः हेवातप्रम्योहेवातप्रम्यः वातप्रमींवातप्रम्यौ वातप्रमी

न्वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभिः वातप्रम्येवातप्रमीभ्यां वातप्रमीभ्यः वातप्रम्यः वातप्रमीभ्यांवातप्रमीभ्यः वातप्र।

म्यः वातप्रम्योः आमित्युदवातप्रमीनां डौतुसवर्णेदीर्घः वातप्रमीवातप्रम्योः वातप्रमीषु एवंग्रामणीप्रभृतयः सेनानीवत्

ऊकारांताश्च पूर्वलूप्रभृतयः ऋकारांतपुल्लिंगः पितृशब्दः सेरान्ऋकारांतात्परस्यसेराभवतिसचङित्ङित्वाद्हेर्लोपः।

पिता आर्पंचसु ऋकारोऽर्भवति पंचसुपरेषुसचडितहेपितः हेपितरौहेपितरः पितरंपितरौपितॄन्पित्रापितृभ्यांपितृभिः

पित्रेपितृभ्यांपितृभ्यः पितुः पितृभ्यांपितृभ्यः पितुः पित्रोः पितॄणांडौऋकारस्यारभवतिडौपरेपितरिपित्रोः पितृषुएवं

जामातृभ्रात्रादयः नृशब्दः नानरौनरः नरंनरौनॄन् न्रानृभ्यांनृभिः न्रेनृभ्यांनृभ्यः नुः नृभ्यांनृभ्यः नुः न्रोः नुर्वानाा

मिदीर्घः नृशब्दस्यनामिपरेवादीर्घोभवतिनृणांनॄणांनरिन्रोः नृषुहेनः हेनरौहेनरः कर्तृशब्दस्यपंचसुविशेषः स्तुरार

स्कारतृप्रत्ययसंबंधिनऋकारस्यार्भवतिपंचसुपरेषु कर्तृसिइतिस्थिते यदादेशस्तद्वद्भवति सेराडित्वाद्हेर्लोपः कर्ता

कर्तारौकर्तारः हेकर्तः हेकर्तारौ हेकर्तारः कर्तारं कर्तारौकर्तॄन् कर्त्राकर्तृभ्यांकर्तृभिः कर्त्रेकर्तृभ्यांकर्तृभ्यः कर्तुः क

र्तृभ्यांकर्तृभ्यः कर्तुः कर्त्रोः कर्तॄणांकर्तरिकर्त्रोःकर्तृषुएवंनप्तृहोतृप्रशास्तृप्रभृतयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गासच्चार्थमाह नुर्वेति नृशब्दस्यनामिपरेवादीर्घइत्यर्थः नुर्वेतिसूत्रमर्थतोव्याख्यानमस्तुः २ सचतृश्चस्तृजस्तृ आगमाशासनाः

श्रीगणेशाय नमः

पदनि त्यातर गा प वाहा नाम्नातिर पातीय:

सा॰ टी॰ सा॰ प्र॰ पू॰ २०

स्यानित्यत्वान्नुमभावः लिंगवचनव्यत्ययोवा अतोऽउरित्यत्र अजरत्यत्र वचनेत्यस्य चतपरत्वात् नावन्मात्रग्रहणोतिस्तः वचनस्तः प्रिपतिस्तो प्रियचतत स्त्रावित्यादौ अकारस्य अकारातिदेसान्न्वारतत्रस्य सकारसंबंधी ससरशब्दस्य अकारः उकारान्तस्या पोतिपंचसित्यस्पशेरप्युपलक्षणत्वात्प्रियक्रो ष्टुणामित्यादि शिशितप्रत्ययवज्ञावाभावादिनेतत्ययवज्ञावृत्याभावस्तस्मात् पंचसुतत्प्रत्ययवज्ञावो विधीयतेत्त तीयादौ स्वरादौ चवेत्यवसिष्टे शसितश्च

उकारांतस्य क्रोष्टुशब्दस्य भेदः उकारांतस्यापि क्रोष्टुसव्दस्य पंचसु धिषुतत्प्रत्ययांतस्येव रूपं वज्ञाव्यं क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टा रः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ सशितप्रत्ययांतज्ञावाभावात् क्रोष्टून् तृतीयादौ स्वरादौ तत्प्रत्ययांतता वा वज्ञाव्यो क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टु भ्यां क्रोष्टुभिः क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभ्यः क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्यां क्रोष्टुभ्यः क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्टूनां नु डागमो कृते हसादित्वात्त्वज्ञावो नास्ति कृताकृतप्रसंगीयो विधिः स नित्यः नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः क्रोष्टुषु अकारांता लकारांता एकारांता श्चाप्रसिद्धाः ऐकारांतः पुल्लिंगः सुरैशब्दः रै स्मिरै शब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः सुराः स्वरादौ सर्वत्रायादेसः सुरायौ सुरायः हे सुराः हे सु रायौ हे सुरायः सुरायं सुरायौ सुरायः सुराया सुराभ्यां सुराभिः रित्यादि ओकारांतः पुल्लिंगो गोशब्दः औरौ ओकारस्यौ कारादेशो भवति पंचसु परेषु गौः गावौ गावः हे गौः हे गावौ हे गावः आमेशसि ओकारस्यात्वं भवति ॥ ॥ ॥

श्रीसद्भवहिरन्मनलने श्वलान्ने कार्येकालेव्ये वहिरन्ने मसिद्धं स्यात् अकृतव्यूहा पाणिनिनि पानिमित्तं विनाशोन्मुखे दृष्टानन्त्रयुक्तं का

वदत्यर्थः ननु क्रोष्टूनामित्येव कार्यंयक्षेतत्प्रत्ययांतत्वाभावस्तत्राह कृताकृतप्रसंगीतियः कृतेपिप्रसज्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरामचन्द्र

हे क्रोष्टो हे क्रोष्टा हे क्रोष्टारः

सा॰ २०

सा॰ टी॰ द्धा द्धा हे जरे इत्यत्र जरसंभावः इदुभ्याम् १ वेयुवंस्थानतोयानुवर्तते नित्यस्त्रीलिंगानामेवनानियतलिंगानांशुचिमइत्युत्प्रभृतीनांसाकयपनास्त्वो
सा॰ प्र॰ नामपीच्छति स्त्रीयांप्वोरितिविकल्पनाचष्टे इयुवुस्थेनितमभावास्थानित्यत्वात् व्यत्ययोवा अत्रापिनित्यस्त्रीलिंगयोरित्येवाडागमाभावे ॥

स्त्री॰
२१

आवंतास्यटौसोः परयोरेत्वं भवति आपादेशः गंगया गंगाभ्यांगंगाभिः ङितांयट् आवंतात्परेषांङेङसिङस्ङि इत्येतेषां
यडागमो भवति गंगयां गंगयोः गंगासु एवंश्रद्धामेधाशालामालाहेलादोलाप्रभृतयः सर्वादीनांतुङितस्तुविसेषः स्याट्।
वा आवंतात्सर्वादेः परस्ययटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चायोकारो भवति सर्वस्यैसर्वाभ्यांसर्वाभ्यः सर्वस्याः सर्वाभ्यांसर्वाभ्यः
सर्वास्याः सर्वयोः सर्वासांसर्वस्यांसर्वयोसर्वासु अकारांतोजराशब्दः जरायाः स्वरादौजरस्वावक्तव्यः जराजरसौजरेजर सः
जराजरसं जरांजरसौ जरेजरसः जराः जरसाजयरयाजराभ्यांजराभिः जरसेजरायैजराभ्यांजराभ्यः जरभ्यसः जरायाः जरा
भ्यांजराभ्यः जरसः जरायाजरसोः जरयोः जरसांजराणांजरसिजरायांजरसोः जरयोःजरासु हेजरेहेजरसौहेजरेहेजरस
हेजराः इकारांतः स्त्रीलिंगोवृद्धिसब्दः तस्य च प्रथमाद्वितीययोर्हरिसब्दवत्प्रक्रियावृद्धिः वृद्धीवृद्धयः वृद्धिंवृद्धीवृद्धीः स्त्रीत्वा
च्छसोनत्वाभावः वृद्ध्यावृद्धिभ्यांवृद्धिभिः इदुभ्याम् स्त्रियांवर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यांपरेषांङितांवृत्तवतांनांवा आडा।
गमोभवति वृद्ध्यै वृद्धयेवृद्धिभ्यांवृद्धिभ्यः वृद्ध्याः वृद्धेः वृद्धिभ्यांवृद्धिभ्यः वृद्ध्याः वृद्धेः वृद्ध्योः वृद्धीनांस्त्रियांयोः इय्वउस्थपूज
स्मात् इवर्णांतादुवर्णांताच्चपरस्यङेः रामादेशोभवति वृद्ध्यांअडागमाभावे आमोऽप्यभावः वृद्धौवृद्ध्योः वृद्धिषु एवंमतिभू
तिधृतिरुचिकृतिसिद्धिसातिख्यातिआलिशातिप्रभृतयः एवंधेनुरज्जुप्रभृ

आमोऽप्यभावः वक्तव्यइत्यर्थः ॥ हसेयः इ हसस्वईयचहसेयतस्मात् लव्धस्वरत्वात्सर्वत्वंसोनंवा अत्रापिईहूयः ईयइति ईयविवसयानित्र्या

२१ अकृतेपिसविधिर्निमित्तंइत्यर्थः नित्यानित्ययोर्मध्येनित्यविधिर्बलवानितिसएवपदागमस्तत्रहस्तोनगएसंतइतिहसादित्वम् अकारांताइत्यादिपयपिऋर्द्दे
नाविनिकेप्याहुर्द्वैवयोनिग्रसस्थलः रैर्विस्फुरित्यादौअकारादयो हस्वंनेतथापितदंता अप्रसिद्धाएवरायतेपिप्रउरप्रयोगाभावान्नोक्ताः रै र सचभ्रचस्मता।
स्मिरैइतिसोकेतिकथछंनत्वात्पष्ठीनिर्द्दिष्टस्येत्यंतस्य अथवारापरएरैइतिषष्ठीतत्पुरुषेआयादेसेपलोपेलवंसंधिसर्वः रैसब्दस्यैकारआभवतीत्यर्थः आमस
सि आत्रमशसिसमानपदस्यकृताकातज्जपरत्वव्याख्यानाफाइत्यकनत्वाप्रसंगः उतिसारस्वतप्रसादेस्वरांताःपुल्लिंगाः आपः आरूपः आपुआपतस्मात्

अमिशसिचपरे गांगावौगाः गवागोभ्यांगोभिः गवेगोभ्यांगोभ्यः ङसीत्यकारलोपः गोः गोभ्यांगोभ्यः गोः गवोः गवांगविगवोः
गोषु एवंसुघोशब्दः ग्लौशब्दस्यहसादावविसेषः स्वरादावावादेसः ग्लौः ग्लावौग्लावः ग्लावंग्लावौग्लावः ग्लावाग्लौभ्यां।
मित्यादि इतिस्वरांताःपुल्लिंगाः अथस्वरांताः स्त्रीलिंगाः प्रदर्श्यंतेतत्रावंतोगंगाशब्दः आवतःस्त्रियाम् अकारांतान्नाम्नः
स्त्रियांवर्तमानादाप्प्रत्ययोभवति आपःआवंतात्परस्यसेर्लोपोभवति गंगाऔरी आवंतपरऔईकारमापद्यते अइए
गंगेगंगाःक्षिरि आवंतात्परोक्षिरिर्भवति हेगंगे अंवादीनांधौहस्वः अंबादीनांधौपरेहस्वोभवति हेअंवहेअक्कहेअल्ल
असंयुक्तानांडलकवतीनांप्रतिषेधोवाच्यः हेअंवाडेहेअंवालेहेअंविकेइत्यादौहस्वोनभवति ० गंगां गंगे गंगाः टौसा

तदंताइत्यर्थः ततश्चस्वरद्यामतिक्रांतोतिखट्वः ॥अतिखट्वेनेत्यादावेकदेसविकृतस्यानन्यत्वादावंतत्वेपितत्कार्याभावः अंवादीनामित्या
द्यादिसब्देनमात्रार्थकाकालांतादिसंग्रहः अंविकादीनांतु अंवादिभ्योभिन्नत्वात्तदप्रसंगः ङितां ङइतयेषांतेङितस्तेषामित्यभिप्रेत्याहङेः
ङसिङसङीत्यादिदेसनियमार्थः देसस्यस्थानस्यनियमार्थइत्यर्थः॥ जरायाइत्यत्रतदंतविधेरिष्टत्वादेसविकारेपिनिर्ज्जराऽजरसस्योः ॥
पुंनपुंसकयोरपिजरस वक्तव्यत्वाद्दाश ॥ ० ॥

हे गंगेगे हे
गंगाः

गोनां

तः कौसां व्यानिः कौशांविसि[illegible]सिलोपाभावः यद्यपिहसं[illegible]योगांतलोपोनापिः सिद्धिस्तथापिककलौल्येइत्यादीनांककारांतानांक्विपिस्तोराघो
श्वेतिविसेवस्यकल्योपविधेः प्रसंगेनानिष्टंस्यात्० धोर २ वेपुवइत्यावातुकर्षेणान्नित्यस्त्रीलिंगानां स्त्रीवर्ज्जं मनिपुवंतानामितिव्यवस्थावसेयाअधातो।
रितितु अनिपुवंतोपलक्षणार्थं अन्यथाप्रकृष्टाधीः प्रधीरितिविग्रहेनित्यस्त्रीत्वेप्रधीसब्देकारस्यधातोर्ह्रस्वतानस्यात् ईयुवंतत्वाच्चहेप्रधीः हेप्रधिया
दौनह्रस्वत्वम् विमानननासुभ्रुकाः पितुर्गेहइत्यादिप्रयोगाद्धेसुभ्रुः स्त्रीवदितिह्रस्वइतिकेचित्० नतुह्रस्वत्वेइकारांतत्वाद्याविति स्यादिति चेत्स्यात्

तथः स्त्रीलिंगाः धेनुः धेनू धेनवः धेनुं धेनू धेनूः धेन्वा धेनुभ्यां धेनुभिः धेन्वै धेनवे धेनुभ्यां धेनुभ्यः धेन्वाः धेनोः धेनुभ्यां धेनुभ्यः
धेन्वाः धेनोः धेन्वोः धेनूनां धेनौ धेन्वोः धेनुषु ईकारांतः स्त्रीलिंगोनदीशब्दः हसेपस्सेर्लोपः ह्रसांतादीवंताच्चपर
स्यसेर्लोपोभवति नदी नद्यौ नद्यः धौह्रस्वः इवर्णोवर्णयोरधातोः स्त्रियां धौपरेह्रस्वोभवतिहेनदिहेनद्यौ हेनद्यः नदीं
नद्यौ नदीः नद्या नदीभ्यां नदीभिः ङितामट् स्त्रियामीकारांतादूकारांताच्चपरेषांङितांवचनानामडागमोभवति नद्यै
नदीभ्यां नदीभ्यः नद्याः नद्योः नदीनां नद्यां नद्योः नदीषु एवंगौरीसरस्वतीब्राह्मणीकुमारीकिसोरीकलभीप्रभृत
यः लक्ष्मीशब्दस्येवंतत्वाभावात्सेर्लोपोनास्तिलक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः शेषंनदीवत्० हेलक्ष्मीस्त्रीशब्दस्यईवंतत्वा
त्सेर्लोपोस्तिस्त्री ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमः

सामर्थ्याच्च० अन्यथाएऔइत्येवकुर्यात्० स्त्रि
म वेपुव इत्यतोवानुवृत्तेर्व्यवस्थापानह्रस्वविधान
पान्त्योरित्यतोह्रस्वदीर्घसाधारणानुवृत्तेरिवर्णोवर्णयोरित्युक्तम् ङितां २ यद्यपिस्त्रीयांप्योरित्यतोह्रस्वदीर्घसाधारणानुवृत्तिस्तथापीडभ्यामित्यनेन
ह्रस्वाभ्यांविकल्पेनविधानात्परिसेषादीनांकारांतादूकारांताच्चेत्युक्तम् अत्रापिनित्यस्त्रीलिंगानामित्यर्थो वसायान्तुनघेसुरभ्येद्व्याद्यावभावः

सा० टी स्त्रीशब्दस्येति लक्षेरीमुट्चेतीप्रत्ययांतत्वादित्यर्थः तदुक्तम् अवीलक्ष्मीतरीतंत्रीह्रीश्रीधीणामुणादितः सप्तानामपि शब्दानां लोपो न कदाचनेति स्त्रीस।
सा० प्र ब्दस्येति स्त्यायतेस्त्रीत्ये ड्रट् इति ड्रट् टिटित्वादीवंतत्वादित्यर्थः स्त्रीभुवोः १ अमुन्मनवस्थाने अस्मात् ड्रप्रत्यये धातोस्वर्णाभावादुवप्राप्तावारंभः वामसो
पू० रित्यत्र पक्षेपि स्त्रीभुवोरित्यतः एकयोगनिर्दिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति भ्रूशब्दस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्तथापि वाशब्दव्यवस्थापनात् सविकल्पः
२२ वेयुवचित्यत्र वा सत्वस्य व्यवस्थितार्थत्वेन स्त्रीशब्दस्य यंतत्वेपि अयोविकल्पाभावान्नित्यमतिदेशो यं नदीवदित्युक्तम् वेयुवः २ इयच उवच इयुव ता।

स्त्रीभुवोः स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे स्त्रियौ स्त्रियः हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः वामशसि स्त्रीशब्दस्य अमि
शसि च परे वा इयादेशो भवति स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रीः स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः खुशेषं नदीवत् श्रीः श्रियौ श्रियः श्रियं श्रियौ
श्रियं श्रिया श्रीभ्यां श्रीभिः वेयुवः इयुवंतात् स्त्रियाः वर्तमानानां ङितां वचनानां वा आडागमो भवति स्त्रियास्तु नित्यं श्रियै श्रिये श्रि
ये श्रिभ्यां श्रीभ्यः श्रियः श्रियाः श्रीभ्यां श्रीभ्यः श्रियः श्रियाः श्रियोः आदीनां वामो नुड्वक्तव्यः श्रियां श्रीणां ङौ परे ङा
गमाभावे आमोप्यभावः श्रियां श्रियि श्रियोः श्रीषु हे श्रीः एवं ह्रीधीप्रभृतयोप्यनीवंताः एवं भ्रूशब्दो भ्रूशब्दवत् ० ॥ ॥

स्यात् येन विधिस्तदंतस्येति इयुवंतादित्युक्तम्० अत्रापि नित्यस्त्रीलिंगनियमात्सुश्रियेन घेङित्यादावप्रसंगः आदीनामित्यत्र श्रीसब्द राम०
स्य प्रकारवाचित्वान्नित्यस्त्रीलिंगानां स्त्रीवर्जमियुवंतानां सुधादीनां ह्रीनां भ्रूणामित्यादिसिद्धिः कुमारीमात्मन इच्छति कुमारी पति कुमारी २२
यतीति कुमारीरित्यादौ स्त्रीप्रत्ययांतप्रकृतिकानां नामधातोः क्विपि प्रकृतिवदिति वचनात् कुमार्यै ब्राह्मणायेत्याद्यूह्यम् मातृशब्दस्य ऋका।

२२ एंतत्वेनन्नणईविती पृभाभावसिसत्वादियागन्नतेचस्वसातिस्त्रश्चतस्त्रश्चननांदादुहितास्तयापानामानेतिसप्रैनेसस्त्रादपउदाहृताइतिविचारविसेषश्च
तत्रैववस्यने इतिसारस्वतप्रसादेस्वरांताः स्त्रीलिंगाः अतोमन्तपरकरणांसुखमसुखाच्चारणार्थौ अकारांतस्यहृस्वनेनव्यावर्त्तत्वाभावात्पेननाश
प्रेपोविधिरारभ्यतेसनस्यवाधकइतिलुकोवा र्थः अनेकाक्षरत्वेनगुरुत्वात्सर्वेस्यैवामः स्यान्नांत्यमकारमात्रस्यनन्दत्रामएवविधीयतां।
सेरंत्यस्याभावाद्दाघंतन्यायेनसर्वस्यस्यात् अमोप्यंतस्यैवभविष्यतिअमविधिसामर्थ्याच्चलुम्भावोपिभविष्यतीतिचेन्सत्यम् अमोमस्यमवि

वधूजम्वादीनांनदीशब्दवत् वधूः वध्वौ वध्वः वधूं वध्वौ वधूः जंवूः जंवौ जम्व्वः हेजंवु हेजव्वौ हेजव्वुः ऋकारांतोमातृश
ब्दः माता मातरौ मातरः मातरं मातरौ मातॄः शशीतिदीर्घत्वं सेषं पितृवत् रैसब्दः सुरैसब्दवत् नौसब्दो ग्लौसब्दवत् गोश
ब्दस्तु पूर्ववत् इतिस्त्रीलिंगाः अथस्वरांतानपुंसकलिंगाः प्रदर्श्यंते अकारांतो नपुंसकः कुलसब्दः तस्यप्रथमाद्वितीयै।
कवचने॰ अतोम् अकारांतान्नपुंसकलिंगात्परयोः स्यमोरम्भवति अधौ अमोऽम्ग्रहणलुग्व्यावृत्त्यर्थे अम्पासो
रस्यकुलं ईमौ नपुंसकलिंगात्परऔईकारमापद्यते कुले जश्शसोः शिः नपुंसकलिंगात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवतिस
कारः सर्वादेशार्थः गुरुः शिश्चसर्वस्यवक्तव्यः नुमयमः नपुंसकस्यनुमागमोभवतिसौपरेप ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धौ कुलंपातीत्यादावनुस्वारोपि नस्यात् मविधिसामर्थ्यात् अजस्तंकुलमित्यादिप्रयोगासिद्धिप्रसंगाच्च ईमौमध्रुनीइत्यादौदीर्घश्रवणार्थे
दीर्घविधिः जश्शसोः १ जसासाहचर्यात्सानुवंधकग्रहणेननिरनुवंधकस्येतिपरिभाषयावासस्यपिद्वितीयावहुवचनमेवेति अतकंडश्णोदद्दा
तीत्यादौशस्यशत्वप्रसक्तद्धितस्यनस्यात् जश्शसोरितिषष्ठीनिर्दिशादंतस्यप्राप्तावपवादमाह गुरुरित्यादिगुरुरनेकवर्णादेशः नतुगुरुसब्दस्या
नेकाक्षरादेशोपलक्षकत्वेनशेरप्यनेकाक्षरत्वादत्रसर्वादेसत्वसिद्धौ एथग्गुपादानमपार्थकमितिचेत्सत्यम् शलन्यादेरित्यत्रशित्करणा।

[illegible]

सा टी
सा प्र
सू°
२३

न्वाउवंधकृतमनेकाल्वमित्यनुवंधनिमित्तामेकवर्णत्वाभावात् नोपधायाः नस्पनांतस्य उपधानोपधातस्याः नेतिसंकेतिकषट्संतंश्यगेववा अ
थ अत्र यद्यपि पंचसक्षिति सामान्येनोक्तं तथापि वादी योः शनुरित्यतो वानुवर्तनात् स्त्रीपुंसयोः पंचसुनपुंसकेवसाविति विवेकः अधावित्यपि ।
स्त्रीपुंसयोरेवक्लीवेधा स्यभावात् शत्वन्यादेः २ आधावित्यस्यानजुवृत्तेर्द्वेरपि अमीयवादः समानाद्वेलोपोधातोरित्यत्र ज्ञाप्यः कः पौवेत्यतोवानुव
र्तव्येवस्या याहे अन्यदित्यनलोपाप्रसंगः यत्वन्यदित्यत्रामलुगभावाद्वा त्रापिस्तु विधानसामर्थ्यादेव लोपाभावाइतितदसत् येननाप्राप्येनाम्भु
मप्रत्याहारं तस्य न भवतिमिदंत्यात्स्वरात्परोवक्तव्यः नोपधायाः नांतस्योपधायाः दीर्घो भवति सौपरे धिवर्जितेषु पंच
सुनामीचनत्वीतिकुलानिहेकुलहेकुलेहेकुलानि पुनरपिकुलंकुलेकुलानिसेवंदेववत् एवं मूलफलपत्रपुष्यकुटं
वादयः शत्वन्यादेः अन्यादेर्गणात् परयोः स्यमोः स्तुर्भवति सकारः सित्कार्यार्थः उकार उच्चारणार्थः वावसाने अव
सानेवर्तमानानां रुसानां जवाभवंति यथावा अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि पुनरपि अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि अ
न्यतरत् अन्यतरद् अन्यतरे अन्यतराणि २ इतरत् इतरद् इतरे इतराणि २ कतरद् कतरत् कतरे कतराणि २ कतमत् कतम
द् कतमे कतमानि २ सेषं सर्वसवत् एतेवान्यादयः इकारांतो स्थिशब्दः नपुंसकात्स्यमोर्लुक् नपुंसकलिंगात्परयो
स्यमोर्लुग्भवति अस्थि पूर्णाद्वा उद्ध्य आचष्टे यो पूर्णानपुंसके धौवा गुणो वक्तव्यः हे अस्थि हे अस्थे हे अस्थिनी हे
कोः प्राप्तयोः लुविधेस्तदपवादत्वात् विधानस्य च स्यमोरेव सार्थकत्वात् आदिशब्देन गतमांताः पंचो पादी यं तेएकेत रस्येच एकाच्चप्राचामे। सा प्र
तिउतरप्रत्ययांतत्वेपि अनेकतरादित्यतरस्ते प्रतिषेधान्नपुंसके धौवा गुणइत्यनिर्दिष्टस्थानित्वेपि गुणसंज्ञया विधियमाननामिनस्थानेभव २३
तीतिनियमात्स्वयोनामिनः स्थानिनो ज्ञेयाः ॥

नंगहैस्थो २

२४ ऋजवस्तुघृणां नपुंसके इत्यादि पठति पूर्वाचार्यसंमतिमाह उक्तं हीति मध्यंदिनस्यापत्यं माध्यंदिनिः आचार्यः उसनसः उसनसवदस्य त्रिरूपं त्रयाणां रू
पाणां समाहारस्त्रिरूपं त्रीणि रूपाणीत्यर्थः वष्टिकामयते तथा इंगेते इउऋलृवर्णान्ते नपुंसके गुणं च वष्टि तत्र्मैरवार्यव्याघ्रपदपोत्राणां मध्ये
वरिष्ठः श्रेष्ठ इत्यर्थः नामिनः २ विभक्त्यधिकाराद्विभक्तिस्वर एव न दध्यानपादौ अचस्थ्या ४ शास आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरा श्रया
णान्त समविहाय पदादाविन्यर्थः तदुपादानं च वसोर्व उरित्यादावनुवृत्त्यर्थं पतुप्रियास्थ्नः शुनः पस्पोत्यादौ पुंसि ससि परेपि प्राप्त्यर्थं तदिति तदग्र
नूपाणि स्यादि विरोधात् अस्थ्यामिति बहुवचनेन अस्थिदधिसक्थि अक्षि सर्वाग्रहं ते अत्र तदंत विधेरपीष्टत्वात्प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्याद्यपि ना
मिनः स्वर इति नुम् सिद्धे ऽपि पुनर्नुम् विधानं यनास्थिपामिति नाभावार्थमिति कश्चित्तदयुक्तम् विसेषत्वाच्च तदभावात् नाप्यामि नुभावार्थं

उक्तं हि संबोधने तु सनसस्त्रिरूपं सांतं तथा नांतमथाप्यदंतं माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विदंते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः १ ना
मिनः स्वरे नाम्यंतस्य नपुंसकलिंगस्य नुमागमो भवति स्वरे परे इमौ अस्थिनी अस्थिनी अस्थ्यां ससादौ अस्थ्यादीनां नुमा
गमो वा भवति इकारस्य चाकारो भवति ससादौ स्वरे परे अल्लोपः स्वरे अम्वयुक्ता च्छसादौ नांतस्योपधाया अकारस्य लोपो
भवति शसादौ स्वरे परे मकारवकारान्तसंयोगा ॥ नुमः परत्वादेव प्राप्तेः अत एव नुमंतस्येति पाठः वस्तुतः प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्याह दाव
नपुंसकेपि तन्निवृत्त्यर्थं नुम् विधेरप्यावस्यकत्वात् अल्लोपः योगो युक्तं येन विधिस्तदंतस्येति मिकारवकारान्तयुक्तम् संयोगस्तस्मादुत्तर
स्य न भवतीत्यर्थः अमानो नाः प्रतिषेध इति अकारः प्रतिषेधार्थः अत्र ससादाविति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेराश्रयइत्यादि सिद्धिः नन्वेवं
कालसर्वनाशससौ परे नुमि अल्लोपः स्यादिति चेत्सत्यम् पूर्वविप्रतिषेधेन नोपधाया इति दीर्घविधौ सति अनो भावाल्लोपाभावः वेड्यो
रित्यतो वा नकर्षणान्नपुंसके यदौ परे ऽन्यत्र ससादाविति वाव्यवस्थानं सेयानुमंतस्यामोन्यस्य वक्तव्यन्त्वेन प्रयोगा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

घृदेख
पे २

सा॰ टी॰
सा॰ प्र॰
पू॰
२४

दुसारित्वात्वादस्थ्नामितिज्ञापकात्वामिविशेषत्वेनदीर्घप्रसंगः वेङ्ग्योः रईश्वडि॰स्वईङीनयोः अन्वप्रकादिनि अत्राप्यनुवर्ततेनीयंअतएवपञ्चनीमादिवप्रर
डुतरस्यनभवतिअस्थ्नाअस्थिभ्यां अस्थिभीः अस्थ्नेःअस्थिभ्यांअस्थिभ्यः अस्थ्नः अस्थिभ्यांअस्थिभ्यःअस्थ्नःअस्थ्नोः अ
स्थ्नां वेङ्योः ईङ्योः परयोर्वा अकारस्यलोपोभवतिअस्थ्निअस्थनिएवंदधिसक्थिअक्षिशब्दाः दंध्नादधिभ्यांदधिभिः स[illegible]क्थि
सक्थिनीसक्थीनि २ सक्थ्नासक्थिभ्यां सक्थिभिः अक्ष्णा अक्षिभ्यांअक्षिभिः इतिपूर्ववत्प्रक्रियानपुंसकस्यह्रस्वः नपुंस
कस्यह्रस्वोभवतिनपुंसकात्स्यमोर्लुक ग्रामणिनामिनः स्वरेङ्गमोग्रामणिनीग्रामणीनि नामिनः स्वरेनोपधायाः इतिदीर्घः य
दावुक्तपुंस्कंपुंवद्वा उक्तपुंस्कंवानाम्यंतंनपुंसकलिंगटादौस्वरेपरेपुंवद्वाभवतिनामिनः स्वरेग्रामणिनाग्रामण्याग्राम
णिभ्यां ग्रामणिभिः ग्रामण्येग्रामणिनेग्रामणिभ्यांग्रामणिभ्यः ग्रामण्यः ग्रामणिनः ग्रामणिभ्यांग्रामणिभ्यः ग्रामण्यः
ग्रामणिनः ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामण्योनुमंतस्यामिदीर्घः नामिनः स्वरेग्रामणीनां आम्ङेः ग्रामण्यांग्रामणिनिग्रा
मण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषुहेग्रामणिंहेग्रामणिनीहेग्रामणीनि अतो[illegible]म्सोमपंसोमपेसोमपानि २ सोमपेन
सोमपाभ्यांसोमपैः सोमपायसोमपाभ्यांसोमपेभ्यः इतिपूर्ववत् उकारांतोमधुशब्दः नपुंसकात्स्यमोर्लुक् मधुनामि
नः स्वरेइतिनुमागमः मधुनीजश्शसोः शिः नोपधायाइतिदीर्घः साधूनि पुनरपिमधुमधुनीमधूनिनामिनः स्वरेमधुनाम
धुभ्यांमधुभिः गः नपुंसकस्यषष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्ह्रस्वादेशोऽस्यस्यैवनसुवाक्कुलमित्यादौटादौ ४ एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोक्तःपुमान्येनतदुक्त राम
पुंस्कं अतोभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनपुमुक्तावपिपीत्वादीनांनपुंवद्भावः तदुक्तम् ॥ ॥ २४

पीलुर्वृक्षः फले पीलु पीलुनेनतु पीलत्वेच्छेनिमित्तं पीलुत्वं तज्ज्ञातिं तं तत्फले उनरिति अत्र वृक्षे पीलुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं पीलुत्वजातिः फले तु पीलुत्वजा
त्यवच्छिन्न पीलुजन्यत्वमिति उक्तंच एकस्य हि यः सर्वस्त्रिषु लिंगेषु वर्त्तते एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंस्कं तदुच्यते इति पुंवद्भावाभावे पूर्वविप्रतिषेधेन
घ्यौवेत्यस्य बाधात्नुमेव कर्त्तृण इत्यादौ च परत्वादेव अतो ङः अरित्यादेर्बाधः एकारांतादीनां सुरैप्रभृतीनां ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्याविति
सुरिसुरिणी सुघुसुघुनी सुनुसुनुनीत्यादौ तीयादौ च वा पुंवत् सुरिणा सुरापा सुघुना सुघुवा सुनुना सुनवा इत्यादयो ज्ञेयाः इति सारस्वतप्रसादे स्वरांतानपुंसक
ऋकारांतः कर्तृशब्दः नपुंसकात्स्यमोर्लुक् कर्तृ नामिनः स्वरे इमौ पुरोणो नोऽनंते कर्तृणी कर्तॄणि र ऋरं कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्यां
कर्तृभिः कर्त्रे कर्तृणे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः ऋतोडः उः सच ङित् ङितिटेः कर्तुः कर्तृणः कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः कर्तुः कर्तृणः कर्त्रोः कर्तृ
णोः कर्तॄणां कर्तरि कर्तृणि कर्तृषु हे कर्तृ हे कर्तृणी हे कर्तॄणि ऐकारांत अतिरैशब्दः रायमतिक्रांतमतिरि कुलं नावमतिक्रांतमतिनु जलं उकारांतउ
पगुशब्दः उपगता गावो यस्येति तदुपगु इति स्वरांतानपुंसकलिंगाः अथ हसांताः पुल्लिंगाः प्रदर्श्यंते तत्र हकारांतः पुल्लिं
गोऽनडुहशब्दः नामसंज्ञायां स्यादयः पंचस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः सा वनडुहः अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति
संयोगांतस्य लोपः संयोगांतस्य लोपो भवति रसे पदांते च रेफाद् उत्तरस्य सकारस्यैव लोपो नान्यस्य हसेपः सेर्लोपः ॥ ॥
लिंगाः पंचस्वनडुह इति अनडुहश्चेति सूत्रेणेत्यर्थः सूत्रे चकारोनुक्तं चस्त्वित्यतः पंचसु चतुरस्मो चेत्यनेनरतः आमौ चेति पदात् अनुवर्त्य अनडुहश
ब्दस्यामागमो भवति पुंसि पंचसु नपुंसके सौ च चकारान्स्त्रियां वा ततश्च अनडुही अनड्वाही तथा स्वनडुही स्वनड्वाही नन्वत्र नुम् इह कारस्य फलस्त्वा
भावान्नश्चापदांते झसे इत्यास्यापत्रेः कथमनड्वान् इति चेत् संयोगान्तश्चापदांत इति योगविभागात् स्यात् सौ र अत्र च नुमागमोर्विरोधाभावात् समावेशः
संयोगांतस्य र रसे रसादौ विभक्तावित्यर्थः रसे इत्यत्र इति सामर्थ्याद्गावयसंयोगांतत्वमाश्रयणीयं तत्र श्वतस्त्वादमित्यादौ सकारस्य संयोगांतत्वा

सा॰ टी॰
सा॰ प्र॰
पू॰
२५

भावः ऊभ्यामित्यादौ च भवति अत्रापि वाऊ कार्षणाद्यो का द्वाऊर्द्ध ऊर्ग इत्यादौ रेफात्सकारात्परस्य संयोगांतस्य लोपाभावः अनड्वानित्यत्र वसां रसोः इति दत्वप्राप्ताववयि अम्विधानसामर्थ्यान्नधौ २ अत्र चतुराम्सो चेतत्वः चतुर इत्यस्यानुवृत्तेर्हैप्रियचत्व इत्यत्राप्याम् हेहयोः प्रगृह्यत्वांतं ध्यप्रसंगः अत्र च अम्विधानसामर्थ्याद्दामोऽपवादः अन्यथा विसेषाभावान्नामभवत्येव वसां २ वसामिति वहुवचनं वह्वुपलक्षकमित्यभिप्रेत्याह वसु स्त्रंसित्यादि वसोः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणेन तदंतस्येति वसंतस्येत्यर्थः सोपि सांत एवेति विद्वानित्यादौ तदभावः पूर्वेद्दत्वे चासंयोगांतलोपः दादेः हसंतादीवंताच्च परस्य सेर्लोपो भवति उवंइति वत्वे लोपविधिसामर्थ्यान्नदत्वम् अनड्वान अनड्वाहौ अनड्वाहः अनड्वाहं अनड्वाहौ अनडुहः अनडुहा अनडुद्भ्यां अनडुद्भिः वसांरसे वसुस्त्रंसुध्वंसुभ्रंसु अनडुह इत्येतेषां रसे पदांते च दत्वं भवति। अनडुहे अनडुद्भ्यां अनडुद्भ्यः अनडुहोः अनडुहां अनडुहि अनडुहोः अनडुत्सु रवसे चयाः सानां धावम् अनडुह सव्दस्य धौ परे अमागमो भवति सा च नडुहः उवं स्वरहीनं परेण संयोज्यं हे अनड्वन् हे अनड्वाहौ हे अनड्वाहः इत्यादि गोदुह सव्दस्य भेदः दादेर्घः धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च गोदुघसि इति स्थिते आदिजवानां झभांतस्य झभाः स्ध्वोः धातोर्झभांतस्यादौ वर्तमानानां जवानां झभा भवंति सकारे ध्वसव्दे च परे नाम्नश्च रसे पदांते च वावसाने अवसाने वर्तमानानां झसानां वा जवा भवंति ॥

२ दादिघत्वं धातुपाठोपदेसावस्थायामपेक्षितम् ततश्च अधोक इत्यादौ अडागमे कृते सति पदा गमात्सग्रहणेन ग्रहणं तद्इति अकारादित्येष्यपदेशावस्थायां दादित्वाद्भवत्येव दाम लिह मात्मन इच्छति दामलिह्यति दामलिह्यतीति दामलिट् इत्या नीमधातोर्दादित्वेपि धातुपाठे तदभावान्न घत्वम् आदिजवानां ४ अत्र वावसाने इत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थयाऽं भ मतीतिजप इत्यादौ तथा दामलि

ईमी पतीतिग हे य इत्यादौ मध्यवर्तिनो पि द्कारस्य झमत्वं ना घस्यापि गकारस्य वावसाने र विरामो ऽवसानमित्यवसानं प्रसिद्धमेव अत्र च खसे चपा झसा
नामित्यतः चपा इति झभेजवा इत्यस्य जवा इत्यनुवर्तते ततश्च वा सव्दस्य चार्थत्वा द्वसाने वर्तमानानां झसानां जवाश्च पाश्च भवंतीत्यर्थः विकल्पार्थत्वे तु

चपा वा गोधुक् गोधुग् गोदुहौ गोदुहः गोदुहं गोदुहौ गोदुहः गोदुहा भकारादौ दादेर्घः इति घत्वे आदिजवस्य द्कारस्य झभे
धकारे वक्तुते झभेजवाः गोधुग्भ्यां गोधुग्भिः खसे चपा झसानां किलातषः सः कृतस्येति षत्वं कृषसंयोगे क्षः गोधुक्षु हे गोधु
क् हे गोधुग् गोदुहौ हे [illegible] दुहः मधुलिह सव्दस्य विसेषः होढः धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते
च वावसाने मधुलिट् मधुलिड् मधुलिहौ मधुहिहः हे मधुलिट् हे मधुलिड् हे मधुलिहौ हे मधुलिहः मधुलिहं मधुलिहौ।
मधुलिहः मधुलिड्भ्यां मधुलिड्भिः तुराशाह सव्दस्य भेदः सहेः षः सादि साढि रूपे सतिसहेर्धातोः सकारस्य षकारादेशो
भवति तुराषाट् तुराषाड् इत्यादि द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा द्रुहादीनां धातूनां घत्वढत्वे वा भवतः रसे पदांते च मित्रध्रुक्
मित्रध्रुग् मित्रध्रुट् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः मित्रद्रुहं मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः मित्रद्रुहा झभेजवा मित्रध्रुग्भ्यां मित्रध्रुड्भ्यां इत्या
दि रूपं तत्व मुह स्नुह सव्दो रूपांतरं चतुरशब्दः नित्यं वहुवचनांतः चतुरामशौ च चतुर सव्दस्या [illegible] गमो भवति पंचसु परे
षु शौ च चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः नरः संख्यायाः रेफांत संख्यायाः परस्या मो नुडागमो भवति णत्वं द्वित्वं च चतुर्णां।

झसानां च पजवौ वेत्यर्थे रूपत्रयं स्यात् होढः र नाम्नो रसे इत्युक्ते ल्हीदपनिहूतेइत्यादौ धातोर्झसपरत्वेन ढत्वं दुहादीनामिति आदिशव्दान्मु
हस्नुहष्णिहोर्ग्रहणं ते अत्रापि चार्थो वाशब्दः अन्यथा घत्वढत्वाभावेन नीयं रूपं स्यात् क्वचित्तु घत्वढत्वे वेति पाठः तदा ढत्वे सति घत्वं वा भवति

मित्र धुग्

सा॰टी॰ त्यर्थः तत्र दृष्टेद्वेरसिद्धत्वेप्यस्मादेव वाक्यभेदेन हत्वं केचिच्चस्तत्र पाठादौ दुहां वेत्तिस्तत्वं घस्य श्र्वेतः ततश्च दुदीनां घत्वं वा भवति घत्वाभावे चोत्सर्गतः ढत्वमिति स

सा॰प्र॰ र्थोदर्शितः चतुराम्न विसर्गलोपेछांदसः संधिः चतुरइति सांकेतिकषष्ठ्यंतं वा पंचस्वित्यनुवर्तिसामर्थ्यान्नित्यपत्वात् इत्यादौ गोरात्वेपि रः र संख्याया इत्यने

पू॰ न संख्यावाचित्वे स्वं गौरात्वेन तु त्रिप्रचतुरां प्राधान्येनु परमा चतुर्णां स्त्रोर्विसर्ग इत्यत्र वानुकर्षणाद्धोकाद्वा चतुर्षिंत्यानुविसर्गाभावः पक्व चतुर्षिति ९

५६ शाष्काश्चनाम्नः ४ नाम्नोनइति सामानाधिकरण्यपेषष्ठ्यौ नकारांतस्य नाम्न इत्यर्थः नकारांतत्वं चोपदेशावस्थायामेव लोपस्यादेस विशेषत्वान्नष्टी

चतुर्षु नकारांतो राजन्शब्दः नोपवामादिति पंचसु दीर्घः नाम्नोनोलोपशधौ नाम्नो नकारस्यानागजस्य लोपश भवति रसे

पदान्ते वाधौ राजा राजानौ राजानः राज्ञा नरराजानौ अल्लोपः स्वरेम्वपुनाच्छसादौ स्तोः श्चुभिः श्चुरिति त्रुतेजकारजनोर्ञो

जकारञकारयो योगे ज्ञो भवति राज्ञः राज्ञा राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः र वैङ्यो राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु इत्यादि एवं यज्वन् ५७

न् आत्मन् स्वधर्मन् प्रभ तपः अंवयुक्तादिति विशेषणाद्लोपो नास्ति यज्वनः यज्वना इत्यादि श्वन् युवन् मघवन्शे

ब्दानां पंचसु राजन्शब्दवत् प्रक्रियासमादौ तु विशेषः स्वादेर्वेउः स्वादेर्वकारस्य उत्वं भवति शसादौ स्वरे परे तद्धितेई

पिईकारे च शुनः शुना श्वभ्यां श्वभिरित्यादि युवन स्वेड स्यवकारस्योत्वे कृते सवर्णे दीर्घः सह यूनः यूना ॥ ॥ ॥०

निर्दिष्टस्येत्यतस्यत्र न्यथा नरनारापरागादिषादिभूतस्यापि नस्य लोपोप्रसंगः तथा सुहिनप्रशान इत्यादावुपदेसकाले नांतत्वाभावान्नलो

पाप्रसंगः मोनोधातोरित्यादिना मस्य नकारादेसात् अधाविन्यस्यडेरप्युपलक्षणार्हे दिकान्वाद्वा परमेव्योमन् इत्यादौ ङावपि नलोपाभावः

जञोर्ज्ञ इत्यत्र जकारात्परेण ञकारेण योगे ज्ञ इत्यार्थोऽ वाज्ज्ञानानीत्यादौ नवकाव्यन्तोद्धाश्वादेः वसोर्वउमित्यतो वउमित्यनुवर्तने तत्र चवका राम॰

रेणानुकृतः श्वः वइत्यर्थोवधारणात् तस्वरस्योत्वं वकारमात्रोत्वे तु अकारश्रवणं स्यात् नचाका ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५६

२७ स्त्रीोपः स्वरे इतिलोपः स्यादिति वचस्तन्मेकवचने ऽह्नोपविकल्पात्पक्षे अवर्णांग्रसंगात् शसादावित्यादि सद्ध्रादीपीकारेवेत्यक्रम् ह्याविदीपि इति स्त्र
न्मन्तत्र चइस्वइश्वयोः समाहारेद्वंपुतस्मिन्नित्यधिकारः श्वनो मघोनो प्रवर्ततोम्पादीनिपातनान्नईकारे च सोभनायवानोः यपोः ञलपोलेसुश्नी
इत्यादि मघवकौटिल्ये मघनमघः मघोस्यास्तीति मघवान् मघवंतौ इत्यादि वित्पत्पपातो मघवच्छब्दो ऽन्यएव इतोत् ३ पथ्यांटेरित्यतः पथ्यामित्य
नुवर्तते तत्र पथ्यामिति वहुवचनेन मथिन् ऋभुक्षिन् सद्धाव पुपादीपेत इनां अत्रापि वहुवचनस्याबहूपस्यापकनाम मभिप्रेत्याह इनहमित्यादि इ
पुवभ्यां पुवभिरित्यादि पथिन् सद्धस्य भेदः इतोनं पंचसु पथ्यादीनामिकारस्याकारादेसो भवति पंचसु परेषु थो न्थः पथ्या
दीनां थकारस्य न्तुडागमो भवति पंचसु स्यादिषु परेषु पथन् सि इति स्थिते आसौ पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे पंथाः पं
थानौ पंथानः आत्वविधानान्न सेर्ह्लोपः हे पंथाः पंथानं पंथानौ पथ्यांटेः पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे पथः
पथिभ्यां पथिभिरित्यादि एवं मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दौ दंडिन् सद्धस्य भेदः इनां शौ सौ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां
शौ सौ चाधौ परे उपधायादीर्घो भवति दंडी दंडिनौ दंडिनः हे दंडिन दंडिनं दंडिनौ दंडिनः दंडिना दंडिभ्यां दंडिभिः इत्यादि
८ ब्रल्हहा ब्रल्हहणौ ब्रल्हहणः हे ब्रल्हहन् हे ब्रल्हहणौ हे ब्रल्हहणः ब्रल्हहणं ब्रल्हहणौ सशसादौ अकारलोपः हनो घ्रे हंतेर्धातो॥
र्हकारस्य घकारो भवति नकारे ञ्णिति च परे घसंयोगेणत्वनिषेधार्थः ब्रल्हघ्ना ब्रल्हहभ्यां ब्रल्हहभिः इत्यादि

नः अम्यपत्वादि
त्वं तस्य नोपधाया इत्यनेन सिद्धेपि नियमार्थः सिद्धे सत्यारंभो नियमस्येति न्याय हनः ४ हनः घनेरिति च्छेदः इनो घत् इत्यतो हन इनः इत्यनुवर्तते नी
यंत तत्र हंतेर्नकारे परे हंतेर्हस्य घत्वं भवतीत्यर्थः अन्यथा वृत्रहन्नमसो जुहादेत्यत्रापि प्रसंगात् तत्र हकाराव्यवहितपरत्वसंभवान्न स्यहाव्यव॥

धानपरत्वं ञ्णित्परत्वं तु धातोरिति विवेकः एवं च वृत्रह
णावित्यादावप्रसंगः

गः घसंयोग इतिकाचिदेकपघंणत्वहेतुरितिकाचिच्छब्दाद्वंनेरकारश्रूवस्यैवेत्यर्थोद्दसंयोगेचतदभावाराणत्वंनेत्यर्थः जश्शसोः १ शाइत्यनुवर्ततेतत्रचउप
देसेकालस्वरूपांतत्वविवक्षणाच्छतानीत्यादौलोपाप्रसंगः प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमितिजश्शसोर्लोपेपितन्निमित्तोपधायादीर्घाकारलोपादिप्रा
प्रावाहलुकोतिलुक्शब्देनवर्णादर्सनेसतितन्निमित्तमंगकार्यंनभवतीत्यर्थः ष्मः षचन्चष्मतस्मात् उत्रापिसंख्यायाः प्राधान्येपरमपंचानामित्या

पूष्णाप्रषणोप्रषणाः हेपूषनहेपूषणौहेपूषणाः हेपूषणांपूषणोरषणोष्मः षकारणकारसंयोगेष्मोभवतिशासादौस्वरेपरेपू।
षन्शब्दस्यसस्मादौस्वरेपरेवाटेर्लोपः पूष्मः पूष्मापूषभ्यांपूषभिः पूष्णोडेरिलोपोवेतिकेचित् पूष्णिपूषणिपूषिपूष्णोः पू
षसु अर्यमणाः अर्यमणाअर्यमभ्यां इत्यादिसंख्याशब्दाः पंचन्प्रभृतयोवहुवचनांतास्त्रिषुसरूपाः पंचन्जसइतिस्थिते।
जस्शसोर्लुक् षकारनकारांतसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुक्भवतिप्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणंलुकिनतन्निमित्तंपंचा।
पंचपंचभिः पंचभ्यः २ ष्मः षकारनकारांतसंख्यायाः परस्यामोनुडागमोभवति नोपधायाइतिदीर्घः नाम्नोनोलोपश्च
धौपंचानांपंचसुएवंसप्तन्नवन्दसन्प्रभृतयः अष्टनोवाडौ अष्टन्शब्दात्परयोर्जश्शसोर्वाडौभवतिडित्वाट्टिलोपः
अष्टौअष्टअष्टौअष्टवासुवा आ आसु अष्टन्आसुपरासुविभक्तिषुवा आत्वंभवति अष्टभिः अष्टाभिः अष्टभ्यः अ
ष्टाभ्यः २ अष्टानांअष्टसुअष्टासुमकारांतइदम्शब्दः इदमोपंपुंसिइदम्शब्दस्य
दौभवत्येवगौणत्वेतुप्रियपंचानामित्यादौन
अष्टन्इवइत्यत्रआकारप्रश्लेषात् ३ वासुइत्यनेनआत्वपक्षेएवडौविधिः अत्रापिसंख्यायाइत्यनुवृत्तेगौणत्वेनात्वंनवाडौवस्तुतोवासुइत्यत्रआइ
तितृतीयैकवचनेनसुइतिसप्तमीवहुवचनेनचप्रत्याहारग्रहणादत्वात्वाभावएवपघ्यन्तात्वंस्याडौवितिडित्करणांव्यर्थंस्यात् गौणत्वेप्यात्वंजश्शसो

स्त नादस्य च अथ नामित्यत्र तु दिसत्यात् आन्वेवा अपरे सर्वकालेन कारांतत्वान्तु द आत्वाभावे पितृ त्यि उपधादीर्घे च स्यादि परत्वेन स्व इति समानरूपत्वादेकमेव रूपत्व
म इदमः इ च अनेकवर्णात्वात् सर्वस्य मकारांतत्वादेसे पः से लोपः हे अस कौवा सर्वणीत्यादौ संबोधनस भवति प्रयोगाभावाद भावो तिः स्यः स्मिन् त्र्यः त्यादा
देसे रः स्यादावित्यकारे सिद्धे पि पुनर्विधानसामर्थ्यात् सर्वस्य त्येकेन दसन्तसदादेशे रिति टेरकारविधानात् अनेन चेदमः षष्ठी निर्दिष्टत्वे नांत्यस्येति वे

पुंसि विषये अ पमादेशो भवति सि सहितस्य अयं द्विवचनादौ त्यदादेष्टेरस्यादावित्यकारः इद औ इति स्थिते दस्य मः त्यदा
दीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे इमौ इमे सर्वादित्वाज्जसी त्यदादीनां धेरभावः इमं इमौ इमान् अनटौ सोः इद मो नादे
देसो भवति टौसोः परयोः अनेन स्य इदमः सकारे भकारे च परे अकारो भवति कान्तस्य अन्नीत्यात्वं आभ्यां भिस भिस इद
मदसो भिस भिसे वा भवति न भकारस्याकारः एभि बहुत्वे एभिः असे आभ्यां एभ्यः अस्मात् आभ्यां एभ्यः अस्य अनयो
एषां अस्मिन् अनयोः एषु किम सर्वस्य त्यदादेष्टेरः स्यादाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वसब्दवद्रूपम् कः कौ के कं कौ कान् इ
त्यादि षकारांतः तत्वबुधसब्दः तस्य सेः पदांते वादिजवानामिति भकारः वावसाने तत्वभुत तत्वभुद तत्वबुधौ तत्वबुधः हे
तत्वभुत हे तत्वभुद् तत्वबुधं तत्वबुधौ तत्वबुधः तत्वबुधा तत्वभुद्भ्यां तत्वभुद्भिः इत्यादि जकारांतः सम्राज् शब्दः छ श षराजा
देः षः छकारांतस्य सकारांतस्य षकारांतस्य च राज् यज् सृज् मृज् भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे
परर्थ्याभावात् अन्ये तु

अः इत्यस्यादेसर्गपरत्वेन गुरुत्वात् सर्वस्येत्याहुः तदपि मंदं गुरुसब्दस्यानेकाक्षरपरत्वप्रतिपादनात् छसषराजादेः षइत्यादौ पइत्यस्यापि विसर्गप
त्वेन गुरुत्वापत्त्या सर्वादेसप्रसंगात् प्रयोगे विसर्गाश्रवणाच्च वस्तुतस्तु इदमो यं पुंसोत्यत इदम इति विभक्तिविपरिणामेन अयमात मनुवर्तनीयं तत

सा दी
सा प्र
पू
२८

दिंद्धस्येत्यस्यवक्तव्यत्वेनप्रयोगानुसारित्वादत्राप्यचिर्वाभिसर. मिसोभिखिधानंकार्यमितरंथान्त्यपर्थमित्यभिप्रेत्योक्तंनमकारस्याकारइतिउदमदसोरककार्योरे
वत्रकचित्तुइमकैः अमुकैरित्यादि कुशावरआदिशब्दात्तवलस्त्रम्रस्जसृजमृजयजभ्राजादीनांग्रहणम् अत्रकेचित् छशषराजादेरित्यत्रषग्रहणंव्यर्थं
भ्रास्थानादौडत्वनिषेधार्थमित्यप्ययुक्तं अहेड्इत्यादौडत्वदर्शनात्तन चद्दृष्टीत्यादौअत्वाभावार्थमडत्वविधायकस्यषोडइत्यस्यापिवैयर्थ्यात्पटवड्राप
ड्राइत्यादौवावसानेभवेजवाःखसेचपाजसानामित्यादिभिःसिद्धेः यद्यपियथासंख्यत्वंनास्तितथापिक्रूरषाणामूर्द्धन्यादिस्थानादिसामान्यान्नेङत
रतमइतिन्यायेनषस्यानेडविधेः नचषसामित्यत्रचकारस्यडविध्यसंभवात् क्रुइत्यस्यनिर्विषयत्वप्रसंगात्षोडशइत्यस्यसामर्थ्यकात्वमितिवाच्यंक्रुइ
त्यस्यवकारस्यैववावसानेइतिकृतडकारस्यनिर्देशात्संख्यासंबंधीनः षकारस्यैवणत्वविधानात् धातोर्मसेइतिवाच्यंतमसंगतमेवइष्टेद्वेष्टीत्यादौ
नाम्नःस्वरसेपदांतेचषोडः षकारस्यडत्वंभवति धातोर्मसेपरेनाम्नःस्वरसेपदांतेचवावसानेढकारडकारश्चसम्राट्सम्रा
ड्सम्राजौसंम्राजःसम्राजंसम्राजौसम्राजःसम्राजासम्राड्भ्यांसम्राड्भिः इत्यादिएवंविराजादयः टकारस्तत्स्पट्तद्
पद्एतशब्दात्तेषांत्यदादेरुःस्यादाविति त्रसर्वेत्राकारेकृतेसर्वसस्वद्रूपनेयम् मसेपरेऽदर्शनात् अतएवमाणिनिनापिछ
त्वांखड्त्येवोक्तमित्याहुः तदसत् सवर्णात्वयथासंख्यत्वाभ्यामावादेशविधानात्तत्राजसानामादेशिनांबहुत्वेनजवादीनामादेशानांचपंच
त्वात्स्यचकपंचकापेक्षयायथासंख्यत्वम् तत्रचसखसानांत्रिकत्वेनयथासंत्वाभावः वर्ग्योवर्ग्येणसवर्णइतिसवर्णत्वविधानादेषांसवर्णत्वाभा
वः प्रत्युतरेफोष्मणांनसवर्णइतिसषसहानामूष्मत्वात्सवर्णत्वप्रतिषेधः स्थानेन्तरतमइत्याश्रयेवर्गोवर्ग्येणेतिसवर्णत्वाद्दकारस्थानेद।
कारइत्यादिवैयर्थ्यप्रसंगः द्वेष्टीत्यादौखसेचपाजसानामितिचप्रसंगाच्चक्रुइत्यत्रचषकारस्यणत्वस्यविधानप्रसंगात् अवसाननिमित्ताभावेन।
नैमित्तिकस्यजवस्यनिवृत्तत्वात्तम्० द्वेष्टीत्यादिसिद्ध्यर्थंचावस्यंधातोर्मसेइतिवक्तव्यंडत्वनिषेधार्थमितितुकाचिदेवेतिदिक् आख्यातादावित्यादि।

शब्दात् ष्टुक्इत्यादावपिनसम्राड्भिरित्यत्रक्वचिदपदांत
नाश्रपरणीयमितिढोरेत्यादिनिष्टुत्वनिषेधः ॥

२९ स्तः२ सौसत्वंतः एइत्यनुवर्तमानेपिपुनः सग्रहणासामर्थ्यात् आपिपरेपिस्याइत्यत्रसत्वमक्वचित्इत्येवस्याइत्यत्रसत्वंचयेननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवच
नप्रामाण्यादितिन्यायात्सादेसानंतरंचाप्विधिः एतद्इतिसमनंतरस्येदमाशुपलक्षणात्स्यापिकिंचित्क्रियाविसिष्टत्वेनोक्तस्यपुनरस्तेनान्येनवा
क्रियांतरविसिष्टत्वेनोक्तिरन्वादेशइत्यर्थः अतएवेदमर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिविधौचयः एतमातङितंविद्यादेत्यादौस्वरूपेणानिर्दिष्टस्याप्यातः
क्रियाविशिष्टत्वेनोक्ताभावादन्वादेशत्वाभावः नपुंसकेद्वितीयैकवचनेष्वन्वादेरित्यत्रस्नुइतियोगविभागादमः स्नुआदेसेएनदित्यादिसिद्धिः। इमं
स्तः स्यदादेस्तकारस्यसौपरेसत्वंभवतिस्यः त्यौत्येत्यंत्यौत्यान्सः तौतेंतनौतान् यः यौयेयंयौयान्एषः एषः एतौएतेएतदो
न्वादेशेद्वितीयाटौस्स्वेनोवावक्तव्यः उक्तस्यपुनरुक्तमन्वादेसः एतंएनंएतौएतान्एनान्एतेनएनेनएताभ्यांएतैः ए
तयोः एनयोः एतेषांए तस्मिन्एतयोः एनयोः एतेषु छकारांतस्तत्वप्राछ्शब्दः तत्वप्राट्तत्वप्राड्तत्वप्राछौतत्वप्राछ
इत्यादि यकारांतोस्मिन्एतयोः तस्यवावसानेञ्यपाजवाश्च अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौअग्निमथः इत्यादिच।
कारांतः प्रत्यच्शब्दः च्वंचेः पंचसुनुमवक्तव्यः प्रत्यन्च्इतिस्थितेस्तोश्चुभिश्चुरितिचुत्वेनञकारः संयोगांतस्यलोप
चोः कुः चवर्गस्यकवर्गादेशोभवति धातोर्भसेपरेनाम्नश्चस्येपदांतेयथासंख्येनप्रत्यङ् प्रत्यञ्चौप्रत्यञ्चः प्र ॥ ॥
इमंछादनेछंदोः ध्यायपअध्योएनंव्याकरणमध्यापयअनेनसत्रिरधीता अथोएनेनाहनप्यधीतं अनयोः सोभनंकुलमथोएनयोः प्रभू
तंस्वमित्याद्यूह्यम् एवमेतदोपिवावसानइतिनकारदकारावितिसवर्णत्वादित्यर्थः यथासंख्येनतुयकारः प्राप्नुयात् च्वंचेरितिअंचुगतिपू
जनयोरेतस्यनोलोपइत्यनेनगम्यर्थेतायामेवनलोपेपंचसुनुम्विधीयतेयघपिपरत्वान्नश्चापदांतइत्यनुस्वारः प्राप्नोतितथापिपरस्येष्टत्वा
चित्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन अनुस्वारेवायसवर्णत्वेविसेषाभावाच्चस्तोश्चुभिश्चुरित्यादियुक्तिः पत्त ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतोकृतप्रसंगित्वेननित्यत्वात्संयोगांतलोपेश्वत्वाभावात्कुत्वाप्रसंगः कृतेवाश्चुत्वेसंयोगांतलोपेनिमित्ताभावान्यायेनतद्भावात्कुत्वमसंगतमेवन
स्मादिशामितिबहुवचनेनबहूनामुपादानादस्यापितेनैवकुत्वमितितदसत्सख्याविन्यादौनिमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वप्रतिपादनात्त्वागित्या
दावपिदिशामित्यनेनैवकुत्वेसंभवेचोः कुरित्यस्यानर्थक्यापाताच्च असिद्धंबहिरंगमंतरंगइतिबहिरंगसंयोगांतलोपस्यांतरंगेश्चुत्वेसिद्धत्वाच्च॥
अंचेरई ईपीतिसूत्राज्नुवृत्तेरीपिइकारेचेत्युक्तम् चकारश्चात्रतत्समुच्चयपार्थोतद्धितेइतिवेदद्योरित्यतोवानुवृत्तेस्तस्यचव्यवस्थपापूजार्थस्याचतेर्न
अंचेरितिलुप्तनकारनिर्देशेन पूजार्थस्यनलोपाभावादेवन अकारस्यलुप्तत्वाच्चकारस्यचाचश्चेतिनियमाद्दीर्घोसंभवाद्विधानसामर्थ्यात्त्वे

प्रत्यङ्च प्रत्यञ्चौ अंचेरलोपोदीर्घश्च अंचेर्धोरकारस्यलोपोभवतिपूर्वस्यचदीर्घः शसादौस्वरेतद्धितेईपीकारेचनिमित्ता
भावेनैमित्तिकस्याप्यभावः प्रतीचः प्रतीचाप्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः प्रत्यक्षु एवंतिर्यच् प्रभृतयः तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः ति
र्यञ्चौ तिरश्चादयः तिरश्चादयोनिपात्यंतेसमादौस्वरेपरेतद्धितेईपिइकारेचतिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्यां तिर्यग्भिः तिर्यक्षु
उदच्शब्दस्यउदीचइतिनिपात्यतेसमादौस्वरेपरे उदीचः उदीचाइत्यादि एवमग्निचित् तकारांत उकारांत उनुबंधोमह
त् शब्दः उगितोनुम् उकारानुबंधस्यऋकारानुबंधस्यचनुमागमोभवति उसिपंचसुपरेषुन्तमहतोऽधौदीर्घः सोचन्तस्त॥

स्येतिसचाव्यवहितएवग्राह्यः ततश्चप्रतीचइत्यत्रप्रइत्यस्याकारस्याप्रसंगः तद्धितेप्रतीचीनः प्रतीच्यः ईपिप्रतीचीदिक् ईकारेप्रतीचीकुले
पंचस्विति निर्देशे नपत्कार्यमन्त्स्त्री यंपराणयोरेवेतिनपुंसकेनुमभावः पूजार्थस्यतुपंचसुविशेषः समसदौप्रत्यंचः प्रत्यंचा भ्यामिसंयोगांतलो।
पेकुत्वेचप्रत्यङ्भ्यामित्यादिसुपिद्धौः कुकटुगितिकिकिषत्वेसादेशेचप्रत्यङ्क्षु तिरश्चादयः त्र्यादिशब्दात् अमुं अंवतीतिविग्रहेउचनोपरेऽद
सष्टेरग्रादेशेअदग्रङ् चदर्ग्रचौ अदग्रंचः अदमुईचः अमुमुईचः अदद्रीचः इत्यादयः प्रयोगानुसारतोज्ञेयाः क्विनः २ उग्र ॥ ॥ ॥

३॰ अष्टवद्भव्यत्यस्यसवितनस्येमभिप्रेत्याहव्यकारानुवंधस्येत्यादिनन्वंचनेरपुकारानुवंधित्वादनेनैवनुम्सिद्धौवक्तव्यंनचवक्तव्यमितिचेत्सत्यंसिद्धसत्यारंभोनियमाये
तिधातुरुकारानुवंधेष्वचनेरेवेति अतएवपर्णध्वत् इत्यादौनुमभावः नुमपमइत्यत्रनुमितियोगविभागादंचेरित्यस्यपुजेरुपलक्षणत्वाद्युजेरसमासेनुम
युङ् युंजौ इत्यादिसमासेतु अश्वयुक् अश्वयुजावित्यादि पंचसित्यस्यनपुंसकव्यतिविषयेत्वेपिस्त्रियांवितइविधेः पुंस्रीन्तुक्तंपुंसोसुडित्यनोविभक्तिविपरिणा
स्यापशब्दस्यमहच्छब्दस्यचउपधायादीर्घोभवतिपंचसुधीवर्जितेषुसौचपरेमहान्महांतौमहांतः महांतंमहांतौमहतः
महतामहद्भ्यांमहद्भिः इत्यादिहेमहन्उकारानुवंधोभवत्शब्दः अतएवसोः सौअत्वंततस्यासंतस्यचदीर्घोभवतिधिवर्जितेषु
शौचपरेभवान्भवंतौभवंतः इत्यादिअकारानुवन्धस्यभवच्छब्दस्यनुमागमएवनदीर्घः भवन्भवन्तौभवन्तइत्यादिपठ
न्पठंतौपठंतः पठंतंपठंतौपठनपचंतौपचंतः इत्यादिसकारांतोविशशब्दः छशषराजादिनाषत्वडत्वंचवावसानेचपाज
वात्रविट्विट्विशौविशः इत्यादिषकारांतः षषशब्दोनित्यंवहुवचनांतस्त्रिषुसरूपः जश्शसोर्लुक्षोडः षट्षड्भिः
षड्भ्यः २ स्म इतिनुडागमः षडनामइतिस्थितेडूः संख्यासंवंधिनोडकारस्यणत्वंभवतिनामिपरेषुभिषु वस्मांषट्सुक्ष्म
त्विदपदांतेपदांततात्पयर्णीयादोषारः दोषस्जुष आशिषहविषप्रभृतीनांषकारस्यरेफोरभवतिरसेपदांतेचदोः दोषौ
दोषः दोषंदोषौदोषःसत्वस्यसमादौस्वरेपरेनांततावावक्तव्यादोषः दोष्णः दोषादोष्णादोर्भ्यांइत्यादिसजूः
मेनपुंसीत्यनुवर्तिर्वा
ततस्थिपतकियतीइत्यादौनउम न्यम्महतः प न्वचअपचमहत चतेषांसमाहारः न्यम्महततस्यअनत्वादीर्घः शातुरित्यतोवानुवृत्तेः महच्छब्दस्य
हस्वर्षाच्छअंत्यकविभाजनेडत्यस्याक्षिविअनअसावित्यादिनअत्वसोः २अनुस्यअस्यचअत्वसोनयोः आत्रापिचानुवृत्तेः सुहुवस्तेसुवः पिंडग्रहइत्या॥
नुमागमएवेत्येवकारेणअ

सा॰टी॰
सा॰प्र॰
पू॰
३०

त्वंवत्वाभावान्नदीर्घः इत्यर्थः ननुषड्भित्यादौषत्वंकुतोनेत्यत आह क्वचित्पदांतपोति अपदांतेपिपदांतोऽत्वपणात् दोरंत्यादिनिषुत्वनिषेधान्नभवतीतिभावः।
दोषांअन्होरात्रिषिन्यतोरइत्यत्रउवर्तनेबहुवचनंबहूनांयाहकश्चिन्यभिप्रेत्याहदोषसजुषिन्यादिपघपिदाम्पतौतिदमेऔंसिदोरितिततश्चपरत्वात्त्वोवि
सर्गइत्यनेनैवसिद्धिस्तथापिजूबीपीनौजोषरांजुतदत्तेनसहवर्ततइतिसहमित्रमितिषप्रकृतिकस्यविसर्गोप्राप्नेस्तुदर्थेक्रियामाराममेषामप्यपकारकं।
स्वव्युत्पन्नपक्षाश्रयेरागावानचाशीष्मतिरित्यादौरेफप्रकृतिकस्य रूपेवेत्यनेनपक्षेरेफादेसप्रसंगःस्यादितिवाच्यंवक्तव्यत्वादास्वद्व्यवस्थापावानद

सजुषौसजुषःसजुषाशिषोरसेपदान्तेचदीर्घोभवक्तव्यः सजूर्भ्यामित्यादिपुंसोऽसुङ्पुंसशब्दस्यपंचसुपरेषुअसुङादेशो
भवतिउकारोऽत्यादेशार्थः स्वरेयः अनुस्वारस्यमकारोभवतिपुमसइतिस्थितेनेद्वितोनुम्नस्यमहतोऽधौदीर्घः शौचसंयोगा
तस्यलोपः पुमान्पुमांसौपुमांसःपुमांसंपुमांसौपुंसःपुंसापुंभ्यांपुंभिःहेपुमान् असंभवेपुंसःककसौवेदानौकातेघस्या
त्मनोबहुत्वासम्भवेऽर्थेवाच्येसतिपुंसस्सव्दस्यसुपिपरेकागागमोभवतिस्कोरायोश्चसंयोगाद्योःसकारककारयोर्लोपोभ
वतिधातोर्गेसेपरेनाम्नश्चरसेपदांतेचपुंस्सुएवंविद्वस्शब्दः विद्वान्विद्वांसौविद्वांसःविद्वांसंविद्वांसौवसोदेउःवसोःसंप्र।
ष्विनोवकारस्यउत्वंप्राप्नोति शासादौस्वरेपरेजतद्धितेईपिईकारेचविदुषःविदुषावसांरसेवि भावान्सादावनंततावावक्तस्यभ्येत्यत्रा
स्त्रकारोपादानंभामादौडौचपक्षेश्रवरणार्थमसजुषासिषोरितिषोविहसइनिस्नेरोत्यर्थः आङ्पूर्वस्यशसेःक्विपिउपधापाइकारोधातुसंबंधित्वा।
दिवर्णोवर्णयोःअथवावक्तस्यव्यारभसामर्थ्यात्योविहसइतिदीर्घविधेस्सार्वत्रिकत्वघोतेनातकुर्व्वेइत्यादौदीर्घाभावःअव्युत्पन्नपक्षाश्रपे
पेदिदीर्घविध्यर्थंवासप्तमीबहुवचनेधातोरपिरेफस्यविसर्गःधातोर्नेतिनिपमात् ततश्चवाशरीतिविसर्जनीयसकारौ असंभवेइतिवेदांतेका
वेघस्यात्मनेएकमेवा द्वितीयंनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिभिरेकात्वेनप्रतिपादितस्यपुंसःबहुत्वबहुवचनमितिवक्ष्येवाचिन्त्येविहितबहुवचना

राम
३०

३१ संभवइत्यर्थः अथवासंयोगांतलोपेनअसिंतिसर्वत्रसंभवेएवमुक्तिः उंस्तुवहुष्वपीत्यादिप्रयोगस्यासंभवेउज्ञापितेक्वविधानेनसंभवतीत्यर्थः तत्रसंयोगांत
लोपेएकदेसेविकृतस्यानन्यत्वेनकुगागमेषत्वेपेसादेसेमस्यानुस्वारः पनुमभ्यवर्तिनोविसर्कारस्यादित्तुविवक्षायानस्कोराघोस्चेतिसलोपइतिनद
सतस्ववविधादित्वविवक्षापाअप्रामाणिकत्वातउक्तप्रत्ययेवसंभवेकस्थिकरणेप्रमाराभावात अतिसंगाच्चवसोः ३ अत्रापिइर्त्ववदकारसहिताका
रस्यउत्वमवसोरेकानुवंधकस्यघ्नुवंधकस्यापिकसोरस्यपलक्षणात्वात्तस्यिवान तस्युष्वस्योत्वेनिमित्ताभावन्यायेनेतिचतावात्तोनपीत्या।
इभ्यांविद्वद्भिः विद्वत्सुइत्यादिसुवचनसशव्दस्यअत्वसोः सौइतिदीर्घः सुवचाः सुवचसौसुवचसः हेसुवचः सुवचसंसुवचसौ
सुवचसः सुवचसासुवचोभ्यांसुवचोभिः उसनस्शव्दस्यभेदः उसनसांउसनस अनेहसइत्येतेषांसेरधेडोभवतिडकारइत्संलो
पार्थः उशना उशनसौधौसांततानीतताअदंततावावक्तव्या हेउसनः हेउसनन् हेउसन् अदसशव्दस्यविसेषः त्पदादे
इरितिसर्वत्राकारः अदसिइतिस्थितेसौसः अदसोदकारस्यसौपरेसत्वंभवतिसेरौअदसः सेरौभवति असौद्विवचनेअद
औइतिस्थितेदस्यमः मादूउअउअऊअदसोमकारान्परस्यह्रस्वस्यह्रस्वउकारोभवतिदीर्घस्यचदीर्घेउकारोभवति ५
अमूवहुवचनेसर्वादित्वाज्जसी अइए अमेइतिस्थितेएविवहुत्वेवहुत्वेसत्य ॥
लोपः तयाजगन्वान्जग्मुषइत्यत्रापिमोनोधातो।
त्यस्याभावः निमित्ताभावात तद्धितेवैदुषविदुष्मान् ईपिविदुषीईकारेविदुषीकुले॥ उसनसोधाविनिसकारांतस्योसनसशव्दस्यसकारस्यानेन।
कारेणनांतासकारलोपेनचादंतताचवेत्यर्थः नानादंतयोर्विकल्पेपक्षेसांतत्वकृतिरपित्रिरूपत्वंचोक्तमेवसौ अत्रत्यदादेरित्यत्रउक्ताववपीदमोर
स्यसावसंभवादऽदसइत्युक्तं मादूरउक्तइतिविग्रहस्यव्याचष्टेउअऊअश्चेति आदेशापोरेकमात्र ॥

सा॰टी॰ द्विमात्रत्वान्मात्मराबादेसिना॥ वपिस्एकमात्रद्विमात्रौयाघोततश्चांतरमत्वादेकमात्रस्यैकमात्रः ऽः द्विमात्रस्यचद्विमात्रइत्यर्थः एरीइ अत्रापिमादित्पा
सा॰च॰ उक्तेरमुकेइत्यत्रनवमउत्वेचकृतइतिवक्तव्यमेतत् अन्यथाएवंविधनियामकाभावात्सामान्येइति सामान्येविसेषाप्रकासनेर्थे अदसशब्दात्का
पू॰ त्पपोभवतिसचस्यादिवत्तसेसिप्रत्ययस्यादिः प्रकृतिः सदसशब्दः तद्वततत्सहितस्याप्यदसोऽदसकार्यंभवतीत्यपितंत्रेणार्थः अथवासिसब्देनस
३१ कारउपलक्षतेततश्चसोः सकारस्यआदिवदितिस्यादिवत्सकारस्यभवतीत्यर्थः ततश्चतन्मध्येपतितस्तद्ग्रहणेनग्राह्यइतिकप्रत्ययसहितस्यसे
रौसौसः इत्यादिकार्यंवस्तुतः स्यादिवदित्येवपाठः असकौइतिस्त्रीपुंसयोः नपुंसकेअदकइतिसेरोइत्यत्रहस्वोवेत्यतोमंडूकप्लुत्यावानुवर्तते कप्र
दसएकारस्यईकारोभवति अमीअमुंअमूअमून्मत्वेउत्वेचकृतेटानास्त्रियां अमुनाद्विवचनेअम्रीत्यात्वेपश्चादुकारः
अमूभ्यांभिसभिसइदमदसोभिसभिसेवभवतिनमकारस्याकारः अमीभिः अमुष्मैउमुभ्यांअमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्यां
अमीभ्यः अमुष्यओसिएत्वेअयादेसेचकृतेपश्चादुकारः अमुयोः अमीषांअमुष्मिन् अमुयोः अमीषुसामान्येअद
सः कः स्यादिवच्चअमुकः अमुकौअमुके इतिहसांताःपल्लिंगाः॥ अथहसांताः स्त्रीलिंगाः॥ तत्रहकारांतउपानहसब्दः
नहोधः नहोहकारस्यधकारादेसोभवतिरसेपदांतेचवावसानेधस्यदत्वंतत्वंउपानत् उपानद् कप्रत्ययसहितस्यवाऔत्वाभावप्र
क्षेपस्यादिवचेतिचकारादधिकारादधिकारादधिकार्थात्सात्यरस्योत्वे असुकः केपितुकेवलस्यस्यादिदित्वातिदेशात्किप्रत्ययेपित्यदाद्यत्वमत्वोत्वादिभवतिस्व
वधानाद्यनसत्वोत्वेऽतएवाप्तकसम्बंधे त्यादिप्रयोगसिद्धिरित्यादितदसत् पाणिनिविरोधात् अमुकस्मै अमुकस्मादित्यादिषुकप्रत्ययसहितस्यसर्वादिका
र्याभावप्रसंगाच्चअमुकशर्मेत्यादिप्रयोगाः पृथक्शब्दत्वादेवइतिसारस्वतप्रसादेहसांताःपल्लिंगाः॥ ... त्तौ ... स्प्रकसेइत्यधिकारादवनद्धमित्यादाव राम
पिउपनह्यतइत्युपानत् दिवः अधाविप्यउत्वम्भावात् देघोः उरसे १ उष्मरसस्यउरसंगतस्मिन्वसोर्वाउमितानउपमित्स्वउवतीतेततश्चघुवितइत्यादिको॥ ३१

चिनु ऊसेइति पेदुः सूत्रउपरसेइतिच्छेदः रसस्य हसोपलक्षणात्वात् उइतियोगविभागाद्वा धुपहयइत्यादौ हकारेपिउत्वम् त्रिचतुरोः ५ तिसृचतसृ
ऋत्रवदितिच्छेदः स्त्रियामिति चतुरोर्विशेषणम् स्त्रीवाचकयोरित्यर्थः ततश्चप्रियास्तिस्रश्चतस्रोवायस्यासौप्रियतिसाप्रियचतसेत्यादौपुंस्या
पिस्त्रीवाचकत्वाद्भवतएवादेशौप्रियास्त्रयस्त्रीणिवाचत्वारः चत्वारिवायस्याः साप्रियत्रिः प्रियचत्वाइत्यादौत्रिचतुरोः स्त्रीवाचकत्वाभावात्
स्त्रियामपिनादेसौतानस्वरएरइत्यारनभवतीति ऋतोडः उरित्यतः ऋतइत्यनुवृत्तेस्तस्यचपरत्वेनतावन्मात्रग्राहकत्वाद्दस्यचऋकारातिदेशास्तु

उपानहौ उपानहः हे उपानत् उपानहं उपानहौ उपानहः उपानहा उपानेभ्यां उपानद्भिः इत्यादि वकारांतोदिवशब्दः दिव
औ दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौपरे द्यौः दिवौ दिवः हे द्यौः वामि दिवो वकारस्यामिपरे वा आत्वं भवति द्यां दिवं
दिवौ दिवः दिवा ऊरसे दिवो वकारस्य रसेपरे उकारो भवति द्युभ्यां द्युभिः द्युषु इत्यादि रेफांतश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः
त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् स्त्रियां वर्तमानयोः त्रिचतुरशब्दयोः तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ भवतः विभक्तौ परतः ऋका
रस्य ऋकारवत् ततस्तुरारइत्यारनभवति तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः नतिसृचतसृ छंदसि वा इत्येतयोर्दीर्घो
नभवति नामिपरे तिसृणां छंदसि तु भवति तिसॄणां तिसृषु एवं चतसृ गिरशब्दस्य भेदः य्वोर्विहसे धातोरिकारोकारयो
दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः पदान्ते च गीः गिरौ गिरः हे गीः गिरं गिरौ गिरः गिरा गीर्भ्यां गीर्भिः गीर्षु एवं धूः धुरौ धुः

रारइति सूत्रेरा आरन्न भवतीत्यर्थः अपवादनिवृत्ताबुत्सर्गस्थितिरिति अरअपि तुल्यन्यायत्वान्न अमशसोरस्यसोनः पुंसइत्यत्रानेकार्थः समा
नाजुवृत्तेस्तिसृचतसृभ्यां शसोऽद्योयोनत्वं चनदीर्घऋकारांतादेशमपहायतदतिदेशाद्दामित्युद तथा गोणत्वेपि अमशसोरस्यऋतोडः ॥ ॥

सा॰ दी॰ ॐ ङौ सो न॰ पुंसः इत्यादि नसेराधेरः इत्यादि च भवतिप्वोः ३ इश्चउश्च प्रतयोः रचवचर्वं तस्मिन् सिलोपेपिप्रत्ययलोपे प्रभुत्वपलक्षणमिति दीर्घः प्वो रितिप्रो
सा॰ श्र॰ गविभागात्सुपी॰ सुपिसो इत्यादौ सेर्लोपे सस्यविसर्गे पिईकारस्यदीर्घः दोषामितिरेफादेसोवा इयंर आदेसविरधानसामर्थ्यात्पदा घत्वाभावः हस्रां।
पू॰ रहे धूः धूः पुरौ पुरः हे पूः पुरा पूर्भ्यां पूर्भिः पूर्षुधकारांतः समिधूसव्दः समित समिद् समिधौ समिधः हे समित् हे समिद् समिध्यां स
३२ मिद्भिः समित्सुभकारांतः ककुभ्शव्दः ककुप् ककुब् ककुभौ ककुभः हे ककुप् हे ककुब् इत्यादि दकारांतस्यदाद पत्तेषांत्यदा
देरिति सर्वत्राकारः आवतस्त्रियामित्याप् स्यात्येत्याः सात्येताः याये याः एषा एते एताः अन्वादेशे एनां एनां एते एने ए
नाः एनाः एवं किमकाके काः इयंस्त्रियां इदमशव्दस्यस्त्रियामियां भवतिसौ परे सिसहितस्य इयं इमे इमाः इमां इमे इमाः अ
नया आभ्यां आभिः अस्यै आभ्यां आभ्यः इत्यादि चकारांतः त्वचसव्दः चोःकुरितिकुत्वंत्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः त्वग्भ्यां त्वक्षुहे
त्वक् एवं ऋच्वाच्शभजयः अपसव्दोनित्यंवहुवचनांतः अप्जस इतिस्थिते न्सम्महत इति दीर्घः द्वितीयावहुवचनेपंच
सुइति विसेषणान्नदीर्घः आपः अपः भिदपां अपादीनां भकारेपरेदत्वंभवति अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपां अप्सु सकारां।
तो दिशाशव्दः दिशां कः दिशादृशास्पृशमप्रा इत्यादीनां रसेपदांते चुकारंभवतिदिक् दिग् दिशौ दिशः हे दिक् हे दिग् दिशौ दि
शं दिशः दिशा दिग्भ्यां दिग्भिरित्यादि षकारांतस्त्विष्शव्दः षोड इतिडत्ववावसाने टकारः त्विट् त्विड् त्विषौ त्विषः हे त्विट्
हे त्विड् हे त्विषौ हे त्विषः त्विषं त्विषौ त्विषः त्विषा त्विड्भ्यां त्विड्भिः इत्यादि स्त्री ॥ ॥ ॥ एम॰
३२
तन्वास्सिलोपः न्ससामित्यादावकारादेसे आपप्रातिपदिकन्यायेना स्यहितस्यत्वकारादेशे अन्नीत्यात्रादितियोगविभागादा ॥ ॥ ॥ ॥

३३ त्वेने षष्ठसिद्धिः भिद्यामत् २ अपामितिवहुवचनांतनिर्देसान्नित्यवहुवचनांतस्यैवदत्वंस्यान्नगौणत्वे अतउक्तमवादीनामिति ॰ तस्यतदुत्तरपदं चेति
तदुत्तरपदप्रभृतीनामपिभवतीतिभावः षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंतस्यदिशाम चोः कुरित्यतः कुरित्यनुवर्ततेनेवहुवचनात्सयोगतोदधृषतुःस्निहप्रभृतयोऽप्य

शिषशव्दस्यजुषशव्दवेद्रूपन्नेयं आशीः आशिषौ आसिषः आसीर्भ्यां आशीष्षु आशीर्षुहे आशीः स्त्रीलिंगस्यादसशा।
व्दस्यसौनविसेषः द्विवचनादौ टरत्वेचकृते अनंतरमावतः स्त्रियामित्यापदीर्घत्वं विभक्तिकार्यं पश्चान्माद्रूइतिह्रस्वस्यदीर्
घस्यउकारऊकारस्वअसौ अमू अमूः अमुं अमू अमूः अमुया अमूभ्यां अमूभिः अमुष्यै अमूभ्यां अमूभ्यः अमूष्याः अ
मूभ्यां अमूभ्यः अमुष्याः अमुयोः अमुषां अमुष्यां अमुयोः अमूषु ॰ इतिहसांताः स्त्रीलिंगाः अथहसांतानपुंसकलिं
गाः प्रदर्स्यंते रेफांतोवारसव्दः नपुंसकात्स्यमोर्लुकवाः वारीवारिर अयमइतिविसेषणात्नुमन्नभवति वारावाभ्यांवा
रेइत्यादि चतुरसव्देचतुराम्सौवेत्याम चत्वारिचत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः चतुर्णां चतुर्षुनकारांतोउहनशव्दः अहू
ःसः अहूशव्दस्यनकारस्यसकाराभवतिरसेपदांते चस्त्रोर्विसर्गः अहः इमौवेद्यौः अह्नी अहनी अहानि अन्हा अ
होभ्यां अहोभिः अह्ने अहोभ्यां अहोभ्यः अन्हः अहोभ्यां अहोभ्यः अन्हः अहोः अह्नां अह्नि अहनि अन्होः अहसुव्र
ह्मन्शव्दस्यरसेपदांतेचनस्यलोपोवक्तव्यः व्रह्मव्रह्मणीव्रह्माणिपुनः व्रह्मव्रह्मणाव्रह्मभ्यांव्रह्मभिः इत्यादिसम्वोध्यं।

स्याः इतिसारस्वतप्रसादेहसांताः स्त्रीलिंगाः अयमइतिनुमयम् इत्यत्रनपुंसकः स्येत्यस्यअयमइतिविसेषणादित्यर्थः अन्हः सस्त्रावि।
त्यतः सइति ॰ व्रह्मन्शव्दस्येतिनाम्नोनोलोपसधावित्यर्थः अन्यथाव्रह्मभ्यांव्रह्मभिरित्यादावङीत्यादिप्रसंगः ॥ ॥ ॥ ॥

सा॰ टी॰ अधाविति निषेधस्यानोक्तमनित्यमिति नाम्नोनो लोपशिति योगविभागाद्वासंबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वेति॰ हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् छंदसीति सर्वैत्यत्रसिलो
सा॰ ग्र॰ पे आगमजस्यापि नस्य छांदसो लुक् निमित्ताभावन्यायस्यवानित्यत्वाद्दीर्घस्यानिवृत्तिः अथवा वा अम्बा इति च्छेदः तत्रअसिलोपे निमित्ताभाव॥
पृ॰ ३३
नेधौ नपुंसके नलोपो वा वक्तव्यः हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म एवं चर्मन् वर्मन् सर्मन् कर्मन् व्योमन् दामन् नामन् प्रभृतयः नोंता दंदंता
च्छंदसि ङि श्योर्लोपो वक्तव्यः छंदस्यागमजानागमजयोर्लोपो च वक्तव्यो परमे व्योमन् सर्वा भूतानी त्यदादीनां स्यमोर्लु
कि कृते टेरत्वं न भवति स्यादाविति विसेषणात् द्विवचनादौ टेरत्वे कृते सर्वसब्दवद्रूपं नेयं त्यत् त्ये त्यादि पुनः त्यत् त्ये त्या
नि त्येन त्याभ्यां त्यैरित्यादि एवं तत्॰ ते तानि २ यत् ये यानि २ एतत् एते एतानि २ किं के कानि २ इदम् इमे इमानि ति जी या
दौ सर्वत्र पुंवत् चकारांतः प्रत्यच् सब्दः प्रत्यक् प्रत्यग् अंचेर्लोपो दीर्घश्च प्रतीची नुमयमः प्रत्यंचि २ तकारांतो जगत् श
ब्दः जगत् जगती जगंति पुनः २ जगज्जगभ्यां जगद्भिरित्यादि सहच्छब्देतुन्स्यमहत इति सि विषये दीर्घो न महत् महती
महांति २ इत्यादि षकारांतो हविष् सब्दः सजुष् च हविः हविषी हवींषि २ इत्यादि सजूः सजुषी सजूंषि २ एवं सकारांता
पयस् तेजस् वर्चस् प्रभृतयः पयः पयसी पयांसि २ पयसा पयोभ्यामित्यादि अदस् शब्दस्य मोर्लु कि कृते स्तो विसर्गः द्वि
वचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्वे अदः अमुनी अमूनि पुनः २ अमुना अमूभ्यां अमीभिः अमुष्मै अमूभ्यां अमीभ्यः अमु
त्यापे नत्नमुपधा दीर्घयोर्निवृत्तौ अकारस्य आकारः अथवा वा आ इति च्छेदः एवं च डेर्लोपः से च आ भावतीत्यर्थः तत्र च सिपरत्वामा
वादागमजमनित्यमित्यनित्यत्वाद्वानुमभावे सवर्णदीर्घः आधावित्यत्र डेः रूपलक्षणात्वात् च्छंदस्त्वाद्वोपसंज्ञा पूर्वकत्वेनानित्या

२४ त्वाद्वाव्योमत् इत्यत्र नलोपाभावः परमे भूतानीति ङि स्यंतत्वद्योतनाम् त्यदादीनामिति लुकि नतन्निमित्तिप्रतिषेधादित्यर्थः इति हसांतानपुंसलिं।
गाः अथेति त्रिलिंगस्वरांतहसांतनिरूपणानंतरं नाम्नि युष्मदिवास्मदि च भागैरित्यादीनामभ्यः पृथक्कार्यकारित्वादनयोः पृथग्युक्तिर्युक्तैवस्वमेव रूपं।
स्वरूपं विरुद्धारभयाद्धेणत्वादिपरित्यागेन सत्वोद्रिक्तधर्म्मराहित्येनार्थस्वरूपमात्रवाचित्वेन चेत्यर्थः ॥ वाच्यलिंगत्वादिति वचनं वाक्तस्मा अलिंग।
त्वात्तस्त्वविषयेलिंगद्योतकाभावादित्यर्थः अयमर्थः सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन सत्वोद्रिक्तवाचीत्वे पुंस्त्वं रजउद्रिक्तवाचित्वे स्त्रीत्वं तमउद्रिक्तवाचित्वे नपुं
सकत्वं भवति अनयोस्तु धर्म्मिमात्रवाचित्वेनालिंगत्वम् अथवा उपचयापचयाद्यभाववाचित्वादलिंगत्वम् अतएवोक्तं अलिंगे युष्मदस्मदी को।

ष्यात् अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्य अमुयोः अमीषां अमुयोः अमीषु शेषं पुंल्लिंगवत् इति हसांतापनपुंसलिंगाः अथयु।
ष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते तयोश्च वाच्यलिंगत्वात् त्रिष्वपि लिंगे समानं रूपम् त्वमहं सिना युष्मदस्मदोः सिसहि। =
तयोस्त्वमहमित्येतावादेसौ भवतः यथासंख्येन त्वं अहं युवावौ द्विवचने युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युवावइत्येतावादेशौ
भवतः आमौ युष्मदस्मदोः परत्रौ आम् भवति युवां आवां यूयं जसा जसासहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयंवयं इत्येतावादेशौ
भवतः यूयं वयं त्वन्मदेकत्वे युष्मदोस्त्वन्मत इत्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने एकत्वं नाम एकार्थवाचित्वं नत्वे

चितुवाच्यमित्युच्यते भेद्यं तद्विंगं भजते तु जः विसेषणत्वमापन्नो वाच्यलिंगः स उच्यते इति विसेष्यलिंगत्वादलिंगत्वमित्याहुः तदसत्स्युक्तादि
सर्व्वनामामपि वाच्यलिंगत्वे नालिङ्गत्वप्रसक्त्या आवाद्यभावाप्रसंगात् अत्रापि स्त्रीवाच्यत्वे आप्प्रसंगाच्चत्वमहं २ऽ सांकेतिकं प्रथमाद्विवचनांत
सिना जसा ङ पा ङ से तिसहार्यतृतीयानिर्दिष्टसास्तसमासे प्रधानत्वे गौणत्वे चानयोः सदैव एते आदेशा भवंतीति सूचितं तन्नत्व परमत्वं परमाहं तथा
त्वां मां युवां आवां युष्मानस्मान्वातिक्रांत इति विग्रहे अतित्वं अत्यहं स एजसादिष्वपि युवावौ रूपोः वचनं द्विवचनद्व्यर्थवाचित्वमित्यर्थः ततः।

सा॰ टी॰ ष्क्रोणत्वंद्व्यर्थः वाचिनोर्युष्मदस्मदोर्द्विवचनपरत्वाभावेपियुवावौस्तस्त्वयथायुवांआवांअतिक्रांतं अतिक्रांतान् अतिक्रांतेनेत्यादिविग्रहेअतियुवांअ
सा॰ त्यावां अतियुवान्अत्यावान् अतियुवया अत्यावयेत्यादिननुद्विवचनपरत्वाभावेय्यादेसेयुवयोरावयोर्वा॰ युवः युष्मस्तव॰ अस्मत्यत्र इत्यादावपिद्व्यर्थेवा
पू॰ चित्वाद्युष्मदस्मदोर्युवावौस्यातामितिचेन्नमेवंप्यौवेत्यतोवानुवृत्तेर्व्यवस्थायातदभावात् २ आमो २ नन्वम्विधावपिसवर्णदीर्घत्वेनेष्टसिद्धातिविधान।
३४ सामर्थ्याच्चामशासोरस्येत्यस्याप्रसंगादन्यथामादेसेमवविदध्यातिचेन्नमेवं अमादेसेत्वामामेतिप्रसंगात् नचलक्षणप्रतिपदोक्तन्यायेनलाक्षणि

तेनत्वतत्रामत्वन्इत्यादौत्वन्मदादेसौभवतस्त्वत्रमस्मौ युष्मदस्मदौष्टेणत्वंभवति अमिसकारेभिसिचपरेत्वांमांयुवां ॥
आवान्मदादेष्टेरत्वेकृतेशासीतिदीर्घत्वंससोनोवक्तव्यः युष्मान् अस्मान् त्वन्मदादेशेकृतेएडाङ्भ्यो॰ युष्मदस्मदोष्टेरत्वंभ
वति टाङि॰ इत्येतयोः परयोः अयादेसः त्वयामयायुवाभ्यांआवाभ्यांयुष्माभिः अस्माभिः तुभ्यंमह्यंङे॰ या २ ङे॰ सहितयो।
र्युष्मदस्मदोतुभ्यंमह्यंमित्येतावादेशौभवतः तुभ्यंमह्यंयुवाभ्यां आवाभ्यां भ्यसश्भ्यम् युष्मदस्मद्भ्यांपरोभ्य ॥ ॥

कत्वात्तदसंभवः अस्मादेवज्ञापकादम्प्रहणोन्यापस्याप्रवृतेः अतएवकुलमित्यादिवम्शासोरस्येत्यकारलोपः त्वन्मत् २ एकत्वेएकार्थवाचि। राम॰
त्वेइत्यर्थः ततस्त्वामतिक्रांतौअतिक्रांतावित्यादिविग्रहेअतित्वा २ अतित्वामित्यादिपदाचयुष्मान्स्मान्वेतिविग्रहत्वदायुष्मदोघेकार्थवा। ३४
चित्वाभावाद्युवावात्वन्मदादेसानामभावादतियुष्मा २ अत्यस्मात् अतियुष्मदित्यादि अम्भ्यो॰ २॥ आअमसौ अम् चसत्चमिश्चतस्मिन्भिना
भिसुपलक्ष्यतेनतुअएवविधीयतामविधानसामर्थ्याच्चटेरनतुरतोषष्ठीनिर्दिष्टन्यायेनात्यस्मादेसेनेष्टसिद्धौदीर्घविधिवैयर्थ्यमितिचेन्नमेवम्।

३५ युष्माभिरित्यादावकारांतत्वेन भिसो भवा रस्याकारप्रसंगात् सप्तेनइति सेतः उसइत्यस्य सउइलिंगविपयत्वेन न पेप्रतिलिंगविसेषाभावान्नत्वाशवारं
भः भ्यसः ङसि भ्यसोः स्तुरित्यत्र ङसि साहचर्य्याभ्यसं चभ्याम्एवेत्यवधारणात्परिसेषात् चतुर्थ्या भ्यस एवम्भवतीत्यर्थः॥ अनेकाल्सएदेसत्वाङ्कुरत्वेन
सर्वादेसत्वसिद्धौ शित्करणप्रयोजनमाह सकारइतिप्रयत्नः किंचिदिष्टं साप्यतीतिन्यापादित्यर्थः अपवादनिरतावुत्सर्गप्रवृत्तिरितित्वमपिनेत्या
ङसिभ्यसोः २ नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यकारानुबंधत्वादनेकत्वाद्देसत्वाभावात्पष्ठीनिर्दिष्टत्वेनांत्यस्यप्राप्तौ सित्वान्सर्वस्येत्यभिप्रेत्योक्तंसका
सर्वादेसार्थश्रुतित्वन्मदादेशोत्पदाद्यत्वेसंयोगांतलोपो वानन्वेवंलोपस्यविधीयतांस्कत्वाञ्चापित्वात्तत्वन्मदादेसेवेष्टसिद्धिः स्यादेवेतिचेतसत्यम्
म्यासित्वत्पयेलसणत्वेनत्पदाद्यत्वप्रसंगात्पद्यपिलुकिक्रियमाणेन प्राप्नोतितथाप्यनित्यवदत्यावदित्यादिसिध्यर्थेस्त्वविधिः साम् २ सुवहितां
सस्यां भवतिसकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः तेनात्वैत्वेन भवतः युष्मभ्यंअस्मभ्यंङसिभ्यसोः स्तुः पंचम्याङसिभ्यसोःस्तु
भवतिशकारः सर्वादेशार्थः त्वत्मत्युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्तवममङसाङसासहितयोर्युष्मदस्मदोस्तवममइ
त्येतावादेशौ भवतः तवममयुवयोः आवयोः सर्वादित्वान्सुट्॥ सामाकंयुष्मदस्मद्भ्यांपरः साम्आकंभ
आम्साम्सआकंभ
वतीत्यर्थः ससुकस्यादेसविधानाद्गौणत्वेवसुडभावादाकमो प्राप्तेरेटाद्योरित्यत्रएइतियोगविभागाद्देरेत्वे आपादेसोचअनित्यपांआतियुवयां
अतियुष्माभिरित्यादि केचित्तुससुडुक्तनिर्देसस्य भाविसुडनिवृत्त्यर्थत्वादामएवाकं विधेर्गौणत्वेप्याकंभवत्येवेति अतित्वाकमित्याद्याहु॥ अ
काद्विधानेनैवेष्टसिद्धेरकंविधानं भाविसुणिवृत्त्यर्थे पक्षे तत्कारेणेत्यंतस्यवापिभिलोपेहलंतस्यापिसिद्ध्यर्थे गौणत्वेदित्वादिवाचित्वेयुवावा
दिविधानउक्तसुतपितापामप्यागदिप्रमदस्मदीनुद्दिश्यवदतीसमासमायामः भवत्लदावाविोतदितरसंख्येसमासार्थे अभिवदतीत्येक
त्वेसमासतस्तदानपोस्त्वन्मतद्दत्यादेसौ भवतोदित्ववहुत्वान्वितेसमासार्थे २ ङ हे जस्सियुवात्तसोवसमजुभ्यंतथामसंयुपदंपंचमहमि

सा० टी० तुनवतत्रोत्ता न्यूष्मानिवस्मादिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तेमयादिविधानेयथाऽमितेमयौवाधित्वात्वामामाइतिविसेषादेसोभवतस्तथायस्मादेकवचन
सा० प्र० बहुवचनयोस्त्वममादिविसेषविधिभिस्तेमयादयोवाध्येरन् ततश्चषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरितिसामान्यवचनमेतत् द्विवचनमात्रविषयमेवस्यादेवं
यु० चयथासंख्यत्वात्मस्मादित्रिवचनसहितयोस्तेमयोप्रसज्येयातामित्यत आह॥ अथानयोरादेसविशेषविधिरिति॰ आदेसास्त्वममादयस्तेषांतेमा
३५ याद्यादेसविसेषविधानमित्यर्थः स्वंनवाध्यवाधकभावादिदोषः युष्मदस्मदोः तेमयादीनांप्रत्येकंयुष्मदस्मद्भ्यांसंवंध्याद्यथासंख्यात्वमूपस्मादी

वतियुष्माकंअस्माकंत्वयिमयियुवयोः आवयोः युष्मासुअस्मासु अनयोरादेसविसेषविधिः प्रदर्स्यते॰ युष्मदस्मदोः
षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवान्नौवस्नसौतत्रैकवचनेनसहतेमेभवतः द्विवचनेनसहवांनौबहुवचनेनवसहवस्नसौ
स्वामीतेसःसमायातःस्वामीमेसांप्रतंगतः नमस्तेभगवन्मूयोदेहिमेमोक्षमक्षयं १ स्वामीवांसजहासोच्चैर्दृष्ट्वानौदान
याचनाम राजावांदास्यतेदानंज्ञानंनौमधुसूदनः २ देवोवामवताद्विस्णुर्नरकान्नोजनार्दनः स्वामीवोवलवान्राजा।
स्वामीनोसौजनार्दनः ३ नमोवोब्रह्मविद्भ्योत्त्ानंनोदीयतांधनं सानंदान्वःप्रपस्याम:पस्यामोनःसुदुःखितः ४ त्वा।
मामाअमासहितयोयुष्मदस्मदोस्त्वामामादेसौभवतः पस्यामित्वामदालीढपस्यमामदभेदकंनादौपादा ॥ ॥
दीनांचत्रिवचनात्मकत्वेनतेमायादित्रिकाणांप्रत्येकंयथासंख्यत्वमनुसंधेयमषष्ठीत्यस्यास्मस्वरत्वात्पूर्वेत्वमकेचितुवैपरीत्यविधानेननि॥
पमोनेष्मतेवुधैः अमोभवंतिसर्वासुविभक्तिषुवसादयः अतस्त्वगेयकेनविनीतौवामित्यादिमहाकविप्रयोगइत्याहुः १ अत्रयौवेत्यनेनाउरनेत्लस्य राम०
चव्यवस्थयाअनन्वादेशोविकल्पेन अन्वादेशेतुनित्यंविधामानपूर्वप्रथमांतात्परयोरन्वादेसेपिविकल्पेनषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरितिसहार्थतत्वौ ३५
यानिर्देशाद्विभक्तिलोपेनभवंतिवयोः यत्रःयुष्मत्पुत्रइत्यादौअत्रनन्वादेशोतेमयादीनक्रमेणोदाहरंतिस्वामीतेइत्यादिचतुःश्लोकैः त्वामा२

३६ अमेतित्वतीयाजेभ्योरथवादः सेषं सर्ववत मदेन आलीढोयुतः मदोनातइत्ययुः नादौर आदावितिसा मान्यत आदि मात्रभूतयोरादेसनिषेधात्वां।
पातुमांपात्वित्यादौवाक्यादिभूतयोरपिनवादावित्यत्रनेतियोगविभागात्संबोधनपदादित्याधुक्तं यथादेवास्मान्पाहि न्हरेविष्णोऽस्मान्रक्षस
वेदाविसेष्यपूर्वसंबोधनेतरपूर्वसंबोधनंनात्परपोस्तुभवंत्येवयोगविविभागस्येष्टसिद्धिहेतुत्वात्पथ्याहरेकृपालोनः पाहिसर्वदारक्षदेवनः॥चा
दिभिः र चवाह अहस्वेतिपचादयः श्चावयोर्युवयोश्चसोवेसोहेसत्यैवच अहेस आवयोरेवंहरिर्मामेवरक्षतुसा स्वायोगेऽपंनिषेधः उक्तंच
दौवर्तमानयोर्युष्मदोर्नैते आदेसाभवंति रुद्रोविश्वेश्वरोदेवोयुष्माकंकुलदेवता सएवनाथोभगवानस्माकंपापनासनः
पादादावितिकिं पांतुवोनरसिंहस्यनखलांगलकोटयः हिरण्यकशिपोर्वक्षःक्षेत्रासृक्कर्दमारुणाः चादिभिश्चचादि।
भिरपियोगेनैते आदेशाभवंतितवचापंप्रभुर्विष्णुर्ममचापंतथैवच तवयेसत्त्ववोराजन्ममतेष्यतिसत्त्ववः चादिर्निपातः।
चादिर्गणोनिपातसंज्ञकोभवतिचवाह अहस्वएवंनूनंपृथक्विनानानास्वस्ति अस्तिदोषामृषामिथ्यामिथस्आथ
अयोहासस्वसउच्चैसनीचैससनैसस्वअनंतरप्रातरपुनरमुपस अहोस्वित् उतसहकृतेअंतरेणअंतरानमृसअलसृक्
त् अमानोनाप्रजिषेधेईषत्किंचनखलुवै आरात्मसंपततत्परात्वईत्येवंचादिर्गणोनिपातसंज्ञोभवतितं ॥ ॥ ॥
तोषु हारोहरिश्चमेस्वामीत्यादौभवत्येवअनुक्तसमुच्चयार्थाच्चकारान्नेतियोगविभागा अचास्तुपक्षानार्थधातुभिः साक्षात्परंपरयावायो
नैतेस्युः यथाचेतसात्वांसामीक्षनेभक्तास्तवरूपंध्यायतिचास्तुपक्षानार्थैस्तुभक्तास्त्वापश्यतिचस्तुषेत्यादिप्रयोगतोज्ञेयं नामाख्यातनि
पातोपसर्गात्मकचतुर्विधस्यवाग्सासनंतावच्छब्दसास्त्रंतत्रनाममनिरूपितंवक्ष्यति चाख्यातम्निपातोपसर्गाणामपिस्वाद्यंतत्वात्तदंत
र्निरूपणोपायाप्रेचादीनप्रसंगतोनिरूपयन् निपातसंज्ञास्त्रमवतारयति चादिः अद्रव्या ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥०

सा दी
सा प्र
द्व
३६

पीनामेव चादीर्घे निपातत्वदर्शनाद्‌ द्रव्यार्थश्चादिर्गणो निपातसंज्ञो भवतीत्यर्थः तत्रश्चश्चोरशशांकयोरित्वाघमिघानाच्चदीनां चोरादिस्वावित्वे निपातत्वं न
द्रव्यं चोक्तं वस्तुपलक्षणं पत्रसर्वनामप्रयुज्यते टक्ममित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति भेद्यत्वेन विसेष्यत्वेनेत्यर्थः अत्रयद्यप्यनिश्चयेन पतंत्यनेकेष्वर्थे
ष्विति निपातानामनेकार्थसंज्ञाविज्ञानादनेकार्थत्वम् तथापि प्रसिद्धप्रयोगानुसारेणवालक्ष्यंतेयेकिंयंतोप्यर्थाः कथ्यंते अन्वाचये समाहारेतरेतरसमुच्चये
विनियोगे तुल्ययोगितावधारणहेतुवपादस्यप्रसोप्युक्तो नवस्वर्थेषु चाव्ययंतत्रान्वाचयो मुख्यसिद्धावप्रधाननिष्पत्तिः समुदायप्रधानः समाहारः प्रत्येकप्राधा
न्यइतरेतरयोगः एकत्रानेकप्रचयः समुच्चयः क्रमेणोदाहरणानि भिक्षामटगांचनय पाणी च पादौ च पाणिपादं रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ ईश्वरं गुरुं च भजस्व
चाहचस्यप्रज्यावहे ध्यातश्चोपस्थितश्च अतीतः पंथानां तव च महिमा वाङ्मनसयोः ग्रामो गंतव्यं सीतं च भीमः पार्थस्तथैव च द्वंद्वोपमानावधृतिविकल्पानवके
त्रिषु समुच्चये चाव्ययं वा वरस्वर्थे प्रकीर्तितः सा वा संभोरुतदीपा वा मूर्तिर्जलेमयो ममजानामन्येव वह्निनमथिनोंपद्मिनीवान्यरूपां गंतव्यं वा पवैश्रोहि भिर्वाक

त्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते तस्मिन्निति तत्र यस्मिन्निति यत्र कस्मिन्निति कुत्र क्वा कुह अस्मिन्निति अत्र कस्मिन्काले कदा
तस्मिन्काले तदा यस्मिन्काले यदा सर्वस्मिन्काले सर्वदा एकदा तेन प्रकारेण तथा एवं यथा कथं अनेन प्रकारेण इत्थं त
स्मादिति ततः एवं कुतः अतः इतः ॥

स्वैह भुजवीर्यसालिनः वायुर्वा दहनो वाया दस्य प्रसोप्यहन्व महतिक्रमेमैत्रेयीति होवाच त्वंह ग्रामं गच्छ सपमा
सतेउपविशति उपाध्यायं हभ्रमो विनियोगे यथाचाराति क्रमे पूजने प्यहत्व महग्रामं गच्छ स यम हरथेन पान्याचामामहपदातिगमपति अह माणा।
वकमध्यायय अयोगस्यव्यवच्छेदे ऽत्यंतायोगान्ययोगयोः एवावधारणे चोक्तमव्यये चतुरर्थकमत्र विसेषणसंगतस्यायोगव्यवच्छेदो यथा क्रिा
पासंगतस्यात्यंतायोगव्यवच्छेदो यथा विसेषसंगतस्याचात्ययोगव्यवच्छेदोऽयं शंखः पांडुर एव नीलं सरोजं भवत्येव पार्थ एव धनुर्द्धरः कर्तव्यमेव रक्षणं।
कारे चार्थीपदेशांगीकारनिश्चये प्रकृतस्यपरामर्शे निर्देसेप्यव्यये विंदुः एवंकारु अग्निरेव विप्रः एवं पठकं कर्म्मैः एवंमेतत एवं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः
३६

३१ वादिनिदेवर्षौ एवंतावन्नूनंतर्कैऽप्ययंप्रोक्तमर्थेस्यापिविनिश्चयेनूनंसरत्फल्लारिकासा नूनंहंनास्मिरावरा पृथग्विधानंभेदार्थेनानानेकविनार्थेयोगा त्वतः
पृथक्नानास्तिबंधुः विनावातंविनाववर्षनानाविधंदेहभृतांसमाजंनानानारीनिष्फलालोकयात्रापुरापासीः क्षेममांगस्येस्वस्तिप्रतापमिवादनेस्वस्त्यस्तुतेधार्मिकाम
त्प्रसादात्स्वस्तिनोजलजयासहस्वस्त्यस्तुतेसौम्यचिरायजीवस्वस्तिश्रीअमुकशुभस्थानेनमस्कृताविप्राः स्वस्तीत्येतेप्रयुंजते अस्तीतिविद्यमानार्थेदोषा
रात्राउदीरितंमृषामिथ्योचवितथेरहोऽप्योन्यार्थोपोर्मिथः अस्तिक्षीरागौः दोषाममममहामृषोद्याः मिथ्यावादोमंत्रयंतेमिथः मिथः प्रहतरः प्रश्न
न्तौधिकारेषुप्रतिज्ञायांसमुच्चये मंगलानंतरारंभेषठस्वर्थेष्वथाथ अथसक्तोसिभोक्तुं अथक्रोत्रत्क्रमः अथस्नानविधिः गोडोभवोनयेतिब्रूमः भीमो
उथार्जुनः अथपरस्मैपदानिस्नातोऽथभुंक्तेअथसब्दानुसासनं अथोइत्यथवहेयमन्वादेशेनचैवचइमंवेदमध्यायपअथोएनंव्यापदश्रयमूषः स्या
त्पूर्वेदिनेप्यस्तुपरस्मिन्दिवसेतथाउच्चैर्नीचैर्महत्यल्पेस्वः स्वर्गपरलोकयोः स्वोभवत्प्योगंताउच्चैः पुरुषः नीचैर्गच्छतिछायेवयास्वज्ज्योत्स्वर्जलेषुस्व
र्यातस्यसुपुत्रस्यअंतमेध्येतथाप्रातः पत्नूषेसोर्थएवचपुनर्विसेषेऽप्रथमेभूयोपिपुनरर्थकं अनर्वाप्यः प्रातः संध्यामुपासीतप्रातर्भोक्ष्येकिंपुनश्री
स्वराः पुनरुक्तंभूयोदर्सनंअहोस्वितुवितर्थेपिपरिकीर्तितंअयंस्थाणुराहोस्वित्पुरुषः आहोस्विदेवंवदेः सहसाकंसमंसत्रासामर्थ्यार्थेसार्द्धमेव
चपुत्रेणासहायतः एवमन्येपिमध्येनाराविनार्थेचपृथ्वीभावेनमः स्ततं अंतरात्वांमांहरिः त्वामंतरातामरसायताक्षीनमोदेवेभ्यः अलंभूषणपर्या
प्तिनिषेधेसक्तिवारणे अलंकारः अलस्यधनंआलस्यालमिदंवभोर्यत्स्वदारान्पाहरत् अलंमद्योमद्यायअलमतिप्रसंगेनअरुजंनिषेधेउमानोनास्त
दर्थाः परिकीर्तिताः कृतमतिविस्तरेण अविश्वस्वभावस्तेविप्रवन्नवूयेइत्यर्थः॥ माकुरुनोअत्रअस्थानत्वम्नैकः सुप्तेषुजागरूयात् ईषदल्पेकिलेति
स्याद्वार्तासंभावयेहेतुषुहचिन्त्यकुत्सरणालोकेप्यपिप्रोक्तंमनीषिभिः ईषत्गौरः जघानकंसंकिलवासुदेवः पार्थः किलविजेष्यतेतत्किलकानिनोक्तंए
वंकिलकेचिद्वदंतितत्रकिलयोत्स्यसेगोत्रस्खलितंकिलाशुभंकृत्वानिषेधेवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेषुचनियमेजिज्ञयेहेतौविषादेपिखलुदि
तंखलूत्काखलुवाचिकं अयोरवल्वाटः सखल्वधीतेवेदंनखलुनखलुमुग्धेसाहकाप्यमेतत प्रवृत्तिसारा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सा॰ टी॰ खलु माहसांविप्रः नखलु दास्यो त्वदधीने खलु देहिनां स्वयम् न विदीर्ष्याः काठिनाः खलु स्त्रियः वैस्यान्तसंबोधने पादपूरणे ऽनुनये पि च एवं वै विशा व हस्यन्ति वैदे
सा॰ प्र॰ नां पुरोहितः न वै पुनः कार्यमिदं हि स्ताहसम आराद्दूरे समीपे च मृसमत्यर्थवाचकम् आराच्छत्रोः सदा वसेत् प्रनीना नारान्त्या पयेत मृसमाह महीप
पू॰ पतिम् पत्कारणो तथा तस्मात्स्वराणां प्रतिरूपकाः स्वरा निपात संज्ञास्युरद्व्यार्थ्यस्य वाचकाः यत्सभासु प्रयसे तत्त्वज्ज्योसि संबोधने तथा ऽल्पार्थे अ।
३७ प्रोक्तमव्ययं बुधैः ईमत्सिनेतथा स्वेदे रोषो क्तावपि कीर्तितम् उ हर्षोक्तौ तथा तर्के संकृद्धौ पादपूरणे मंत्रस्तोभे ऊकारः स्याद्व्रकारोपि तथा मतः ऐ ऐ
च्छौ च्छौ च चत्वारो हूतिसंबोधनार्थकाः यथासंभवमन्येष्वर्थेष्वेते ऽव्ययात्मकाः इत्येवमादिरिति इति सर्वो गणसमाप्तिसूचकः प्रकृतपरामर्शी
कौ वा एवमी ह शान्त्यादौ यस्य सतथा आदिना स्वस्त् औषट् वौषट् वषट्प्रभृतयः प्रयोगतो ज्ञेयाः एतेषु केचित् द्योतकाः केचिद्वाचकाः तदुक्तं
केप्येषां द्योतकाः केपि वाचकाः केप्यनर्थकाः आगमा इव केपि स्युः संभूतास्य वाचकाइति अथ वा प्रत्ययांतनिपातानाह तत्राद्दिरिति विभक्त्यर्थे द

सार्वविभक्तिकस्य सिद्धत्येते पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् परस्मिन्निति परेण आहि च दूरे दक्षिणाहि वसंति चाण्डालाः ॥ ०

सकालाद्यधिकरणाद्यर्थे द्विभवत् पुष्पदस्तदौ वज्जीयित्वा ऽन्यस्मात्सर्वादेर्बहुस्वरा च सप्तम्यर्थे त्रमनिपात्यते तद्धितेतदंता त्र अव्ययसंज्ञा इत्य।
र्थः तस्मिन्नतयोरेषु तस्यां तासु वेत्यर्थे तत्र यस्मिन् ययोः येषु यस्यां यासु वा यत्र कस्मिन् कयोः केषु कस्यां कासु वा कुह कुत्र कुसार्वविभक्तिक इ
ति सर्वासां विभक्तीनामर्थे भवतीति सार्वविभक्तिकः पूर्वतः यस्यन्नयतो गच्छेत्यादि पूर्वयोगादित्यर्थः दक्षिणस्यां दक्षिणाहि चाण्डालास्तनेन॥
दूरान्तर्थे सप्तम्यर्थे च्चादिप्रत्ययान्तो निपात इति सूचितम् ग्रामाद्दूरेण तेषां निवासात् क्रिमइति सर्वप्रत्ययान्तान्किम् शब्दात्सामान्ये विशेषाप्रकाशने
उनर्थे चिदादिः प्रत्ययगणो भवतीत्यर्थः कौचित् काचित् किंचित् कानिचित् कस्मिंश्चित् कस्यां भस्मसादित्यर्थः क्विलान्यो तेः क्वचनकुतश्चनेत्या रम॰
दित दधीनेनित स्याधीन इत्यर्थे तस्य कात्स्न्यें मित्यर्थे वेत्यर्थः राजाधीनं राजसात् सर्वं भस्म भस्मसादित्यर्थः क्विलाषः सइत्यत्र वेश्योरित्यनो वा तु। ३७
वन्तेरग्निसादित्यादौ सात्तः सस्य षत्वाभावः यक्षे राजकीयं भस्मयं प्रादिः २ प्र आदिर्येषां स प्रादिर्गण उपसर्गसंज्ञः स्यादित्यर्थः उपसृज्यन्ते इत्युपसं।

इत्यन्वर्थसंज्ञातोधातूपसर्गानांतत्क्रियायोगेनांप्रत्येवोपसर्गत्वंततनस्थप्रयोगतोनास्तिकोपसमात्तप्रनापकइत्यादौगमनक्रियायोगेनपनक्रि
ययायोगाभावात्तांप्रत्त्यपसर्गत्वाभावाणत्वाभावाप्रादिकर्मणिदीर्घेसव्यःसंभवतिप्रविवियोगशुद्धिसक्तौछ्यासांतिपूजायांदर्शनेक्रमेणोदाह
रणानिप्रपातःप्रवलामूषकाःप्रभुर्द्दीपास्यप्रवदंतिदायादाःहिमवतोगंगाप्रभवतिप्रभुक्तमन्नंप्रोषितःप्रसन्नमुदकंम्प्रसक्तोविप्रायप्रार्थयतेकं
न्यांप्रसांतोग्निःप्रांजलिःप्रवालंमलोकयतिवधेगतोदर्सनेचविक्रमाभिमुखेभ्रंशेअधीनमोक्षणप्रयोगकेषुपराप्रमतःपराहतःपरागतःपराक्रां
तःपरावृतःपराजितःपराधीनःपरावृतःपराङ्मुखःअपोवियोगेविकृतौविपरीतेनिदर्सनेआनंदेवर्ज्जनेचौर्य्येवारणेसम्यगीरितिःअपया

क्रिमःसामान्येचिदादिःकश्चित्कचनतदधीनकार्त्स्न्ययोर्वासात्संज्ञाधीनंराजसात्सर्वंभस्मकात्वेतिइतिभस्मसात्
ऊर्युर्य्यंगीकरणोऊरीकृत्यउररीकृत्यसघादिःकालेनिपात्यतेसद्यःअद्यश्वःअधुनासांप्रतंसोद्यंमदितिपूर्वेद्युअनेद्यु
परेद्युपर्हितर्हिकालेप्रादिरुपसर्ग्गःप्रपराअपसम्अनुअवनिश्निरदुस्दुरविआङ्निअधिअपिअतिसुउत्अभि
प्रतिपरिउपअन्तरआविरअपंगणउपसर्गासंज्ञकःप्राग्धातोःउपसर्गोधातोःप्रोक्प्रयोक्तव्याःतदव्ययंतदिदंचादिरूपम
व्ययसंज्ञंभवति ॥

तिअपकृतवान्अपवान्शब्दःअपदिसतिअपहसतिअपत्रिगर्तोवृष्टोदेवःअपहरतिअपसहरतिसंयोगएक्या
प्रभवसत्यप्रत्यक्षसिद्धिशुभ्रूयांगीकरणाश्लेषक्रोधाभिमुखवाचिसम्संगतःपुत्रेणसंवदंतिसख्यःसंभवत्यग्निःकाष्ठैःगांसंजानातिसंप
श्यतिसंसिद्धिःसंस्कृताकन्यासंगंस्नातिसधत्तेसंक्रुद्धःसंपातिवेदाधिष्ठानसामीप्यपश्चाज्ञावानुवंधनेसाम्याभिमुखहितेषुविसर्गोलक्ष
णेप्यनुःअनुवाकमधीतेअनुष्ठानदेशेअनुमेघवर्षतिअनुरथंअनुसयःअनुकृतिःअनुवत्सोमातरंधावतिअन्वर्ज्जुनंयोद्धारःअनु
ज्ञातःअनुधनमसत्तागतिःज्ञानावलंवशुद्धौषदर्थेव्याप्तिपराभवेअवोऽसेयोवियोगेनचलोकेयोगानुसारतःअवगतोर्थेअवलंवपक्षिपातिअव

सा॰ पै
सा॰ प्र
पृ॰
३९

शांतअवलंवातेअवकीर्णअवघ्रंतिअवयातः निर्वियोगात्पयादेसातिक्रमेलाभनिश्चयेनिःसंगः निर्मंथम्निर्दिष्टः निक्रांतः निर्वेसः निश्चितम्दुरोध।
दर्यैकृच्छ्रेथैकुसासयतिसंकटेदुर्मतिः दुर्जीवनः दुर्वलः दुर्गतः दुर्दिनम् नानाविनियोगातिसयभृसमोहेसवाङ्मधेपैशुन्यासत्स्लोभूथेमंद यौनाभि
मुख्यके ञनवस्थामुख्यसोर्थ्यदर्सनेविरुदाहृतः विचित्रागतिर्भवतः पाणिनेः विप्रुतः विकीर्णः वितटानघः विमनस्कः विभुः विवदंतिविगायति
विस्मिताः विभूषितः विलोपितः विमुखतः विभ्रांतः विसिष्टः विक्रांतः विलोकपति आङि च्छामयवाक्येषदर्थो श्लेषादिकर्म्मणिवंधने॰ भिवि
धौसाक्ष्यात्कृच्छ्रसामीपसंश्रये अविमंत्रनिवृत्यासीर्दानानुभवविस्मयेप्रतिष्ठादेशमर्यादास्पर्द्धामुख्योद्दंकर्म्मणि ञाकांक्षते आविग्नः।
ञाजानाति आनाम्रानरख्यः आलिंगति आरभ्यतेकचचमावध्नाति आकुमारंपसः पाणिनेः आचरतिकपटेन आहतः ञासन्नावपम् आ।
वसथः आमंत्रणाम् ञाधावति आसास्ते ञादत्ते आसीतम् ञाएवंकिलतत् आस्पदम् आदिष्टः आमुंके दुःखम् आहूयंते आगच्छति।
ञारोहतिनियस्यधस्त्वभृसादेसनित्यकौसल्यंवधते अंतर्भावेसमीपेनिर्दर्सनोपरमाश्रयेनिकरोमणीनांनिपततिनिगृहीतः निदेशति।
निविसतिनिपुणाः निवद्धः निपीतमुदकम्निकृष्टः निदर्सनम्निवृतः पापात्निलयः अधिरध्यापनेश्वर्यवशित्वस्मरणाधिके उपाध्या।
पादधीते ञधिपतिः ञधीनः मातुरध्येति अधिकृतम् ञपिः संभवगर्हासीमृतिभृखासमुच्चये अपियोजनमस्ति अपिपापम् भद्रमपिमरण
मपिअपिअपिनह्यतिहारंतदपिविकिमातिक्रमेवृद्धौभृसार्थ्यातिसयेषति अतिरथः अतिक्रामति ञतिगहनम् अतितप्तम् अतिमन्नते
त्तानम् प्रसंसानमतेपूजाभृसकृच्छ्रशुभेषुउसुः सुपरुषः सुकृतम्सुसाधुः सुनम्रः सुदुष्करः सुगंधिः उत्प्रावल्यवियोगोर्ध्वकर्म्मलाभप्रका।
शने आश्चर्य्येमोक्षणेऽभावेवलप्राधान्यसक्तिषुउहलः उच्छ्रतिउत्क्षिपति उत्पन्नम् उच्चरति उत्सुकः उन्नतोऽश्वः उत्पथः उत्कः उद्दिष्टः उ
न्नाहः अभिपूजाभृसार्थेहाव्याधिसाम्याभिमुख्यकेसौरूप्यचचनाहारसाक्षापेक्षनिरूपितः अभिवदतिगुरुम् अभिषुतः अभिलिप्सते अभि
स्पन्दोव्याधिः ञभिजातः अभिमुखः अभिरूपः ञभिधानअभ्यवहरति अभ्यस्यति साहस्यांनेदानहिंसागीकृतोप्रतिविधौ काचित् व्याध्या

राम॰
३९

३९ गच्छातिहंति प्रतिज्ञातं अभिमन्युरर्जुनतः प्रतिप्रतिस्थापः प्रतिरूपं गच्छति प्रतिकीर्णः पांशुभिः प्रतिविद्धः प परिसमंततो भावव्याप्तिर्द्दोषकथाश्रुवम्
षाश्लेषप्रजने च वर्ज्जने वहेनेरिभे परिभ्रमति परिगतोऽग्निर्ग्रामं परिवादः परिकारोति कन्याम् परिष्वजते परिचरति गुरुपरारन्निं गतैर्भ्यो वृष्टो देवः परिध
नेवासः परिदेवनम् उपः सामीप्यसामर्थ्ये व्याप्त्याचार्य्यकृतौ मृगौ दोषदानक्रियावीप्सारंभाध्ययनपूजने उपकुंभं तिष्ठति उपकरोति उपकीर्णं पांशु
भिः उपदिशति उपरतः उपघातः उपहरत्यर्थे उपचारः देवं देवमुपचरति उपक्रमते भोक्तुं उपाध्यायादधीते उपचितः पिताउन्नेराश्रदित्यातिकावृद्धौ
स्यादंतमध्येतयामतम् प्राकरूपैर्थैतयास्याविः कविभिः परिकीर्तितम् श्रद्दधते अंतर्हितः आविष्कारः प्राग्धातोः प्रागिति सामान्योक्ते प्रत्यवतिष्ठ
तेमर्प्याणसिद्धतित्यादौ व्यवधानयोगेषु पसर्गत्वम् एतेषु च केचिद्धात्वर्थं बाधंते यथा आदत्ते विहरति केचित्तदर्थं विशिषंति यथा विजयते प्रभ

त्वाद्यंतं च त्वाकायप्तुमणम्चिडाधावत्तु आम्कृत्वसस् अव्ययादिभक्तेर्लुक् अव्ययात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति न तु सद्
निर्देशे अव्ययानां न च लिंगादिनियमः उक्तं हि सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्
उक्तान्यव्ययान्यलिंगानि अधुना लिंगविशेषविजिज्ञापयिषया स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयंते आवतः स्त्रियां अकारांतान्नाम्नः स्त्रि
इत्यव्ययमानि ॥ वति केचिद्धात्वर्थमनुवर्तंते यथा अधीते आसंकिरे केचिद्धात्वर्थस्य प्राधान्यादनर्थकाः यथा अवतिष्ठते वितनोति तदुक्तं
धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते इति त्वाद्यंत त्वादयः प्रत्यया अंते यस्य तत् यथा त्वा कप् तुम्
णम् चिर् अध्धावत् शसकृत्वसु आम् सुइत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः लिंगादिनियमाभावे ओकारस्तु तिपराश्रयत्र सूत्रमनिमाह उक्तं हीति
वादीनामव्ययीभावानां तत्र आदीनां साधारण्यार्थं क्रमाल्लिंगविभक्तिवचनसादृश्यमुक्तम् एतेनान्वर्थसंज्ञेयमित्युक्तम् इति सारस्वतप्रसादे अव्य
यानि उक्तानुवादपूर्वकं स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं प्रतिजानीते उक्तानीत्यादि लिंगेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु विशेषः स्त्रीलिंगस्य विशेषणं ज्ञापयितुमिच्छा

 यास्त्र्यधिकारविधिहिताः प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः यद्वसेन लोके स्त्रीयमितिप्रत्ययः स धर्मः स्त्रीत्वम् स च गोत्वादिवत्सामान्यविशेषः स न केसाद्यभिव्यं
 ग्य तदुक्तम्॥ स्तनकेसादिसंबंधो विशिष्टो वा स्तनादयः तदुपव्यंजना जातिर्गुणावस्थागुणास्तथा शब्दोपजनितोऽर्थात्मा सत्वसंस्कार इत्यलिं
 गानां लिंगतत्त्ववेत्तैर्विकल्पास्सप्रदर्शिता इतितथा इयमयमिदमितिपेक्षुव्यपदेशोदृस्यते लोके स्त्रीपुंनपुंसकानिशब्द्यंते तानि लोकेन गोत्वादिसा
 श्रयैर्यद्वत्सामान्यमुपलक्ष्यते व्यञ्जकैरुपेतत्वात्स्त्रीत्वं पुंस्त्वादिकं तथा ततो व्यंजकवैचित्र्याधेनात्र स्त्रीत्वमेव हि व्यज्यते न तु पुंस्त्वादिः सोऽर्थः॥
स्त्रीत्वमिधीयत इत्यादि॥ अजादिरिति जातेरयोपधादित्यादिविशेषविधानार्थीपिप्रान्नेवचनम् वालवत्साकन्यकेत्यादौ चप्रथमवयोवाचि॥
पो वर्तमानादापप्रत्ययो भवति जाया माया मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि अजादेश्चापवक्तव्यः अजा एडका कोकिला वाला॥
वत्सा खट्वा गणिका काप्यतः कापि परे पूर्वस्य कारस्य इकारो भवति कारिका याचिका पाठिका कालिका नालिका वष्टिभागु
रिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हसंतानां यथा वाचा निसा दिसा अवगाहः वगाहः अपिधानं पिधानं ह्रस्वो वा स्त्रियां॥
कापि परे तदादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति वोणेका वेणोका नदिका नदीका अपसितरा अपसितमा अपसीतमा नौकादौ ॥
त्वादीपि चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात्संभस्त्राजिनसणपिंडेभ्यः फलात् संफला भस्त्रफलेत्यादि एकफलेत्यपि केचित् अन्यत्र दासीफलीत्यादि
न च ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेति पुंयोगे पि तथा सत्वा कांडप्रांतसतैकेभ्यः पुष्पात् पुष्पाद पिमतपुष्पा एकपुष्पा अन्यत्र तु संखपुष्पीत्यादि तथा न
ञ्पूर्वीन्मूलादपि अमूला अन्यत्र दर्भमूली कचिवाच्यायां पादं तादपि हि पदा ऋक् मन्नंतादन्नंता च वहुव्रीहेर्वानो वेति टिलोपः बहुसीमे वहु *राम॰*
सीमानौ वहुपज्वे वहुपज्वानो उपधालोपि नोऽनन्तादा श्रावीयो नो वेति वा सद्दसे स्ववस्थया आप्येव टिलोपो न ईपि वहुराज्ञे वहुराज्ञो वहु *३९*
राजानौ इत्यादि प्रयोगानुसारतो नसरणोपमकापि इ ककारेणाप्यवहितआप्काप्तस्मिन्ततश्च वहवः परिव्राजकापस्यां सा वहुपरिव्राजं॥

सा॰ टी॰
सा॰ प्र॰
पू॰
४०

पीत्यादिवासदादवसेपप वासदस्यविकल्पार्थत्वेपिनिपातसंज्ञावद्वर्थक्यादनेकार्थत्वमित्याहः निश्चयेनेत्यादिन्नराः नदआचअरा् चएते षांस
माहारान्नमंण् तस्मात् अत्रनेनेत्यतो मराउकुत्त्वाभावात्वरतेः स्वस्रादिभ्यः संख्यावाचिनकारान्तेभ्यश्चन आवतः स्त्रियामित्यत्रापितस्यवानुवर्ततःपंच
स्त्रियइत्यादौनलोपेअकारांतत्वेनाप्रिप्राप्तेपिनकारांतसंख्यावाचित्वान्नेत्यादिव्यवस्थापनीयम् ईपिराज्ञइति राज्ञइतिराजन् अकारस्य नातस्वउ
कारमकारान्तसंयोगादनुतरस्यत्यपौविवक्षितः द्विदाम्नीभूरिदाम्नीत्यादिसिद्धिः औपगवीत्यत्राकारलोपार्थमाहयस्यइस्यअश्चयंगितोवेत्य
तोवानुवर्त्यास्त्रीप्रत्ययसमासांततद्धितप्रत्ययसंबंधियकारस्वरेचैवनविभक्त्यादिस्वरे अतोवायुः दध्यत्रेत्यादौनप्रसंगइतिव्यवस्था॰ छित्तःञ्य

न्नराईप् नकारांता हकारांता रांताश्चस्त्रियामीपूप्रत्ययोभवति दंडिनी दंतिनी करिणी मालिनी ईपिराज्ञोऽलोपोवक्तव्यः रा
ज्ञीशुनी कर्त्री हर्त्री औपगवीयस्यलोपः ईश्वअश्चयंतस्यलोपोभवतिस्वरेयकारेचपरे छित्तपकाराटकार उकार ऋकारानुबं
धात्स्त्रियामीपूप्रत्ययोभवतिपचवराकी टकुरुचरी उगोमती ऋपंचती पठंतीइत्यादिनदादेः नदादेर्गणात्स्त्रियामीपूप्र
त्ययोभवति नदी गौरी गोतमी इन्द्रादेरानीप् इन्द्रादेर्गणादानीपूप्रत्ययोभवति भवानी सर्वाणी ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वदचउश्चआ चद्यजादितपस्यतस्मात् अत्रापिपूर्ववद्यानवृत्तेस्त्रपूमलज्ज्यायामित्यादेः पंचाद्यचित्रपेत्यादौषित्वेपिनस्लनंधयीत्यत्रधेटस्तस्मा
दित्यादिव्यवस्थापनीयम् ननादेः नदादेराकृतिगणत्वात्तोपर्णपी पीवरीजित्वरीसर्वरीह्रादसी पंचमीप्रमृतयोविहितलक्षणानदादौज्ञेयाः
इन्द्रादेरिति इन्द्रादेर्गणादानीप्रत्ययोवक्तव्य इत्यर्थः तेचइन्द्रवरुणभवसर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्यादयः वक्तव्यत्वाद्धो।
चकाराद्वाहिमारण्ययोर्महत्त्वेमहद्धिमंहिमानी अरण्यानीयवाद्दोषेदुष्टोयवोयवानीयवनाल्लिप्याम् यवनानी मातुलोपाध्यायाभ्यांचवा। राम॰
मातुलानीमातुलीउपाध्यायीअचार्यादणत्वंच आचार्याणीअर्यक्षत्रियाभ्यांवास्वार्थे आर्याणीआर्याक्षत्रियाणीक्षत्रियाइंयोगेतु ४०

४० केत्यत्रायंस्यादिपरत्वेनतेनव्यवधानान्न आप्प्रत्ययेनसाहचर्य्यौतत्कारोपिप्रत्ययसंबोध्येवबोध्यः एवंचसक्रोनिसकेत्यादेः पचाद्यचिआप्प्रत्ययेचसकेत्या
दौनह्रस्वोवेत्यतोवानुकर्षणान्ममेपमानिकेत्यत्रेदमर्थेममकादेसे आपिचप्रत्ययककाराभावेऽपिभवतितथानकायतिनरिकेत्यत्रापिअथावाका
पीतिसामान्योक्तावपिवासव्यवस्थयासकेत्यादाविन्याभावः पकासकेत्यादौप्रत्यायसंबंधिकाप्यपिनएवंअधित्यकाउपत्यकाजीवकाभवकादे
देवक्कापत्रिकाक्षिपकाध्रुवकाचटकादंडका इष्टकाहलकापिप्पकाएडकाअलकाकारकामेनकाकन्यकाएरकेत्यादिबुप्रयोगानुसारेणनेत्व
मतारकाज्योतिषिअन्यत्रतारिकावर्णकातांतवे अन्यत्रवर्णिकावर्तकासकुनौप्राच्यांउदीच्यांनुवर्तिकाअष्टकापितृदेवत्येअष्टिकान्याइत्या
दिष्वर्थेमदनमतभेदेनचेत्यादिभावतद्भावव्यवस्था तथासूतकादीनांवासूतिकासूतकापुत्रिकापुत्रकावृंदारिकावृंदारकातथायकपूर्वस्य।
स्त्रीप्रत्ययाकारस्यस्थानेयोऽकारस्यापिवाआर्य्यका आर्य्यिकाचटकाचटकिकातथाभस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वाएषामनञ्पूर्वाणामपिवाभस्त्रका
नभवतिवाग्रहणादिपविवक्षानिस्वपेनपतंत्यनेकेष्वर्थेष्वितिनियातानामनेकार्थत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
भस्त्रिकाअभस्त्रिकाउभस्त्रकाएषकाएषिकाअजकाअजिकाज्ञकाज्ञीकाद्वकेद्विकेस्वकास्विकाएषाद्वाएतयोर्नञ्पूर्वयोर्नेत्वम् अनेषा।
काअद्वकेभस्त्रादेरुपसर्ज्जनत्वेपिवानिर्भस्त्रकानिर्भस्त्रिकाअभाषितपुंस्काद्धिहितस्यातस्थानेयोकारस्तस्यापिवागंगकागंगिकाअगंगि
कापरमगंगकापरमगंगिका उक्तपुंस्कस्यतुशुभ्रिकातथाबहुव्रीहौनित्यम् अखट्विकातथादाक्षिणात्यिकाइहत्यिकाक्वत्यिकेत्यादौत्यकात्य
योर्नित्यम् तथासुनापिकासुपाकिकेत्यादौ धात्वंतयकयोरपिनित्यमित्यादियथाप्रयोगंव्यथावसेयावासव्दान्तलोकाद्वाअभाषितपुंस्काद
तः स्थानेआद्वागंगाकाह्रस्वोवेतिव्यवस्थयाह्रस्वाभावोवापक्षेप्राप्तम् आवतः स्त्रियामित्यत्रआवितियोगविभागात्क्वचिद्दसांतेभ्यो आप्प्रत्य
त्ययइत्याभिप्रेत्यभागुरिसंमतिमाहवष्टीतिहसांतानामितिसमतसिद्धहसप्रत्याहाराभिप्रायेणापाठस्तुहलंतानामितिह्रस्वः र कापीतिपूर्ववतः
तरादाविितिवासव्यवस्थयोक्तमतेचतरतमरूपकल्पादयः बहुव्रीहौकप्रत्येकमपाकः नौकारैकारौलोकेत्यादौचनाविद्धस्यपोदोऽवज्ञावो।

४१ ई वेवब्रह्माणीसूर्याणी इत्यपिकेचित् इत्याचूखाः ननुअनीवेचविधीयतांसवर्णदीर्घत्वेचेन्द्राणीत्यादिसिद्धेः विधानसमार्थ्याच्चयस्यलोपइत्यलोपो
नस्यात् अन्यथानीपमेवकुर्यादितिचेत्सत्यम् इन्द्रमाचष्टेइन्द्रयतिइन्द्रत्तस्येन्द्रस्यस्त्रीइन्द्रीणिमादावपिदीर्घश्रुत्यर्थमानीविधिः ब्रह्माणी।
त्यादौनोवेतिठिलोपेपिदीर्घश्रवणार्थंचइ समाहारइतिसमारे ऽर्थेवाचेइत्यपः पूर्वस्यगणेवक्तव्यइत्यर्थः त्रयाणांसमाहारस्त्रीयीएवंद्वयी।
त्याद्यपिसंयोगेएवाचकोपिदः सब्दः पुंयोगान्स्त्रियांवर्ततेनतस्मादीपस्यादित्यर्थः शूद्रस्यगणकस्यस्त्रीत्यर्थः चकारात्पालकसव्दांतान्नगोपा।
लिकाजातेः अयोपधादितिसामानाधिकरणेकेजीतिसब्देनाभिधेयाभिधायकाभेदोपचाराज्जातिदाचकालक्ष्यंतेइत्यभिप्रेत्याह जातिवा।
चिनइतितद्व्याख्यानेचोक्तम् आकृतिग्रहणाजातिर्लिंगानावसर्वभाक्सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यागोत्रंचचरणैः सहेतिगृह्यते ऽनेनेतिग्रहम् आ

ईप्समाहारेगुणाच्चत्रयीपंचकुलोपुंयोगेच शूद्रस्यस्त्रीशूद्रीगणकीजातेरयोपधात् जातिवाचिनो ऽपकारोपधाद्दका
रांतात्स्त्रियामीप्प्रत्ययोभवतिमेषीशूकरीहंसीकाकुटीब्राह्मणीअपकारोपधादितिकिंक्षत्रियावैस्या ॥ ॥ ॥ ॥

कृतिः संस्थानंग्रहणंग्राहकाकंयस्याः अवयवविसेषव्यंग्येत्यर्थः॥ एतेनगोत्वादिजातिरुक्ताब्राह्मणाद्याः कृतेः क्षत्रियादिषुसंभवात्तल्ल
ग्रहायाह लिंगानांचेतियासर्वलिंगानिनभजतीत्यर्थः ब्राह्मणः ब्राह्मणीत्यादेर्द्विलिंगत्वात् एतच्चाधिकसंग्रहार्थमितितदादेः सर्वलि
ङ्गत्वेपिवृषैर्योवास्यजामातित्वंदेवदत्तादेरसर्वलिंगत्वेनातिव्याप्त्यावाह सकृदाख्यातेति सकृदुपदेसनिश्चयेत्यर्थः एतेननित्यत्वमेकत्वंच
नेकाप[illegible]समास्त्वंचोक्तम् ततश्चैकस्मिन्पिंडेउपदिष्टातस्मिन्नष्टेपिपिंडान्तरेउपलंभात् देवदत्तादेश्चसंज्ञासव्दत्वेनातथाभावान्ना
तिव्याप्तिरितिभावः नन्वेवमपत्यप्रत्ययांतस्यसर्वलिंगत्वेप्याकृतिगणाभावव्याप्तिस्स्यादत आह गोत्रंचरणैः सहेतिगोत्रमितिपूर्वोना
र्ष्णामपत्यसंज्ञा चरणानांवेदसारवाध्ययनक्रियासंबंधात् क्रियासब्दानांजातित्वार्थमुक्तिः अत्रजातेरितियोगविभागा[illegible]

श्रुकपमनस्यमनुष्येभ्योपोपधेभ्योयोगवपीन्यादिः नोवेत्यतोमराड्कप्तुल्यावातरने मेक्षिकावलाकेन्यादौस्त्रीमात्रविषयाज्ज्ञातिवाचिनोन प्रथमवयोवाचिन
इतिकालकृतासरीरावस्थायौवनादिर्वयः तत्रपयपिकेचित्कौमारयौवनतमध्यत्ववृद्धत्वानिचत्वार्य्याहुः अन्येतुकौमारयौवनस्थविरत्वानित्रीणि।
चक्षतिअपरेतुआषोडसाद्भवेद्बालोयावत्क्षीरनिवर्तकः मध्यमः सप्ततिर्यावत्परलोकरवडुउच्यते इत्यन्ययात्रीरापाहुः तथापियावत्योवृद्धिमत्योः
वस्थास्ताः सर्वाएकीकृत्यप्रथमंवयः पाश्चात्यपचयवत्यस्ताराशीकृत्यद्वितीयमितिद्विवयः यक्षोऽत्राभिप्रेतः सचोक्तः वर्द्धतांयावदनेनवर्द्धितव्यं
पश्चादपायेनप्रज्यतामितिएकदेशाभिषेकप्रेत्याहप्रथमग्रहणाद्वृद्धतिस्वांगात्स्वांगंस्वरूपंचोक्तम् अद्रवंमूर्तिमत्स्वांगंप्राणिस्थमविकार
जम् अतस्यतत्रदृष्टंचेतेनचेततथायुतमिति॰ सरीराभ्यंतरेचारीवायुः प्राणः सोस्यास्तीतिप्राणीतत्रतिष्ठतीतिप्राणिस्थंतत्स्वाङ्गम्॥ एवंखेद

प्रथमवयोवाजिनोऽतईववक्तव्यः कुमारीकिशोरीकलभोप्रथमग्रहणात्किंवृद्धास्थविराअग्रहणात्किमसिसुःस्वां
गाद्धास्वांगवाचिनोवास्त्रियामीपप्रत्ययोभवति सुमुखीमृगाक्षीतन्वगीवाग्रहणात्पक्षवनदना कमलवदनाइत्यादौ।
नभवति कृदिकारादक्तेरीव्वावक्तव्यः अंगुलीधूलिःधूलीत्राजिःत्राजीआक्तेरितिविसेषणात्कृतिःभूति ः॥ ॥ ॥

स्यापिप्राणिस्थत्वात्स्वांगतास्यात् आहअद्रवमितितस्यतुद्रव्यत्वान्न एवमपिज्ञानस्यप्राणिस्थत्वादद्रवत्वाच्चस्वांगतास्यादत आहमूर्तिमदि
तिःअसर्वगतद्रव्यपरिमाणंकाठिन्यादिस्पर्शविसेषोवामूर्तिः सास्यास्तीतितथाज्ञानस्यात्मगुणत्वेनपरिमाणलक्षणगुणस्पर्शलक्षणस्यवा
तत्रानंगीकारादमूर्तिमत्त्वंज्ञानस्येत्यर्थः एवमपिसोफादेर्यथोक्तलक्षणवत्वात्स्वांगतास्यादतआह अविकारजमितिविकारोवातादिवै॥
म्यंततोनजातशोफादिस्तुविकारजः रथ्यादिपतितकेसाःदेःस्वांगतासंग्रहार्थमाह तत्स्यतत्रदृष्टंचेतितत्रप्राणिनिनदृष्टंअन्यदातत्रावर्त॰
मानमपिस्वांगं एवमपि प्रतिमायदपवानांमुखादीनांप्राणिस्थेनविषादिनासम्बन्धः तथापयप्राणिनापिसंबद्धंस्यात्तदपितथेत्यर्थः ॥ ॥

४२ प्राणिमुखादिसदृसमप्राणिमुखाद्यपिस्वाङ्गमितिभावः उदाहरणंतुसुकेसीसुकेसावारथ्यासुस्तनीसुस्तनाप्रतिमाप्रत्युदाहरणंतुक्रमेणसुमु
खासालावहुकेसादासुस्तनासुसोफेत्यादि॰ कदिकारादिति॰ अक्तैरित्यत्रक्तिसव्देनक्तार्थोगृह्यते अक्त्यर्थादित्यर्थः ततश्चअकरणिः अहरणिरित्यादौ
नवतीत्यत्नाद्वा॥ ऐच ३ मन्वादेरित्यादिसव्दात्तरषाकप्यग्निकुसितकुसीद प्रवकातवोरृसंतेप्रतक्रतोरत्तपुंयोगेएवअन्याप्रतक्रातुः स्त्रीपत्ना
दयः १ स्वांगाद्धेत्यतोवानुवृत्तेः क्वचिदर्थविसेषेकचिचवेतिव्यवस्थापनीयम् तत्रपत्नीइतियज्ञसंयोगएवअन्यत्रगवांपतिः स्त्रीवृषलपत्नी॥
यमानात्विद्यमानपूर्वस्यनुवाद्दृढपत्नीदृढपतिः सपत्न्यादिषनित्यंसपत्नीएकपत्नीअन्तरवत्नीगर्भयोगेएवअन्यत्रांतर्वतोसालातथाभर्तृ
योगेपतिवत्नीअन्यत्रपतिमतीनगरीतथासखीसंवपस्यासख्भार्याविनशिर्यस्याः साअसिश्वीअर्द्धजरतेयुवतीप्राचीमन्तीरसिक्नीया॥

ऐच मन्वादेः मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीसप्रत्ययोभवतिएकारादेसेश्वचकारान्मनोरौवामनीमनुः वृषाकपायीपत्न्यादयः
पत्न्यादयोनिपात्यंतेपत्नीअंतर्वत्नीसखीअशिश्वीअर्द्धजरतीयुवतीप्राचीप्रतीची उदीचीसमीचीदारसव्दोनित्यंवहुवचा
नांतःपुल्लिंगः दाराः दारान्दारैः दारेभ्यः २ दाराणांदारेषुहेदाराः वौर्गुणात् उकारांतात्गुणवाचिनोवास्त्रियामीप्प्रत्ययोभ
वतिपट्वीपटुः मृद्वीमृदुः तन्वीतनुः ऋज्वीऋजुः ॥ लिकीएनाएनीजानपदीकुण्डीअमंत्रचेत्कुण्डान्यागोणीआवपनंचेत्गोणा
ऽन्यास्थालीअकृतिमाचेत्स्थालान्याभाजीपक्वाचेत्भाजान्यानागीस्थौल्यंचेत्नागाऽन्याकालीवर्णश्चेत्कालाऽन्यानीलीअनाच्छाद
नंचेत्नीलाऽन्याकुशीअयोविकारश्चेत्कुशाऽन्याकामुकीमैथुनेच्छावतीचेत् कामुकान्याकवरीकेसश्चेत्कवरान्या ओषधौप्राणिनिव
लीसंज्ञायांवानीलीनीलासोणीसोणेत्यादयोऽविहितलक्षणाः पत्न्यादौद्रष्टव्याः वौः ३ वाञ्जोः गुणसव्देनमतुलोपाद्भेदोपचाराद्वागुव
द्वाच्यो गृह्यते वाशव्दव्यवस्थयैवखरुयोगोपन्नाखरुः पतिम्वराकन्यापाण्डुः गुणलक्षणंचोक्तम् सत्वेनिविसतेपैतिरृथग्जातिषुदृश्यते

आ द्विभ्याशीदिश्याप्यगुत्सुलात्सरकप्रतकृतिगुणा इतिखमर्छ
वाकभ्यरेवरेदरकस्या ॥

त्वेनिविशतेइत्यनेनसर्वस्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वलक्षणे ततश्चसत्ताव्यवच्छेदः तस्माद्द्रव्यगुणकर्मसुवृत्तेः एवंचद्रव्यत्वस्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वात्तत्रातिव्या
प्तिस्स्यादत आह अपैतीति अपगच्छति अर्थोत्पत्त्यादेवयथापीनतापामभ्रादेर्नीलिमानचैवंद्रव्यत्वादिर्द्रव्यादेरपैतिपद्येवंगोत्वंसास्नादिमतिवर्त
मानमप्यादेरपैतिअतआहपृथग्जातिषुदृश्यतइतिगोत्वंहिद्रव्यत्वावांतरनानाजातिषुनदृश्यतेगुणस्यचाभ्रादौदृश्यमनीलादेस्तुगुणादिष्वपिदर्श
नात्सर्वेस्वालजातिव्यवच्छेदःपूर्वोक्तविशेषणविशिष्टत्वात्कर्मण्यतिव्याप्तिवारणायाहआधेयश्चाक्रियाजश्चेतिआधेयःउत्पाद्यःपुष्पादियोग
द्रस्त्रादिविवर्गाधनश्चाक्रियापानित्यः आकाशादौमहत्त्वादिःकर्मतूत्पाद्यमेवनन्वेवंद्रव्यस्येतिव्याप्तिःपरस्परसांरंभकावयवेषुनिवेशात्तन्ना
श्शोपगमादुत्पाद्यारूपत्वाचेत्यतआह ऽसोऽसत्त्वंप्रकृतिर्गुणइतिगुणोनद्रव्यस्वभावः द्रव्यंतुद्रव्यस्वभावमितिननुसत्तादीनांनित्यत्वादुत्पाद्य
त्वाद्योभयरूपत्वाभावादेवातिप्रसंगाभावात्पूर्वार्द्धविशेषणवैयर्थ्यमितिचेत्सत्यम् नित्यगुणसंग्रहार्थम्वधिकरणोत्पाद्यगुणेनास्योभ

ऊतऊः ऊकारांतान्मनुष्यजातेस्त्रियामूङ्प्रत्ययोवाभवति पंगूः पंगुः वामोरूः पूर्वत्रिः प्रवृत्तसत्वात्स्त्रियामितिष्वप्रत्यय।
योभवतिप्रवयोः एम्योनामत्वात्स्यादयः आवंतादायआपइतिसिलोपः ईवंताद्दसेपसेर्लोपःपूर्वरूपनेयं ॥ ॥ ॥०
परूपत्ववत्वाकद्रव्यरूपजात्योर्मिलितयोरुत्पाद्यानुत्पाद्यरूपत्वादतिप्रसंगस्स्यात्तद्वारणार्थंतदितिदिक्कर्मणोव्यतिरिक्तत्वेजातिमात्राश्र।
योगुणइतिगुणत्रिकाःउक्तः अत्रापिपूर्वोक्तोवानुवृत्त्यैवधेनुः रज्जुरित्यादौनपद्यपिह्रस्वोकारविधानेःपिदीर्घकादेशाद्दीर्घश्रवणमुपपद्य
तेतथापिदीर्घविधानसामर्थ्याद्भुत्त्वंवधूः जीववंधूरित्यादौसमासांतकप्रत्ययाभावार्थमित्यनुसंधेयम् २ पूर्णत्रिरितिप्रवृत्तसत्वातिप्रत्ययो
भवति ईश्वोऽपवादः नलोपःप्रवृत्तिः॥ ॥इतिसारस्वतप्रसादेभट्टवासुदेवविरचितेस्त्रीप्रत्ययः॥ ॥लिंगविशेषप्रतिपादकप्रत्ययानिरूप्यापू
र्वोक्तस्यादिप्रत्ययनियामककारणमवसरसंगत्याप्रारिप्सुः प्रतिजानीते अथेतिविभक्तीनांद्योत्योवाच्योवार्थःविभक्त्यर्थःसचप्रातिप
दिकार्थपक्षेद्योत्यस्त्रिकपक्षेवाच्यःयेषुयेष्वर्थेषुयायाविभक्तयोभवन्ति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

४३ तेविभक्त्यर्थाउच्यन्ते इतिभावः एकवचनंजात्यभिप्रायेणतत्रप्रथमोद्दिष्टप्रथमार्थमाह लिंगार्थेइतिधातुविभक्तिवर्ज्जमर्थवल्लिंगमितिकालादिषुलिं
गसद्भेननामाभिधानान्नामलक्ष्मणेनैवलिंगलक्षणमाह धातुप्रत्ययवर्ज्जमित्यादि॥ प्रत्ययसद्भेनात्रप्रत्ययविशेषोविभक्तिरूपलक्षतेनामलक्ष्मणे।
लिंगलक्षणेचविभक्तिवर्ज्जनत्वाभिधानात् धातुवर्ज्जमितितुसंभवदभिप्रायंविचारविशेषश्च नामलक्षणोक्तोवसेयः सन्मात्रइतिसद्भप्रत्ययल
क्षणम् पत्रार्थानानानपेक्षयासद्भवृत्तिः सर्वोपिलिंगार्थइत्यर्थः॥ पुंस्त्रीनपुंसकलिंगादितुतत्रांतरीपकत्वाल्लिंगार्थएवअभिहितकारकार्थः

इतिस्त्रीप्रत्ययाः अथविभक्त्यर्थोनिरूप्यते लिंगार्थेप्रथमा धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपंलिंगंतस्यैवार्थेसन्मात्रे
प्रथमाविभक्तिर्भवति लिंगादयोऽपिप्रथमार्थाइतिकेचित् तत्सद्भूत्र अन्योक्तेप्रथमारविरिवराजतेराजारोषात्क्रमा
रोरोरूपतेवोभुज्यतेभुवंभूपालः प्राणास्त्राणामलक्ष्मणौपदाकर्त्ताप्रथमांतः कर्म्मणिद्वितीयांतदायदाकर्त्तातृतीयांतः।
कर्मणिप्रथमांतदासंतिसंतः किंपंतः कुमाराः शेरतेश्वररोरूपंतेचनारकाः जेगीयंतेचगीतज्ञाः मेप्रियंतेरुजार्द्दिताः आ
मंत्रेणचआमंत्रणमाभिमुखीकरणंतस्मिन्नर्थेप्रथमाविभक्तिर्भवति मासमुद्धरगोविंदप्रसीदपरमेश्वरंकुमारौश्वैरमा
साध्यांक्षमध्वंभोतपस्विनः भोसः भोसभगोसअघोसएतेसद्भानित्यांत्यंतेधिविषयेक्षमस्वभोदुराराध्यभगोस्तुभ्यंनं।
मोस्तुते अधीष्वभोमहाप्राज्ञघातपाद्योः स्वपस्वरं इतिप्रथमा ॥ प्रातिपदिकार्थः।संपद्यतइतितत्रापिलिंगार्थेप्रथमालिं
गार्थस्यसर्वत्रानुस्यूतत्वेपितत्रतत्रकर्माद्यर्थविशेषविवक्षायांद्वितीयादिविशेषविधानात्सामान्यविहितप्रथमायाबाधान्नातिप्रसंगः।
लिंगादयोपितिकेचित्पाणिनीयाः लिंगंस्त्रीपुन्नपुंसकसद्भवाच्यः क्रमात्स्त्रवयोपचयसाम्योक्तिरूपोवस्तुधर्म्मः संस्त्यानप्रसवौलिंग।
मित्यादिनामहाभाष्याद्युक्तेः परिमाणंखारीद्रोणः आढकमित्यादिसद्भवाच्यपरितः सर्वतोमानंदारुलोहादिमयंपात्रम् ॥ ॥ ॥

उत्पानंप्रमाणंचतस्यैकत्वद्वित्वबहुत्वानि एतेप्रथमार्था: प्रथमापा अर्था: एष्वर्थेष्वपिप्रथमाभवतीत्यर्थ:। उदाहरन्तितदित्यादि तत्त्वमसीतिवाक्ये।
तदित्यनेनकारकविसेषानाकलितवस्तुमात्रमुच्यते यद्यपि तदोर्नित्यसंबंधो यत्तत् सत् कालत्रयावाध्यत्वेन परमार्थसत् तद्ब्रह्मेत्यर्थ: रविरिवराज
तेत्यादौ कर्त्राद्यर्थस्य तिङा युक्तत्वाल्लिङ्गार्था इत्यनेनैव प्रथमा तथा चोक्तं महाभाष्येऽभिहितोयोऽर्थ: सम्पन्न: प्रातिपदिकार्थ इति न चैवम।
न्योक्तौ प्रथमेत्यस्यैवापवादापत्तिरिति वाच्यम् तस्य कर्माद्यर्थसञ्ज्ञावाद्द्वितीयादिप्राप्तावपि नियमार्थत्वात् ततश्चार्थादनुक्तेकर्माद्यर्थे द्विती
याद्य इत्यर्थ: आमंत्रणमाभिमुखीकरणं तस्य च लिंगार्थत्वाभावादारम्भ: हे पचन् हे पचमानेत्यादौ संबोधनस्यतृसानज्भ्यामुक्तत्वात्
वैणापिभगोस्तुभ्यंनमोस्तुते इत्यत्र अस्तुते इतिच्छेद: नत्वौतोत्यस्तुनतस्मै अस्तुतेयस्यस्तवोस्याभावाद्विद्यमानत्वव्यापेत्यर्थ: अथवा

शेषा: कार्यैककर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौसंबंधाऽऽधारभावयो। शेषाविभक्तयोद्वितीयाद्या एष्वर्थेषुभवंतिकर्त्तृ
कर्मचकरणंसंप्रदानंतथैवच अपादानाधिकरणमित्याऽऽहु: कारकाणिषट् कार्यैककर्मकारके उत्पाद्येआप्येसं ॥

असद्गुणारोपणंगुणवत्त्याख्यापनंवास्तुति: तत्रभगवद्गुणानामनंतत्वात्तेषामज्ञानंतद्विशिष्टवचनासंभवाद्विद्यमानास्तुतिर्यस्यतत्सं
बोधनंस्तुतावसामर्थ्यात्केवलंतुभ्यंनमइत्यर्थ: अतएवोक्तंकालिदासेनभूतार्थव्याहृति: साहिनस्तुति: परमेष्ठिनइतियद्वाअकेसर्वेविरि
चैतेत्यभिधानात् एतेतत्रब्रह्मणास्तुतिर्यस्यसतथासर्वेसेव्यविरिंचिस्तव्येत्यर्थ: हेअघोअघवन्स्वस्यघस्मरंनासकंपापंघातयेत्यर्थ: सेषा:।
कार्यैकइत्यादिभिन्नपदनिर्देसाद्द्वितीयादिवद्विभक्तीनांयथादार्थेषुयथासंख्यत्वार्थ: उक्तादन्या: सेषाइतिप्रथमापा उक्तत्वात् अन्याअवसिष्टा।
द्वितीयाद्या: षड्विभक्तयइत्यर्थ: तत्रतावदीप्सितानीप्सितद्विविधकर्मणोरीप्सितस्यैवविध्यापिसंस्कार्यकिकार्ययोरवांतरभेदमाश्रित्यचा
तुर्विध्येनाह उत्पाद्यइत्यादितत्रपदसञ्ज्ञापतेतदुत्पाद्यंयत्रचोत्पद्यविकार्यसंबंधिनोविसेषा: प्रत्यक्षेणानुमानेनवानप्र ॥ ॥ ॥ ॥

तीयंते केवलप्राप्यतेत दाप्यां गुणांतराधानेन व्यपदेसांतरनिमित्तं संकार्यो प्रकृत्युच्छेदेनावस्थांतरत्वमापाद्यं विकार्य्यं प्रकृत्यनुच्छेदेनतदुच्छेदाभ्यां संस्का
र्यविकार्ययोः भेदो नवा स्तवः ॥ अतएव त्रैविध्यमुक्तं भर्तृहरिणा निर्वर्त्यं च विकार्य्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतं तत्रेप्सितमं कर्म्म चतुर्द्धान्यनुकल्पितम् ॥ त
थापद सज्जायते पूर्व्वं जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्यं विकार्य्यं च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम् प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् किंचिद्गुणां
तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् क्रियाकृतविसेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्सनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते अनीप्सितं च द्विकम् औदासी
न्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् संज्ञांतरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्व्वकमिति संज्ञांतरैरनाख्यातं अपादानादिकारकविसेषैरकथितमित्य
र्थः अन्यपूर्व्वकं द्विकं कर्म्म चेत्यादिलक्षणं तदेवं सप्तविधं कर्म्म उत्पाद्यादि चतुर्विधं कर्मं क्रमेणोदाहरति कटं करोतीत्यादि रूपमिति प्राप्य
स्योदाहरणम् राजमिति च संस्कार्य्यस्य अभिषेकादिसंस्कारस्य राज्यत्वेन विवक्षणात् अनीप्सितोदाहरणं च अन्नं भक्षयन् विषं भुंक्ते ॥

स्कार्य्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः राज्यं प्राप्नोति धर्म्मिष्ठः सोमं सुनोति सोम
पाः ॥ ग्राममगच्छन् तृणं स्पृशति अकथितस्य च दुह्याचपच्यरुधिप्रछिचिब्रूसासिजिकर्मयुक् नीहृष्यमंथवहदंड्यहमुषपकर्म्मभाक्
दुहादीनां धातूनां यत्कर्म्म तद्युक्तमपादानादिभिरकथितं कर्म्म यथा गां पयां दुदोह धरामन्नं पपाचेव सुधां बलिम् रुरोध दैत्यान् पातालं पप्रच्छे
न्द्रं च वांछितम् धर्मीनवाचिनो हेदमब्रवीतान्वसेविनः पार्थिवानन्वसाद्भक्तिं त्रिलोकीमजयद्रिपून् द्वारकामनयद्वधून् रुक्मिणीमहर
न्मुरस्य च कक्षवैकं संविपिनं ममंथ क्षीरधिं सुधाम् अवहन्मंदरं सिंधुमदण्डयद्दरीन् सुरान् जग्राह घृतहंसकं मममुष्णादितिजान् सुधाम् पचति
प्राणिनां कर्म्म यः फलं तं हरिं भजे इत्यादि हरिः प्राणिनां कर्म्म धर्माधर्म्मलक्षणं फलं स्वर्गनिरयादिरूपं पचति तत्कर्मणा निमित्तभूतेन फ
लं निष्पादयतीत्यर्थः तं हरिं भजे इत्यन्वयः एवमन्यत्रमिति सर्वत्र संबंध्यते॰ धरादीनामन्नक्षरणाद्यपादानादि विपितदविवक्षायां निमित्तत्व
मात्रार्थं तेषु क्षारादिप्राप्तेः सकर्म्मकत्वविधिः तथा गमनाद्यर्थकधातूनामेपत्तावस्याकार्तु + + + + + + + + ॥ ॥

सा॰ टी॰ रपिनावस्थापांकर्मत्वम् यथासन्नन्नामपत्न्वर्गविदार्थेस्वानवेदपन् व्यासपश्चान्नतंदेवान्वेदमध्यापयपद्धिधिम् आसपत्नसलिलेश्वर्थ्वीपस्समेश्रीहरिर्गति
सा॰ प्र॰ रित्यादिप्रयोगानुसारेणोह्यम् अन्यपूर्वं अक्षैरक्षान्वाहीव्यतीत्यादि एवंकारकद्वितीयामुक्त्वोपपदद्वितियामाह अभिसर्वतसोरिति अभिश्चसर्व।
पू॰ श्चाभिसर्वौताभ्यांतसौ अभिसर्वतसौहद्वांते प्रयमाणपदंप्रत्येकंमभिसंबध्यतइतिन्यायात् सः हप्रत्येकंसंबंधः तथाधिकपोगेद्वितीयाकार्याउपर्य्या
४४ दयः उपरिअधिअधः एतेत्रयस्तेषु आमंत्रेडितंद्विस्त्रिरुक्तमितित्रिकांडोस्मरणात्सः प्रत्येकंसंबंधः तथाधिकयोगेद्वितीयाकार्याउपर्य्यादयः उप
ततोन्यत्रापिउभयतः परितः समयानिकषाहाकृतेप्रतीत्यादियोगेष्वपिक्रमेणोदाहरतिद्विरुक्तारितमंतेयेषुतेषु योगेद्वितीयाकार्येत्यर्थः जात्मा
दीनांसंबोध्यत्वेनविवक्षणान्कुत्सापर्य्याविवक्षाणाद्विगर्थयोगाभावान्नद्वितीयाउपर्युपरीत्यादौउपर्यध्यधसः समीप्यइतिद्विर्वचनम् समया।
अभिसर्वतसोः कार्याधिगुपर्यादिषुद्वितीयाऽऽम्रेडितांतेषुततोन्यत्रापिदृश्यते अभितोग्रामंनदीवहतिसर्वतोग्रामंव
नानिसंतिधिग्देवदत्तं उपर्युपरिग्राममेयाः पतंति अधोअधोग्रामंसलभाः पतंति अध्यधिग्राममृगाश्चरंतिसमयानि
कषाहाप्रतियोगेऽपिसमयाग्रामंनिकषाग्रामंअनुग्रामं कालाध्वनोर्नैरंतर्य्येऽपिमासमधीतेक्रोशं
निकषाशब्दोसामीप्य।
लक्षणासंबंधंपोघोतकौ अत्रयद्यपिसंबंधस्योभयनिष्ठत्वादुभयत्रापियोगस्तथाप्येतद्वचनस्यषष्ठ्यापवादत्वादपवादोह्युत्सर्गनिवर्तकइतिन्या
यात्कैवषष्ठीप्राप्तातत्रैवद्वितीयासंबंधस्यद्विनिष्ठत्वेप्यप्रधानादेवषष्ठीतिवक्ष्यमाणत्वात् अपिशब्दस्यविकल्पार्थत्वेनहाराममहारामेवरता
नमातइत्यादौनक्रियाविशेषणानामपिकर्मत्वंस्तोकमोदनंपचतिक्रियाविशेषणानामपिकात्स्न्यादीनांकरणत्वम्कात्स्न्येनकरोतिप्रत्य। एम॰
क्षेणपस्यतिसुखादीनांचवासुखंसुखेनवाकरोतीत्यादिप्रयोगानुसारेणान्यत्रापीत्यतोऽवसेयम् कालाध्वनोरिति कालाध्वार्थैर्नैरंतर्य्येअ। ४४
त्यंतसंयोगेऽर्थेद्वितीयेत्यर्थः नैरंतर्य्येकिम्मासस्यद्विरधीतेक्रोशस्यैकदेशेपर्वतः कर्तृसाधनयोरितिपदंव्याचष्टेकर्त्रीत्यादितत्रतावत्कर्ता

४५ द्विविधः स्वतंत्रः प्रयोजकश्च स्वतंत्रोऽभिहितानभिहितभेदात् द्विविधः प्रयोजकोऽपि प्रेषकोऽध्येषकः आनुकूल्यभागी चेति त्रिविधः तत्र प्रभुत्वेन प्रयोजयि-
प्रेषकः यथा शिष्येण कारयति हीनः प्रयोजनमध्येषकः यथा गुरुं भोजयति यस्तु प्रभुत्वहीनत्वाभावेनानुकूलमात्रेण प्रयोजयति स आनुकूल्यभा-
गी यथा आनन्दयति पितरं सत्पुत्रः एवं पंचविधः कर्त्तातत्राभिहिते प्रथमाभिधानादनभिहिते कर्त्तरि तृतीया तत्र कर्तृत्वलक्षणमाह प्रधाने क्रियाश्रये इ-
ति क्रियाश्रयः कर्त्तेत्युक्ते कर्म्मादीनामपि तथात्वादतिप्रसंगः स्यादत उक्तं प्रधाने इति प्रधानत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वम्
यथा देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचति एतच्च देवदत्त आस्ते शेते इत्यादौ तत्प्रयोज्यानां कर्म्मादीनामभावाद्व्याप्तमिति धातूक्तक्रियत्वप्रधान
त्वमवसेयम् यदीयो व्यापारो धातुनोच्यते स कर्त्तेत्यर्थः तथा चोक्तं धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति करणमपि वाह्याभ्यांतरभेदाद्द्वि-

पर्वतः नैरंतर्योऽभावे मासस्य द्विरधीते क्रोशस्यैकमात्रे पर्वतः इति द्वितीया कर्त्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च क्रियासि-
द्ध्युपकारके करणेऽर्थे तृतीया विभक्तिर्भवति भिन्नश्शरेण रामेण रावणो लोकरावणः करणे श्रेणिर्दीर्णोऽपि वानरैर्यु-
ध्यते पुनः ॥ इति तृतीया ॥ दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते तत्संप्रदानं ददाति ॥ ॥ ॥

विधम् ॰ वाह्यं शरादि आभ्यंतरं चित्तादि तल्लक्षणं क्रियासिद्ध्युपकारकम् इति क्रियायाः सिद्धिं उत्पत्तिं सन्निहितत्वेन करोतीति तथा यद्व्यापारानं-
तरमविलंबेन क्रियोत्पत्तिरित्यर्थः तथा चोक्तं भर्तृहरिणा क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरम् विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॰
उदाहरति ॰ भिन्न इति केन कर्मोक्तमिति रावणात् कर्म्मणः प्रथमा वानरैः कर्तृभिः करणे श्रेणानरैर्वा। विदीर्णोऽपि तैः रामेण वा सह पुनरपि यु-
ध्यते ॰ करणे श्रेणेति जातावेकवचनम् दानपात्र इत्येतद्व्याकुरुते संप्रदानकारके इति दानं नाम प्रजानुग्रहकामनया स्वस्य स्वस्वत्वमपरित्यागे
न परस्वत्वापादानं तस्य पात्रम् ॰ न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते इत्याद्युक्तं तत्संप्रदानकारकमित्य-

चक्ष्यते इत्याद्युक्तं तत्संप्रदानकारकमित्यर्थः ॥ तथा चोक्तम् संप्रदानं तद्देवस्यात् पूजानुग्रहकाम्यया दीयमानेन संयोगात्स्वामित्वं लभते यदीति तच्च त्रि
विधम् अनिराकर्तृ प्रेरकम् अनुमंतृ चेति तत्रानिराकर्तृ यथा आदित्यायार्घ्यं ददाति प्रेरकं विप्राय गां ददाति मह्यं गां देहीति प्रेरितो ददातीत्यर्थः ।
अनुमंतृ गुरवे गां ददाति गुरुर्हि न प्रार्थयते दीयमानां च तामनुमन्यते भद्रं कृतमिति तदुक्तं भर्तृहरिणा अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागांगं कर्मणेप्सि
तम् प्रेरणानुमनुभ्यां च लभते संप्रदानतामिति अतएव राज्ञो दंडं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ संप्रदानस्य प्रसंगः ॥ विश्लेषावधावित्ये
तद्व्याचष्टे विश्लेषो विभाग इति अपादानं च द्विविधम् तदुक्तम् अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते

दंडं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या न च दानकाम्यया यद्दीयते दानतया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनींद्रैः वेदविदे गां ददा
ति अन्यत्र राजो दंडं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥ इति चतुर्थी ॥ विश्लेषावधौ पंचमी विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिश्च
लतयाऽचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पंचमी धावतोऽश्वात्पतत् भूभृतोऽवतरति गंगा इति पंचमी संबंधे षष्ठी संबंध
नो मध्ये योऽप्रधानस्तत्र षष्ठी भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबंधोऽन्योन्यमुच्यते द्विष्ठोयद्यपि संबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥

इति तच्च त्रिविधोक्तं निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा अपेक्षितक्रियाकं च त्रिधापादानमुच्यते इति यत्र साक्षादपायभूतक्रिया नि
र्दिश्यते तदाद्यम् यथा ग्रामादायातीत्यादि यत्र धात्वंतरार्थांगं स्वार्थमाह तद्द्वितीयम् यथा वलाहकात् विद्योतते विद्युत् वलाहकात् नि
ष्क्रम्य विद्योतत इत्यर्थः प्रमाणांतरप्रतीतक्रियाकं तृतीयम् यथा गच्छंतं प्रयस्तान्नाह कस्मात्त्वमिति परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्रान्योऽन्य
मवधित्वमुक्तं मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक् मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च तत्पृथक्पृथगिति ॥ संबंधे इत्येतन्न्यायमाह संबंधे षष्ठी
ति ॥ संबंधश्च स्वस्वामिभावावयवावयविभावादिभेदादनंतः कारकेभ्यश्चान्यः क्रियासंबंधाभावात् तदुक्तं संबंधः कारकेभ्योऽन्यः क्रिया।

४६ कारकपूर्वकः स्तुतायामस्तुतायांच क्रियायांसोभिधीयतेइतितत्रस्तुतायांयथानमाषाणामश्नीयात् अस्तुतायांराज्ञः पुरुषइतितत्रषष्ठीसंबंधस्योभया
श्रितत्वादुभयोरप्यपर्यायेणवाषष्ठीप्राप्तातथाप्यप्रधानादेवद्विविसेषणादेदतदुक्तं परार्थेनिक्षेपादप्रधानंविसेषणम् विसेष्यंतप्रधानंस्यात्स्वार्थ
स्यैवप्रकाशनात् मेयभेदकयोः श्लिष्टः संबंधोऽन्योन्यमुच्यतेद्विष्ठोयषष्ठीसंबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तुभेदकादिति एकवचनादिक्रमेणोदाहरतिराज्ञः
पुरुषइत्यादि अत्रक्रियायोगिनः पुरुषादयः प्रधानभूताराजादिभिरप्रधानभूतैर्विसिष्यतइतिराज्ञइत्यादौषष्ठीउपदीदोनुलिंगाद्यौष्ठयमेवपदा
पुनः पुरुषोविसेषणंतदापुरुषस्यराजेत्येवपदाचोभावप्यप्रधानत्वेनविवक्षितौतदोभाभ्यामपिषष्ठ्येवयथाराज्ञः पुरुषस्यवस्त्रमित्यादि

एकक्रियातः परस्परापेक्षारूपसंबंधः राज्ञः सपुरुषोज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनम् गुरूणांवचनंपथ्यंकवीनांरसहृद्वचः
इतिषष्ठी॥ आधारेसप्तमी तदाधारोऽधिकरणंषड्विधं औपश्लेषिकंसामीपकं अभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकं ॥
औपचारिकंचेतिकटेशेतेकुमारोऽसौवटेगावःसुसेरते तिलेषुविद्यतेतैलं हृदिब्रह्मामृतंपरं युद्धेसन्नह्यतेधीरोंऽगुल्य
ग्रेकरिणांसतं भावः क्रियालक्षणंतत्रापिसप्तमी प्रसिद्धक्रियाअप्रसिद्धक्रियाबोधनंभावः वर्षतिदेवेचौरआयातः ॥

आधारभावोरित्यस्यैकदेसमाह॥ आधारेसप्तमीति आधिक्रियतेयस्मिन्नित्याधारः सचक्रियाश्रयकर्तृकर्म्मणोरेवतयोक्तंभर्तृहरिणा कर्तृक
र्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयन्क्रियाम् उपकुर्वन्क्रियासिद्धौशास्त्रेऽधिकरणंस्मृतमिति आधारस्यैवाधिकरणसंज्ञात्वमभिप्रेत्याधिकरणमे
दानाह षड्विधमित्यादि तत्रान्यत्रसिद्धयोराधाराधेययोः प्रादेशिकः संबंधः उपश्लेषः सामीप्यंसान्निध्यंतत्रभवंसमीपेभवंसामीपिकमिति
वाच्यवृत्त्यप्रदेशयोराधाराधेययोः सकलावयवसंबंधेनव्यापकमभिव्यापकं विषयोनन्यत्रभावस्तत्रभवंवैषयिकं निमित्तंकारणम् उपचार
उपलक्षणंतत्रभवंक्रमेणोदाहरति कटेशेतेइत्यादि भावपदंव्याचिख्यासुस्तत्स्वरूपमाह भावःक्रियालक्षणमितिक्रियाधात्वर्थः॥ ॥

सा॰टी॰ सा॰प्र॰ पू॰ ४६

साचप्रसिद्धाअप्रसिद्धाचेतिद्विविधातत्रप्रसिद्धायात्तस्यालक्षणत्वासंभवात्प्रसिद्धयाक्रियायथाअप्रसिद्धायारुद्रागन्यागमनक्रिक्रियायालक्ष
णभावइतिभावः सर्वविदित्वात्प्रसिद्धयावर्षणक्रियया अप्रसिद्धचौरागमनक्रियालक्ष्यते अंशुमालोकसूर्य्यस्तत्यतत्रअप्रसिद्धं अरातिः शत्रुः
स्तस्यतनं चाप्रसिद्धं एकं कारकविभक्तौः प्रदर्श्योपपदविभक्तौ दर्शयितुमाह॥ विनासहद्वंद्वांते अपत्तांपदं प्रत्येकमभिसंबंधातेइतिन्यायाद्दादि
शब्दस्यप्रत्येकं संबंधः तथा च विनादिभी र्योगे द्वितीया सहादियोगेतृतीया ममआदिभिर्योगे चतुर्थी ऋते आदिभिर्योगे पंचमी नित्यंरण्यादेरर्थे
त्वान्निर्द्धारणाद्यर्थादौ षष्ठी स्वाम्यादिभिस्सप्तमीति चकारात्यायेन विनायायाद्विनेत्याद्यपि अंतरेणेत्येनवंतयोगे अक्षिणीइतिद्वितीयाद्विवचनं
अंतरामध्ये इत्यर्थः इत्यः द्यापदाग्राद्यमितिद्वंद्वांते अपमाणस्यादिसर्वस्यप्रत्येकसंबंधात्तयोगानुसारणातृतीयार्थहीनार्थानुयोगेनदी

यत्यंतत्रमालिनिपतितोऽरातिः अयोपपदविभक्त्यर्थोनिपात्यते॥ विनासहनमस्कृते निर्द्धारणो स्वाम्यादिभि
श्चरतैरपियोगे द्वितीयाद्याविभक्तयो भवन्ति विनापापं सर्वं फलानि विनावातं विनावर्षं विद्युतः पतनं विनाविनाह
लिकृतं दोषं केनेमौ पतितौ द्रुमौ अंतरेणाऽक्षिणी किं जीवतेन अंतरात्वां मां हरिरित्यादि पदाग्राह्याः सहादि
योगेतृतीयाः ॥ मन्त्रवसितासेनानद्यासहस्तंवद्वेत्यर्थः। अनुहरिंसुराः हरेर्हीनाइत्यर्थः तथाहीनार्थोपयोगेपि उपहरिंसुराः हरेर्हीना
इत्यर्थः तथालक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सार्थकैः प्रतिपर्य्यनभियोगेऽपि तत्रलक्षणे हरिंप्रतिपरिअनुवाप्रकाशते भक्तिः इत्थंभूताख्याने भक्तो
विष्णुंप्रतिपरिअनुवाविष्णोर्भक्त इतितात्पर्यार्थः भागे लक्ष्मीर्हरिंप्रतिपर्य्यनुवा हरेर्भागोलक्ष्मीरित्यर्थः वीप्सायां भूतं भूतंप्रतिपरि अनुवाप्रभु राम॰
रेकैकस्मिन्भूते प्रभुरस्तीत्यर्थः तथाभागवर्जितलक्षणाद्यर्थकाभियोगेऽपि हरिमभिवर्त्तते भक्तो हरिमभिदेवंदेवमभिसिंचति॥ तथातिक्रम ४६
पूजार्थातियोगोपि अतिदेवान्कृष्णः इत्यादयो यथायथमूह्याः सहादियोगेतृतीयां दर्शयन्नाह॥ सहसहस्रेत्यादि त्वमहंसिनेत्यादिनिर्दे

प्राज्ञायरूपात योगं विनापि तदर्थविवक्षायां तृतीया यद्यपि योगस्य संबंधत्वादुभयसंबंध्याश्रितत्वादुभयत्र प्राप्तिस्तथापि विषयस्य पवादत्वाद्प्रधा
देव आदि सब्दात्प्रकृत्यादिभ्योपि प्रकृत्याचारुः प्रायेणालसः गोत्रेण गार्ग्यः समेनैति विषमेणैति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति सुखेन दुःखेन वा
यातीत्यादि तथा फलप्राप्तौ गम्यमानायां कालाध्वनोरत्यंतयोगेपि अन्हा क्रोसेन वानुवाकोऽधीतः अन्यत्र तु मासमधीतो नायातः तथा संपूर्वस्य।
जानातेः कर्म्मणि च कारकादपि पित्रा पितरं वा संजानीते तथा गम्यमानादीप्सायां कर्मणि वा संसृतं वसतत्तान्याययतिपयः शतेन शतेन वा तथा
वारणार्थार्थकलहहीनार्थपूर्वयोगेपि कृतमेतावता धर्मेणार्थ्यो विपश्चितां गुडेन मिश्रः सस्वेरा कलहः पुराणेन हीनः मासेनावरः मासेन पू
र्वः तथा असिरश्च व्यवहारे चतुर्थ्यर्थेपि दास्यां संयच्छते कामुकः इत्यादि प्रयोगतो ज्ञेयम् नमआदियोगे चतुर्थीं दर्सयन्नाह नमः स्वस्तीत्यादि

सह सदृशं साकं सार्द्धं समं योगेपि तृतीया सहसिष्येणागतो गुरुः सदृसश्चैत्रो मैत्रेण साकं नयनाभ्यां स्लक्ष्णा दंताः सा।
र्द्धं धनिभिर्यतः साधुः समं चंद्रेणोदितो गुरुः नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट्योगे चतुर्थी नमो नारायणाय स्वस्तिरान्ते
सोमाय स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलं मल्लो मल्लाय वषडिंद्राय ॥

अलं मल्लो मल्लायेत्यत्रालंशब्दः पर्य्याप्तसमर्थः सक्त इत्यर्थः वार।
र्य्यस्य तु योगे तृतीयैव आदिना क्रियया पापमभिशेतितेतोपि यत्येसेते एवं हन्यते धातुश्चवो योगे प्रीयमाणाद्पि हरये रोचते भक्तिः ॥ तथा श्ला
घह्नुङ्स्थासयोज्ञाप्यपि तु मित्राद्पि कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते सयते वा गोपी स्मरात् तथा धारेरुत्तमर्णाद्पि भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ॥
तथा स्पृहेरीप्सितादपि हरये स्पृहयति तथा राधीक्ष्योर्विविधप्रश्नाविषयकर्मेपि चतुर्थी कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्य्यालो
चयतीत्यर्थः तथा प्रत्याङ्भ्यां परस्य श्रृणोते योगे पूर्वस्याः प्रवर्तनक्रियायाः कर्तुरपि विप्राय गां प्रतिशृणोति आ प्रतिजानीते ना।
श्याअनुप्रतिपरस्य गृणातेः पूर्वप्रवर्तनक्रियाकर्तुः होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति होतारं सः संतं प्रोत्साहयतीत्यर्थः तथा कालं वेजनेन।

स्वीकरणे तत्कारणाद्दासता यस्तेन वा परिक्रीतः तथा क्लृप्त्यर्थयोगे संपद्यमानात् भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते तयोत्पातज्ञापिताद
पि वातायकपिला विद्युत् हित योगे च ब्राह्मणाय हितम् तथा तुमर्थं क्रियायोगे तुमुनोऽप्रयोगे कर्म्मणि फलेभ्यो या त्याहर्तुं यातीत्यर्थः त
तुमर्थभाववचनात् यजनाच्च याज्ञाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ नौकाकान्नशृगालशुकवर्ज्जे मन्यतेः कर्म्मणि दरे न त्वां तृणं तृणाय वा मन्ये ना
वादौ तु न त्वां नावं मन्य इत्यादि अध्ववर्ज्जिते गत्यर्थानां कर्मणि चेष्टायां वा ग्रामाय ग्रामं वा गतः अध्वनि तु तिउत्पाथगतौतभवत्ये
व उत्पथेन गच्छति अचेष्टायां तु मनसा वनं याति इत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः अत्र चार्थविसेषदिधि विकल्पादि प्राच्चसव्दसूचनाद्वावसेयम्
ऋते आदियोगे पंचमी मुदाहरति ॥ ऋते ज्ञानादित्यादि ॥ अन्य इति अन्यार्थग्रहणात् पर्यायप्रयोगेपि इतरो भिन्नो वा ग्रामात् अन्यो दे

रऋते आदियोगे पंचमी ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः अन्यो गृहाद्विहारः ऋतंयोगे द्वितीयापि ज्ञानमृते विनायोगेऽपि तृ
तीया ज्ञानेन विनादिग्योगे पंचमी पूर्वो ग्रामाद्वसंतः ॥

वद्धाद्यसद वा इत्यादौ वन्यादियोगस्य पक्षेपि विनिष्टत्वे पि एकत्वे एवो
पपत्त्या पंचम्या तद्विसिष्टमन्यत्वं प्रतिपादयितुं सक्यमिति द्वितीयात्संबध्नितः पंचमीन आदिसब्दाद्दिक्सब्दयोसि पुर्वो ग्रामात् अयमस्मा
त्पूर्वः दक्षिणे त्याजंतनिपात दक्षिणा हीत्याद्यंतन्निपातयोगेपि दक्षिणा ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामात् आरभ्यार्थयोयोगे च भवादरम्भ भवा
त्प्रभृति वा सेव्यो हरिः ग्रामाद्वहिः प्रश्नारव्यानयोश्च कस्मात्वं नद्या गतः तथा प्रतियोगे उपमानात्पंचमी प्रद्युम्नः पतिकृष्णसदृस इत्या
र्थः प्रतिदाने च तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् तिलान् गृहीत्वा माषान्ददातीत्यर्थः पृथग्विनानानायोगे पंचमीतृतीया च पृथग्विनानाना ग्रामा
त् ग्रामेण ग्रामं वा तथा अद्रव्यवचनानां स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयानां करणे वा स्तोकात्स्तोकेन अल्पान्कृच्छ्रात् कृच्छ्रेण कतिपयात्कतिपये
न वा मुक्तः द्रव्यवाचित्वे तु स्तोकेन विसेषेण इत इत्यादि दूरांतिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थे तु द्वितीया पंचमी तृ ग्रामस्य दूरं ग्राम ॥

४५ स्यांतिकं दूरात्‌ दूरेण वा अंतिकादंतिकेन वा तथा वारणार्थधातूनां प्रयोगे वारयितुमिष्टात्‌ यवेभ्यो गां वारयति भितमात्मनो दर्शनमिच्छति ततो पि मातु।
र्निलीयते कृष्णः तथा विद्यास्वीकारे ऽध्यापकात्‌ उपाध्यायादधीते यत्न स्वाध्यकालनिर्माणं त तदुक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्योरत्तः कालात्सप्तमीवा।
नाम्नां संयोजनयोजने वा कार्तिका आग्रहायणी मासे इत्यादि प्रयोगाद्वसेयम्‌ पादिकं च पूर्ववच्च कारादेव निर्द्धारणादौ षष्ठी दर्शयितुं निर्द्धारणं
तावद्व्याचष्टे॥ निर्द्धारणमित्यादि क्रियागुणेन जात्या वा धर्म्मे णनिर्द्धार्य्यमाणस्य समुदायाद्भिन्नीकरणं निर्द्धारणमित्यर्थः तत्र षष्ठी च कारान्स।
प्तम्यपि सा चाप्रधानात्समुदायादेव न निर्द्धार्य्यात्‌ ननु निर्द्धार्य्यमाणे वः समुदायाद्भिन्न इति पदात्तदाधारत्वेन विवक्ष्यते तदा आधारणत्वादे
वत्वक्षे सा खेति वत्सप्तमी स्यात्‌ पदात्त्ववयवसंबंधमात्रं विवक्षायां तदावक्षस्य सा खेति वत्संबंध इत्येव षष्ठी स्यादिति चेत्सत्यम्‌ तस्यैव प्रपंचार्थ।

निर्द्धारणे षष्ठीसप्तम्यौ निर्द्धारणं क्रियागुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं तत्र षष्ठीसप्तम्यौ भवतः क्रियापराणां
भगवदाराधकः श्रेष्ठः क्रियापरेषु वा गवां कृष्णा पयोः संपन्नक्षीरा गोषु वा एतेषां क्षत्रियः शूरतमः एतेषु वा ॥ ॥ ॥

त्वात्‌ निर्द्धारणार्थे कषष्ठीसमासनिषेधविधानार्थत्वाच्च क्रिया तिरित्यसंसंभवादुक्तिकात्वात्‌ अमीषां त्राणां देवदत्तः पटुरित्यादौ संज्ञादिभि
रपि न्यवच्छेदे भवत्येव क्रमेणोदाहरति क्रियापराणामित्यादि आराधनक्रियाकृष्णगुणेन क्षत्रियत्वजात्या च भगवदाराधकाद्यो विशेष्यते आ
दिशब्दात्‌ क्वचित्क्वचित्कर्म्मणि यपि भजेः संभोष्ठ्वरणयोः॥ तथा भावे कर्तृकारणां ज्वरितवर्ज्जनाहजार्थानां कर्म्मणि चौरस्य रुजति रोगः भावकर्तृ।
कादन्यत्र नदीकूले रुजति कर्म्मविवक्षायां नु रुजतीत्येव तथा नाथतेः कर्म्मण्याशिषि सर्पिषो नाथते सर्प्पिर्मे भूयादिति प्रार्थयते इत्यर्थः ॥
चन्यत्र वृदुं नाथयति यायत इत्यर्थः तथा ज्जासतेः सहंतव्यस्तावि पर्य्यस्त निप्रपूर्वाईदतेः नाटपतेः क्राथपतेः पिनष्टेश्च कर्म्मणि हिंसि हासापा
स्य चौरस्योज्जासयति निप्रहंति निहंति प्रहंति प्रणिहंति नाटयति क्राथयते पिनष्टि वा हिंसायां किं धानाः पिनष्टि अवहंतीत्यर्थः ॥ ॥

सा॰ टी॰ तथाद्यूतव्यवहारार्थयोर्व्यवहरतिपणत्यो द्यूतार्थेदिवेश्च कर्म्मणि सतत्स्यव्यवहारेतेपणैर्वा अन्यत्रसलाकांव्यवहरतिक्षिपतीत्यर्थः ब्राह्मणं पणायति
सा॰ प्र॰ सौतीत्यर्थः सतत्स्य दीव्यतिःसोपसर्गस्यचास्यवाशतसतत्स्यवाप्रतिदीव्यतितथाकृत्वोर्थप्रयोगेकालवाचिन्यधिकरणेपंचकृत्वोऽन्हंभुंक्ते अधिकरण
पू॰ विवक्षायांतद्विरहन्यधीतेइत्यादिप्रयोवस्तुतज्ञेयम् स्वाम्यादियोगेसप्तमींचकारात्षष्ठींचदर्सयन्नाह॥ स्वाम्यादीति॥ आदिसब्दादीश्वरदायादसा
४८ क्षिप्रतिभूप्रसूतयोगेषष्ठीसप्तम्यौगवामीश्वरः गोष्वीश्वरइत्यादितथा आयुक्तकुसलाभ्यांयोगेतात्पर्य्येर्थेषष्ठीसप्तमीआयुक्तः कुसलोवाहरिपूज
नेहरिपूजनस्यवा अन्यत्रयुक्तः सकटेगौः॥ तथासाधुनिपुणयोर्योगेऽर्च्चायांसप्तमीमातरिसाधुर्निपुणोवा अर्च्चायांकिंसाधुर्भृत्योराज्ञस्तत्वंकथा
नेतथादिप्रसितोत्सुकाभ्यांयोगेतृतीयासप्तम्यौप्रसितउत्सुकोवाहरिणाहरौवानक्षत्रेचलुपिनक्षत्रेप्रकृत्यर्थेसतियोलुप्यमानस्यप्रत्ययस्या

स्वाम्यादियोगेषष्ठीसप्तम्यौभवतः गोषुस्वामीगवांस्वामीगवामधिपतिः गोष्वधिपतिः ॥ ॐ

स्तत्रतत्रवर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौस्तोऽधिकरणेमूलेनावाहयेद्देवींश्रवणेनविसर्ज्जयेत् मूलेश्रवणेवाइत्यादि॥ यथाप्रयोगमूहम् अत्राप्यर्थ
विसेषविकल्पादिष्वार्थः कार्तकार्य्ययोः ४ अक्तादावितिआदिसब्दात् ताक्तवतुक्तिउःइष्णुउकाकापन्नाव्ययःसत्सानक्तसुकानखलर्थसी
लार्थतृचमविष्यदर्थकाकभविष्यदाधमर्ण्यर्थेनइत्यादयोगृह्यंतेक्रमेणप्रत्युदाहरणम् त्वयाकृतम् ग्रामंग्रातः सर्वंकृतवान्विश्वंचक्रिःहरि
दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्हरिम्॥ दैत्यान्घातकः जगत्स्रष्टासुखंकर्तुंहरिंप्रणम्यलक्ष्मीमिच्छन्मालांविभ्राणः अन्नंपेचिवान्भुंजानःकाणः इ॰ राम॰
ईषत्करःप्रपंचोहरिणाविश्वकर्ताःरसतः पालकोवततएतिग्रामंगामासुखंमरणंदायी अत्रवादाद्ययोरितोनुवर्ततेद्योकाद्यावर्तमानार्थक्तयोगेष ४८
ष्ठीसंज्ञातः सीलितोदेवदत्तोनेत्यादौनचकांतोहरिष्वंद्रश्चव्रजानामित्यादौनस्यात् तथानपुंसकेभावेक्तयोगेकर्माघविवक्षायांषष्ठीसतो

४९ गतं कर्तृत्वेनतु सन्निर्गतम् अधिकरणवाचितक्तयोगेपि॥ इदमेषामासितम् इदमेषां भुक्तमोदनस्य अक्तप्रत्ययांतकर्मेष्वयोगेषष्ठीवत्साः कामुकाः तथा
द्विषः शतुर्मुरस्य मुरं वा द्विषन् कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तरि वा॥ मयाममवासेव्यो हरिः उभयप्राप्तौकर्मण्येवषष्ठीन् नेतव्यावजंगावः कृष्णेनकर्त्रकर्मणोरुभ
योः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तद्योगेकर्म्मणिषष्ठी॥ आश्चर्योगवां दोहोऽगोपेनेत्यादिज्ञेयम्॥ स्मरतौ ३॥ स्मरतावित्यर्थग्रहणं ततश्चस्मरणार्थधातुमत्र
योगेकर्म्मणिषष्ठीत्यर्थः॥ चकारस्यैतोरपिसर्पिषोदयतेजगतामीशेकर्मत्वविवक्षायांतु मातरंस्मरति ननुकर्म्मादिविवक्षायांसंबंधमात्रविव
क्षायांषष्ठीसिद्धावानर्थक्यमेतस्येतिचेत्सत्यम् एवंदारंभस्समर्थ्यादुपपदविधानषष्ठ्यानसमासइतिसूचनात् ततश्चमातुःस्मरणमित्यादौ

कर्तृकर्मणोरक्तादौकृति षष्ठी कर्तरि कार्ये च षष्ठीविभक्तिर्भवति क्तादिवर्जिते कृतंते सति प्रयुज्यमाने व्यासस्य कृ
तिः भारतस्य श्रवणम्॥ स्मृतौ चकार्ये स्मृतौ धातौ प्रयुज्यमाने कर्मणि षष्ठी मातुः मातरं स्मरति हेतौ तृतीया पंचमी।
च वक्तव्या आनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा भयहेतौ पंचमी चोराद्बिभेति व्याघ्रात्त्रस्यति विद्युत्पातात्चकितः।

समासाभयहेतावितिसाध्यसाधकइत्यर्थः शब्दःपक्षः अनित्यत्वंसाध्यम् कृतकत्वंहेतुः इतिप्रथमंप्रयोज्यश्चसाध्यत्वद्योतनायेत्यदोषः
भयहेतावितिभयस्यहेतुः कारणंतत्रपंचमीत्यर्थः भयेत्युपलक्षणंजुगुप्साविरामप्रमादार्थानांतत्रश्चपापाज्जुगुप्सतेपापाद्विरमतिधा
र्मात्प्रमाद्यतिषष्ठीचहेतुप्रयोगइतिप्रयोगस्यशब्दःधर्मत्वाद्धेतुशब्दएवगृह्यसेनहेत्वर्थः चकारात्सर्वादियोगेतृतीयापिकस्यहेतोः केनहेतोः केन
हेतुनेत्यादिसर्वनाम्नोहेतुप्रयोगेद्वितीयाव्यतिरिक्ताः सर्वविभक्तयोनिमित्तकारणहेत्वर्थेतुभवंतीतिभाष्यकारादयः॥ काहेतुः केननि
मित्तेनकस्यकारणायेत्यादिसर्वनामप्रयोगेपिप्रातिपदिकमात्रात्तृतीयादयः इतिकेचित् ज्ञानेननिमित्तेनहरिसेव्यः इत्थं अनेनप्रकारेणभवनं॥

इत्थंभावः तस्मिन्न यैतृतीयाभवतीत्यर्थः सिष्यंपुत्रत्वेनसंसारमसारत्वेनपस्यतीत्यर्थः ॥ येनवा अंगानिसंत्यस्येत्यंगंसरीरंयेनेतितदवयवोहेतुत्वेननि
दिंस्यते॥ सवविकृतस्एवविकारहेतुरितियेनविकृतेनांगिनोविकारोलक्ष्यतेतस्मादंगात्तृतीयेत्यर्थः जनिकर्तुःजननंजनिः अन्यार्थस्यजन्मनःका
र्तीजनिकर्तासवजायमानस्एवेत्यभिप्रेत्याहजायमानस्यकार्य्यस्येत्यादि उपादानमत्रकरणमात्रंगृह्यतेनसमवायिकारणम् पुत्रात्प्रियोदोजायते
इत्यादौबदभावादप्रसंगात् अपादानेअपादानेपंचमीति सूत्रद्वयानुसारेणोक्तं अपादानसंज्ञं स्यात् तत्रापादानेपंचमीति अङ्‌नादियोगेवेति ॥

षष्ठीहेतुप्रयोगेकस्यहेतोरियंकन्यात्रन्यस्यहेतोर्वसतिइत्थंभावेतृतीयासिष्यंतिपुत्रेणपस्यतिपश्यतिसंसारमसा
रेणपुष्करणीनद्यांपस्यति येनांगविकारनालिंगनोंगविकारोलक्ष्यतेतस्मादंगात्तृतीयाविभक्तिर्भवति देवदत्तोऽ
क्ष्णाकाणः पादेनखंजः कर्णेनबधिरः सिरसाखल्वाटः जनिकर्तुः प्रकृतिः जायमानस्यकार्यस्योपादानमपादान
संज्ञंभवतितत्रापादनेपंचमीयस्मात्प्रजाः प्रजायंतेतद्ब्रह्मेतिविदुर्बुधाः आङ्‌नादियोगेषपञ्चमीत्रापाठलिपुत्राद्‌वृ
ष्टोदेवः तादर्थ्येचतुर्थीसमायस्रुतंधतेनरोधर्मायसंयमं धर्ममोक्षायमेधावोधनंदानायभुक्तये ॥ ० ॥ ॥

मर्यादाभिविध्यर्थकआङ्‌योगेपंचमी आदिनावर्ज्जनार्थकापपर्य्योर्योगेपि अपहरेः परिहरेः संरः हरिवर्ज्जयित्वासंसारइत्यर्थः तथामूकर्तप्रभ
वादपिहिमवतोगंगाप्रभवतिप्रथमंदृस्यतइत्यर्थः तथापराजेःप्रयोगेऽसह्यार्थादपिपापात्पराजयतेइत्यादिज्ञेयम् तादर्थ्यइतिमच्छेदेन
कार्य्यनिर्दिस्यतेतस्मैइदंतदर्थंतदर्थंसव्दाः कारणंसंवंधमाह ततश्चषष्ठीप्राप्तापवचनम् क्रुधादियोगेचेतिक्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थीःक्रुधादय
स्तयोगेयंप्रतिकोपस्तस्यचतुर्थीवाच्येत्यर्थः ततश्चभार्य्यामीर्य्यतित्यादौतास्मतिकोपाभावाच्चतुर्थ्यभावः सोपसर्गयोस्तुक्रुधद्रुहोर्द्वितीय

५० यैवक्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति एवमाशृण्यमद्रभद्रकुसलसुखार्थयोगेप्याशिषिचतुर्थीषष्ठी चक्रुष्मायकुस्मस्वा चिरंजीवितंभूयादित्यादि।। कपल्को
पश्यति यत्रकपर्थः प्रतीयतेस्त्वनपुज्यतेसचकाल्कोयः तस्मिन्सति कर्म्मेरापधिकरणेचपंचमीवक्तव्येत्यर्थः हर्म्यमारुह्य आसनेउपविश्यप्रेक्षतइत्यर्थः
निमित्तादिति निमित्तात्प्रयोजनवाचिसब्दात्कर्मणायोगेसप्तमीवक्तव्येत्यर्थः चर्म्मणीत्यादौ हननिमित्ताच्चर्म्मादेः द्वीप्यादिकर्म्मयोगेसप्तमी।
समभूतसीमनिमित्तंपुष्कलकः पाषाणोहतोनिहितः केचित्तुगदमेढ्रांतरालवासीमेतिप्रोच्यते वधैः पुष्कलोवृषभेदः साद्गन्धः सौगंध्यहेतुकः सीम्नि
गदमेढ्रांतरालावपववनिमित्तंपुष्कलोमूषककविसेषः हतोधृतइत्याहुः विसेषपेचेति क्रिपायदाप्रयोगेकर्तृकर्म्मोद्यसंभवेतदाधारत्वासंभवादा
क्रुध्यादियोगेचतुर्थी क्रूरायक्रुध्यति मित्रायद्रुह्यति गुरावते असत्पतिकाप्लोपेपंचमीवक्तव्याः हर्म्यात्प्रेक्षतेनिमि
त्तात्कर्मयोगेसप्तमीचवक्तव्या चर्म्मणिद्वीपिनंहंति दंतयोर्हंतिकुंजरं केसेषुचमरींहंति सीम्निपुष्कलकोहतः विषये
चतर्कैचतुरः।। षष्ठीसप्तम्यौचानादरे बहूनांक्रोसतांगतस्त्वोरः बहुष्वसाधुषुनिवारयत्सुपिस्वपमार्योयाति साधुमार्गेण
बहुषुसाधुषुवदत्स्वपिस्वपमनार्योयात्यसाधुमार्गेण मातापित्रोरुदतोः प्रव्रजतिपुत्रः अन्योक्तेप्रथमापदिदंकार्यत्वा
दन्येनाख्यातेनक्तासोक्तंभवति ।। एभः तर्केचतुरः इतितर्कविषयंचातुर्य्यमस्येत्यर्थः।। चकारात्साध्वसाधुप्रयोगेसाधुः कृष्णोमात
रिअसाधुर्मातुलेतथाकानंतेनंतयोगेकर्म्मणि।। अधीतोव्याकरणेइत्यादि।। षष्ठीसप्तम्यौचानादरइति अनादरेषष्ठीसप्तमीचवक्तव्येत्यर्थः
अनादरस्तुबलहठविवेकाविवेकजन्याचतुर्द्धाइतिचेतसिकृत्वोदाहरणचतुष्टयमाह बहूनामित्यादि बहूनक्रोसतोऽनादृत्यगतइत्यर्थः आर्य्योवि
वेकी विवेकादसन्मार्गमनाहत्यसन्मार्गेणपातीत्यर्थः अनार्य्यइत्यत्राविवेकादनादरः सन्मार्गस्यप्रव्रजतिसन्यमितितइत्यर्थः आर्योविवेकी।
विवेकादसन्मार्गमनाहत्यसन्मार्गेणयातीत्यर्थः अनार्य्यइत्यत्राविवेकादनादरः सन्मार्गस्यप्रव्रजतिसन्यमिस्यतिहठाद्विवेकाद्वा चकारात्कारकद

मध्यस्थात्कालाध्वनश्च सप्तमीपंचम्यौ अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता अत्र कारकं नाम क्रियानिमित्तभूता सक्तिः ततश्चाद्य भुजिक्रियायाः कर्तृरिद्दे सक्ति
क्तिर्व्यवस्थितैका अद्य भुजेः साधनभूता अपरा द्व्यहे वीते इति भिन्नयोर्द्वयोः कारकसक्त्योर्मध्ये कालः॥ अथवाधिकरणकर्तृकारकद्वयमध्यस्थः एवमि
हस्थोऽयमिष्वासः क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत अत्रापीहस्थलक्ष्ययोः कर्तृकर्मणोर्मध्ये ध्वा तथा अधिकयोगेपि लोके लोकाद्वा अधिको हरिः इत्यादिप्रयोग
वशाद्बूह्यम् अन्योक्ते अन्यैरुक्तमन्योक्तम् तदेव विवृणोति परिद् इमिति कृता चेति चकारात् तद्धितेन समासेन च तद्धितोक्ते कुंडमेन रतं कौंकमम् समासो
क्ते प्राप्तमुदकं यं ग्रामं छंदसीति क्वचित्प्रवृत्तिरिति बाहुलकात् दधि जुहोतीति द्वितीयार्थे तृतीया ब्राह्मणस्य तिमित्यर्थे प्रथमा व्रजत्य इत्यत्र द्वितीयाप्रा
इत्यादि कर्त्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च॥ अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् इति श्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे कारकप्र

तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या घटः क्रियते पटः कार्य्यः छंदसि स्यादिः सर्वत्र दधाज्जुहोति यवं तु ब्राह्मणस्य तिः॥ व्रजती विरंजुः॥इ
ति कारकक्रिया॥ समासाः॥ अथार्थवद्विभक्तिविसिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते॥ समासश्चान्वयेनाऽनाम्ना
मन्नयप्रयोगत्वे सत्येव समासो भवति॥ कारकसमाप्तम् विभक्तीनामर्थवत्त्वं निरूप्य तद्युक्तानां पदानां समासनिरूपणं प्रतिजानी
ते समासश्चान्वयेनाम्नामिति तात्पर्य्यतो व्याचष्टे अथार्थवदित्यादि अयमासयः समासश्चान्वये नाम्नामिति सूत्रे चेदे विभक्तिनामेतिप
रिभाषितं नाम गृह्येत तदा विभक्तिरहितत्वादसाधुत्वमनन्वितत्वं समासांतर्वर्तिविभक्तिलोपविधायकत्वे पर्य्यवस्यादतो नामाख्यातेत्या
दौ प्रसिद्धं सुबंतापरपर्य्यायं नाम गृह्यते॥ अत उक्तं पदानामिति पदत्वं वानार्थकानां निपातानामपीति अर्थवद्विभक्तिविसिष्टानामित्युक्त
म् अर्था विद्यंते येषु तानि अर्थवंति विभक्तिभिर्विशिष्टानि विभक्तिविशीष्टानि तानि च तानि च तथा अथवा अर्था उद्यते यासु ता अर्थवत्यस्तथा
विभक्तयस्ताभिर्विशिष्टानाम् अर्थवद्विभक्तिग्रहणात्म संगं संगति सूचिता विभक्तीनामर्थवत्त्वनिरूपणे समासार्थस्यापि विभक्त्यर्थत्वात् तन्निरूप

५१ णत्वात्सोचितत्वात्समासः ४ समसनं समासः स चैकस्य न संभवति द्वयोर्बहूनां वा स्यात् ततश्च नाम्नी च नामानि च नामानीति षां द्वयोः पदयोः समा।
सरूपकं क्वचिद्द्वयोरित्यादिपरस्परसापेक्षत्वमन्वयाः समासइतिसामान्यसमासविधायकोयोगः॥ अन्वयेनाम्नामितिनियामकोपरोयोगः
नियामकोपरोयोगः ततश्चसामान्यतः अनेकेषांपदानांसमासोभवतिसचनाम्नामन्वययोग्यत्वेसत्येवभवतीत्यर्थः वकारादनुक्तसमुच्चया।
र्थात्तद्धितोप्यन्वययोग्यत्वेएवेत्यभिप्रेत्याह॥ चकारात्तद्धितोपीति नियमफलमाह तत्रइतिदेवदत्तस्यभार्य्यापुरुषस्यवस्त्रमित्यादौदेवदत्तान्वित
भार्य्यापदवस्त्रान्वितपुरुषपदयोर्मध्यवर्तिनोरन्वयाभावान्नसमासइत्यर्थः एवंवस्त्रमुपगोरपत्यंचैत्रस्येत्यादौतद्धितोपिनद्विगुकर्म्मधारयोस

चसद्वात्तद्धितोपिभवतिततोभार्यापुरुषस्येत्यादौनभवतिपरस्परमसम्बन्धात् सचषड्विधः अव्ययीभावस्तत्पुरुषो
द्वंद्वोबहुव्रीहिः कर्म्मधारयोद्विगुश्चेति तत्रपूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः द्विगुतत्पुरुषोपरपदप्रधानौ द्वंद्वकर्म्मधार
योचोभयपदप्रधानौबहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्यक्रियाभिसंबंधात् उभयपदमप्रधानोवलवान् एकपद्य
मैश्वर्य्यमेकविभक्तिकत्वंचसमासप्रयोजनं ॥

त्पुरुषत्वेपिअवांतरभेदाभिप्रायेणषाड्विध्यमाह॥ सचषड्विधइतिमहाभाष्या
द्युक्तानिप्रापिकाराणव्ययीभावादिलक्षणान्याह पूर्वपदप्रधानेइत्यादिसाक्षात्क्रियान्वितत्वंप्रधानत्वंतच्चपदार्थस्यैवसंभवतीभेदोपचारा
त्पूर्वपदादिभिः पूर्वपदाद्यर्थालभ्यंतेयद्यप्युभयपदप्रधानस्यापिपूर्वपदप्रधानत्वमस्तितथापिनियमांगीकरणान्नातिप्रसंगः वाक्यस्यव्यवच्छे
दकफलत्वात् एतच्चोन्मत्तगंगमित्यादावसंभवतिप्रायिकत्वमुक्तम् एवमुत्तरत्रापिपंचवक्षनमित्यादावुत्तरपदविषयद्विगोरुत्तरपदप्रधानत्वम् पूर्वप
दार्थप्राधान्येहेतुमाह॥ तस्यक्रियाभिसंबंधादिति॥ एकपदप्रधानत्वेतेकपदप्रधानप्राप्तोनियन्त्रममाह॥ उभयपदप्रधानोवलवानिति॥ ॥ ॥

सा॰ कौ॰ तत्रश्चेत्ययानिषादस्थपतिंयाजयेदित्यादौनिषादानांस्थपतिरितितत्पुरुषेनिषादश्चासौस्थपतिश्चेतिकर्मधारयेचप्राप्तेउपदप्रधानत्वात्कर्मधारयएवेत्यवसी
सा॰ प्र॰ यते॥ तत्पुरुषेषष्ठ्यर्थलक्षणादोषप्रसंगात् समासप्रयोजनमाह एकपद्यमित्यादि॥ अनेकेषांपदानामैकपद्यम् समासेआद्युदात्तादिस्वरैक्यंचएवं।
पू॰ एकविभक्तिकत्वमपितत्राह अधिस्त्री इतिस्थितेइत्यादि विग्रहसव्दार्थमास्यनित्यसमासत्वादस्यनित्यत्वंदर्शयन् विभक्त्यर्थाव्ययपूर्वसमासनि
५१ त्याह अन्वययोग्यार्थइति अन्वययोग्यार्थसमर्थपतिबोधयतीतितयायावदितिपर्यवसन्नोऽर्थः॥ कृतेसमासइति॥ समासइतिसामान्यतः स

स्त्रियमधिकृत्यभवतीतिविग्रहे अव्वयोग्यार्थसमर्थकः पदसमुदायोविग्रहोवाक्यमितियावत् स्वपदैरन्यपदैर्वाविवि
च्यकथनंविग्रहः कृतेसमासे अव्ययस्यपूर्वनिपातोवक्तव्यः पूर्वेव्ययेऽव्ययीभावः अव्ययेपूर्वपदेसतियोऽन्यपदः सोव्य
यीभावसंज्ञकः समासोभवति॥ इतिसमाससंज्ञायांसत्यांसमासप्रत्ययोर्लुक् समासेवर्तमानायांविभक्तेः प्रत्ययेचप
रेलुग्भवति लुत्समोलुक् निमित्ताभावेनैमित्तिकस्याप्यभावः नामसंज्ञायांस्यादिर्विभक्तिः अधिस्त्रीसि इतिस्थिते
सन् पुंसकं सोऽव्ययीभावोनपुंसकलिंगोभवति नपुंसकत्वाद्ह्रस्वः अव्ययीभावात् अव्ययीभावात्परस्याविभक्ते
र्लुग्भवति अधिस्त्रि गृहकार्यंरायनतिक्रान्तमतिरिक्तलम् नावमतिक्रान्तमतिनलय् ह्रस्वादेसेसंध्यक्षराणामि
कारोकारौवक्तव्यौ॥ मासविधायकेनयोगेनसमासेकृतइत्यर्थः पूर्वेऽव्ययेइतिप्रधानत्वेनाव्ययेपूर्वपदइत्यर्थः तत्रश्चअव्रालणंचतु
र्मुरवइत्यादौवातिप्रसंगः समासेसमाससंज्ञायामिति अव्ययीभावास्व्यसमासविसेषसंज्ञायामित्यर्थः समास१॥ अव्ययीभावाद्वि राम॰
भक्तेर्लुगित्यतोविभक्तेर्लुगित्यनुवर्तते समासप्रत्यययोरित्येकापिसप्तमीभेदेनान्वेतिसामार्थ्यादित्यभिप्रेत्याह समासेवर्तमानायाः विभक्तेःप्र ५१
त्ययेचपरेइतिसमासावयवभूतायाइत्यर्थः नामसंज्ञायांविभक्तिलुकिविभक्तिरहितत्वेनार्थवत्वेनचाविभक्तिनामेतिनामसंज्ञायामित्यर्थः ह्र

५२ स्वत्वं नपुंसकस्येति सूत्रेणेत्यर्थः अपपपूर्वत्वेपि पूर्वपदार्थप्रधान्यभावादव्ययीभावाभावं दर्शयन्नन्यत्पादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति तत्पुरुषोदाहर
णेहस्य प्रसंगत आह राघमतिक्रान्तमित्यादि कृते समासेऽव्ययस्येति सामान्यनिर्देसात्पूर्वनिपातः कुलविसेषणान्त्वात्क्लीवत्वम्॥ यथार योग्य
तावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृस्यानि यथार्थाः तत्र सादृस्यव्यतिरिक्तेर्थे वर्तमानो यथासब्दः समस्यत इत्यर्थः तत्र पदार्थानतिक्रम उदाहरतिस
क्तिमनतिक्रम्येत्यादि सादृस्ये तु यथा हरिस्तथा हरः अतः॥२ अव्ययीभावादित्यनुवर्त्तने तेनात इति संबध्यते॥ अतोऽनत इति नाव्ययीभावविसे
षणं विरोधात्किंतु आदेसे विसेषणमित्यभिप्रेत्याह अतं वर्ज्जयित्वेति शापसोव्ययीभावस्यैकवचनांतत्वादनत इसत्वं पंचम्युपलक्षणं वाए
यथायोग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृस्यानि यथार्थाः रूपस्य योग्यं अनुरूपं पदार्थान्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा विष्णुं वि
ष्णुं प्रति प्रतिविष्णु सादृस्ये तु यथा हरिस्तथा हरः॥ यथासादृस्ये॥ यथासब्दोऽसादृस्ये वर्तमानः समस्यते सक्तिम
नतिक्रम्य करोतीति यथासक्ति अतोमनतः अकारान्ताद्व्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति अतं वर्ज्जयित्वा कु
म्भस्य समीपं उपकुम्भं वर्तते उपकुम्भं पस्य उपकुम्भादानय अनत इति विसेषणात्पंचम्या अम् न भवति वा टाड्योः टा
ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भं कृतं उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भे निधेहि ॥ वं वाटाड्योरित्यत्रापि अव्य
यीभावादित्यत्रालुक् क्वचिदित्यनुवृत्तेरकारांताद्व्ययीभावाद्विभक्तेरलुगिति अम्भावाभावे लुग्भावः॥ अवधारणार्थे३॥ अवधारणं निश्च
यस्तदर्थके यावच्छब्दे पूर्वपदे सति योऽव्ययः सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः अन्यत्र यावद्दत्तं तावद्भुक्तं नावधारणमिति किंचिन्न यावभुक्तमिति मक्षिका
णामभाव इति विग्रहः अर्थाभावार्थकाय समासे क्लीवत्वाद्ध्रस्वत्वे अमादेसे च निर्मक्षिकमिति दिर्देसः यावति उचेति उनुक्तसमुच्चया।
चकारादर्थविसेषेषु अव्ययीभावो ज्ञेयः तयोमत्तमत्तमचिंतापामस्यहेरइत्यादिक्यविगमे पश्चाद्यर्थे च अनुरूपता आत्मयोगे साकल्ये योग

पक्षे च सादृश्येऽर्थाभावे तथैव चांतवाचित्वेऽपि सत्त्वप्रादुर्भावे असंप्रतीत्येतदर्थे च इत्यादावपि नित्यं सिद्धेरिष्टोऽव्ययीभावः सामीप्यं दैर्घ्यं वापस्य हेतुः
समस्यते तेन अक्षशलाकासंख्याः परिणा प्रतिना अनुना मात्रार्थे तिष्ठद्गु आयातीगवमित्याद्यसिद्धमेव निर्दिष्टम् ४ आङ्मर्यादाव्याप्त्योरपपरिबहिरं
चवः पंचम्या पारेमध्ये षष्ठ्यां संख्या वंश्येन समस्यते इति एतद्व्याख्यानतो उदाहरणानि स्वयमूहनीयानि विस्तरभयानि विस्तरभयान्नात्र प्रपंच्यते ॥
इत्यव्ययीभावः आमादौ अम् आदिर्येषां ते अमादयः ॥ द्वितीयाद्याः सप्तम्यंता विभक्तिपरस्तासां च प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणे तदंतस्य ज्ञानाद्वेकव
चनं पूर्वैर्व्ययेऽव्ययीभाव इत्यतः पूर्वैरत्य उवर्तत इत्येतत्सर्वं चेतसि कृत्वा ह द्वितीयाद्यंते पूर्वपदे सतीति वौ गुणादित्यतो वानुवृत्तेर्वाक्यमपि वाश

अवधारणार्थे यावति च अवधारणार्थे यावच्छब्दे पूर्वपदे सति अव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति यावंत्यमत्राणि सं
भवंति तावतो ब्राह्मणान्निमंत्रयस्वेति यावदमत्रं मक्षिकानामभावो निर्मक्षिकं वर्तते इत्याव्ययीभावः ॥ अमादौ तत्पुरु
षः द्वितीयाद्यंते पूर्वपदे सति योन्यः पदस्तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः दात्रेण छिन्नं दात्रछिन्नं
यूपाय दारु यूपदारु वृकेभ्यो भयं वृकभयं राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः अक्षेषु शौंडः अक्षशौंडः क्वचिदमाद्यंतस्य परत्वं आहि
ताग्निः पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ द्व्यादमादाविति सामान्योक्तेर्द्वौ काद्व्यस्वपंक्तं सामिकृतमित्यादावपि प्रयोगतस्तत्पुरुषो वसेयः तथा
अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिंगता च द्विजायं द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः द्विजार्थं वस्त्रम् तथाद्वेन नित्यसमासो विभक्तिलोपश्च वौ गर्घ्यो वि
वत तथा च्यो निर्द्धारणार्थे षष्ठ्या न समासः गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा एवं प्रतिपदविधानोपि षष्ठी न समस्यते सर्पिषो ज्ञानं सर्पिषो पायेन प्र
वर्तितमित्यर्थः ॥ तथा पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणार्थेन षष्ठी न समस्यते ॥ सतां षष्ठः पटस्य शौक्ल्यम् चंदनगंधः इत्यादौ सदाश
वाचिनस्तु भवन्त्येव फलानां तृप्तः द्विजस्य कुर्वन् सतां कुर्वाणः सतां कृत्वा सतां कर्तव्यम् राज्ञो नलस्य एवं मति बुद्धिपूजितयोगेऽपि न सतां

सा॰ यो॰ वचनम् चार्थानाह समुच्चये इत्यादि समुच्चयान्वचययोः स्वरूपयन्न्वयपोगपत्वाभावस्तत्र समासाभाव इत्याह नवेति ईश्वरं भज स्वगुरुं च भजस्वेति चस्यए
सा॰ प्र॰ कस्यास्य भजनक्रियायाः ईश्वरगुरुभ्याम् प्रत्येकं संबंधात्समुच्चयः पदात्येकस्य प्रधानस्यानुरोधेनेतरदन्वाचीयते तदन्वाचयः तदा वटो भिक्षामट त्वा
पू॰ दिअत्र भिक्षाटनं मुख्यं गवानयनं तु प्रासंगिकं एकस्य वटोः क्रमेणाटनक्रियागवानयक्रियायाश्च संबंधादन्वाचयः अनयोश्चार्थयोः समासाभावे हे
५३ तुः परस्परमसंबंधादिति समुच्चयेन्वाचये परस्पराभिसंबंद्धा एवेश्वरादयो भजनादिभिः संबध्यमानाः समुच्चीयंते॰ एवमन्वाचयेति ॥ अन्योन्यसं

सदेशो भवति नाकादिवर्ज्जं नाकं नपुंसकं अनस्वरे समासे सति नञो अनादेशो भवति स्वरे परे अस्वादन्यो ऽनश्वः धर्म्मो
द्विरुद्धो ऽधर्म्मः अग्रहणं नाम भावो ऽग्रहणमित्यादि तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्त्तते चार्थे द्वंद्वः समुच्चयो ऽन्वाचय इतरेत
रयोगसमाहाराश्चार्थाः तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबंधे समुच्चये समासो नास्ति वटो भिक्षामट गां
चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधे ऽन्वाचये च समासो नास्ति परस्परमसंबंधात् इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वंद्वः समा
सो भवति॰ द्वंद्वे अल्पस्वरप्रधानेकारोकारांतानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ ॥ ॥ ॥

वंधावयवप्राधान्येन क्रियान्वय इतरेतरयोगः स एव तिरोहितावयवप्राधान्यः संहतिप्राधान्यः समाहारः द्वंद्वे पूर्वमावनियमाभावे नियममा
ह द्वंद्वे ऽल्पस्वरे इत्यादि अल्पस्वरस्य प्रधानस्याभ्यर्हितस्य इकारांतस्य उकारांतस्य च पूर्वनिपात इत्यर्थः ॥ स्वल्पस्वरत्वं च समस्यमानपदापे राम॰
क्षया अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः हरिहरगुरवः हरिगुरुहराः तथा संखदुंदुभिवीणा वीणासंखदुंदुभयः वक्तव्यत्वात्प्रयोगतः स्वरादेरकारां ५३
तस्य पूर्वत्वम् ईसकृष्णौ बहुस्वरत्वेकस्यैव नियमः अश्वरथेन्द्राः इन्द्राश्वरथाः तथा अश्वरथ इकारांतस्यैकारोकारांतस्य च मियः समासे स्वरा

मतोऽवद्धः पूजितो वा अधिकारणवाचित्तयोगेपि न इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा उभयप्राप्तौ कर्म्मणि षष्ठ्या अपि न आश्चर्य्यो गवां दोहोऽगोपेन तथा
भवतः साविकेत्यादौ अकयोगे कर्तृषष्ठ्याः न समासः अपां स्रष्टा वज्रस्य भर्त्ता समामञ्चैक इत्यादौ कर्तरि तृजकाभ्यां योगे न भूभर्त्ता उद्दालकपुष्प।
भंजिकादंतलेखक इत्यादौ च भवत्येवेत्यादि प्रयोगवशाल्लाघवस्यावसेया क्वचिदपाद्यं तस्येति अमादौ पूर्वपदे सतीत्युक्तेर माद्यंतस्य तत्पुरुषे पूर्वनिपा
तत्वमुक्तम् तत्र प्रयोगतः क्वचित्परत्वं वक्तव्यमित्यर्थः क्वचिदित्युक्तेरग्माहित इत्यादौ ङ्नोणोः ऽनंत इत्यत्र रेफात्परस्यापि नस्य णत्वाभावनिर्देशा
ज्ञापकाद्भिन्नपदस्य निमित्तेण त्वाभावात्समासे चैकपद्यास्तत्वं भवति नेत्याकांक्षायामाह समासे क्वचिदैकपद्यमिति क्वचिदित्युक्तेः पुनरगामि

समासे क्वचिदैकपद्यं तत् णत्वहेतुः शराणां वनं शरवणं आम्राणां वनं आम्रवणम् पानस्य वा सुरापानं सुरापाणम्॥
नञि नञ्पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति न ब्राह्मणः अब्राह्मणः न वा समासे सति नञोऽका

मत्वासिद्धकारिकाको दुरन्तेभ्यो वल्लस्यनित्यम् उरगावन्नमित्यादि एवं प्रवणनिर्याणमित्यादावपि ओषधिवनस्पतिवाचिभ्यः परस्य तु वनस्य वा
दूर्वाणां वनं दूर्वावनमित्यादि पुवादेश्च नरम्य पुनारम्भाहेत्यादि प्रयोगाद्दृश्यम्॥ नान ञ्ञ इति च्छेदः नञोऽकारांतत्वादुकारांतादेस्सर्वैपर्य्यप्रसंगा।
त्सर्वस्य पदत्वेनस्य सांकेतिकप्रथमांतन्निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति सर्वस्य नाकादिवर्ज्जमिति पुंवद्देत्यताऽनंतरसूत्राद्वानुवर्तते व्यवस्थापना
कादौ नेत्यर्थः॥ नाकारपश्च नाकनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनाद्रपः अन्॥ ङ्मोह्रस्वाद्भि स्वरे इत्यत्र शेश्चक्रवेत्यनंतरसूत्रतो वानुवर्तते व्यवस्था।
पा अनश्च इत्यादौ तत्र भावः तदन्येत्यादि तस्मादन्यः तेन विरुद्धः तस्याभाव इति विग्रहः। चार्थे २॥ चस्यार्थश्चार्थः तस्मिन् जातमभिप्रायेणोक्त

यदेतस्य पूर्वत्वम् इन्द्राग्नी इन्द्रवायू तथा समाक्षराणाम् ऋतुनक्षत्रवाचकानामानुपूर्व्येण पूर्वत्वम् हेमन्तशिशिरौ अश्विनीभरण्यौ एवं लघ्वक्षरस्य पूर्वत्व
म् कुशकाशम् वर्णानां चानुपूर्व्येणैव पूर्वत्वम् ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः जायापती पुष्यपुनर्वसू इत्यादावेकारान्तौकारान्तयोरपि न पूर्वत्वमित्याघूह्य
म् ननु समासवाक्ये चकारः किं न प्रयुज्यते इत्यत आह उक्तार्थानामिति इतरेतरयोगादेः समासेनोक्तत्वाच्चस्याप्रयोग इत्यर्थः देवताद्वन्द्व इति देव
तावाचकानामन्योन्यं द्वन्द्वसमासे पूर्वपदान्त्यस्वरस्य दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थः वा सर्वस्यैव स्थितविकल्पार्थत्वाद् अग्निवायू अग्नी इत्यादौ न प्रादेश्य
तथा तोस्तु नामामिति षत्वविधानाज्ज्ञापकान्मरो देः तस्य षत्वाभावावगमात् अग्नीषोमावित्यादौ कथं षत्वमित्यत आह अग्नादेः सोमादीना

पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ उक्तार्थानामप्रयोगः स्त्री च पुरुषः च स्त्रीपुरुषौ भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ धवश्च खदिर
श्च धवखदिरौ देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य दीर्घो भवति अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पती
अग्नादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यं इतरेतरयोगे द्विवचनं एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः शशाश्च कुशाश्च पलाशा
श्च शशकुशपलाशाः तेषां समाहारे शशकुशपलाशं स नपुंसकम् पक्षे एकवद्भावः स नपुंसकं भवति अग्न्यादीनां ।
विभक्तिकृते ॥ मितिसस्येति सेषः वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वाद्दीर्घाताद्वाग्निसद्भान्नेह अग्निसोमौ माणवकौ अग्न्यादिशब्दान्नेह
पिशुवः अग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमः आयुष्टोमः मातृष्वसा पितृष्वसा एवं वक्ष्य इत्येवमादयो ज्ञेयाः ॥ इतरेतरयोगे द्विवचनमिति द्वयोः सम
से द्वयोः एषवयवयोः प्राधान्याद्धि द्विवचनम् बहुवचनान्ते बहुवचनमूह्यम् समाहारस्य समुदायप्रधानत्वात्तस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते विक
ल्पार्थ एकवद्भावो वेति ॥ केचित्तु सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति इतरेतरयोगेऽप्येकवद्भावप्राप्ति इत्याहुः वा सर्वस्यैव व्यवस्थितत्वात् प्राणित्वर्ण्यसे
नाङ्गादीनां द्वन्द्वस्य नित्यमेकवद्भावः वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरादीनां वा चूतासोकं चूतासोका इत्यादि॰

फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजंतुधान्यतृणानांवहुप्रकृतिकाएवएकवत्त्वंवदराणिच अमलकानिच वदरामलकम् । द्विप्रकृतौतु वदरामलकेस्तः
दधिपयआदीनांचनैकवद्भावः दधिपयसी इत्यादि ॥ अन्यस्य अन्यस्येति विग्रहे द्वंद्वे विभक्तिलोपे एकवद्भावे पूर्वस्यान्यस्य स्वस्य सगागमे सस्य
विसर्गे अत्वे ओकारलोपे चान्योन्यमिति निपात्यत्वात्कर्मव्यतिहारे एव सक् अन्योऽन्यं विप्रा नमंति अन्यत्रान्यान्यम् परस्परमित्यत्र कुघोऽकः
योवेतिवा सस्य दात्वाकाऽपाभावे औत्सर्गिकः सः शशकुसपलासमित्यादौ नपुंसकत्वार्थमाह ॥ एकत्वे ॥ अत्र तत्त्वएवस्याप्युपलक्षणात्वाटा
श्वोरित्यतो वानुवृत्तेस्तस्य व्यवस्थापाच छायांतत्पुरुषः पूर्वपदार्थवाहुल्ये क्लीवं स्यात् सलभानांछाया सलभछायं तथाइन सभं इश्वरसभं
रक्षः सभं ॥ स्त्रीसभमितिसंघातेतथासेना सुराछायासालानिसांतोवाक्लीवेद्विजसेनं द्विजसेनेत्यादि ॥ असेनेत्यादौ वनेतिप्रयोगतोऽस्य

पूर्वस्य सगागमो वक्तव्यः अन्यस्य अन्यस्य अन्योन्यं परस्य परस्य परस्परम् एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ एकत्वे वर्तमानौ
द्विगुद्वंद्वौ नपुंसकलिंगौ भवतः संख्यापूर्वो द्विगुः संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते ॥

मृ चार्थद्वन्द्व इत्यत्र वीरणादित्य
तोमरणूकप्लुतिन्यायेनवानुवृत्तेः प्राणितूर्यसेनांगानां समाहारएव द्वन्द्वः दधिपयआदीनामितरेतरयोगएव द्वन्द्वः मृगादीनां चोभयथ
थेतिव्यवस्थया एकत्वे द्विगुद्वंद्वावित्यत्र द्विगोः स्वजत्वात्प्रसंगतो द्विगुन्निरूपयिष्यंस्तल्लक्षणमाह संख्यापूर्व इति वाच्यवाचकयोर
भेदोपचारात्संख्यासब्देनतद्वाचकंपदमुपादीयते ॥ तत्पूर्वकोऽन्वयो द्विगुसंज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ एतच्च समाहारे तदिपद्विगुरित्यनेनैकवा
क्यतयान्वेतितत्तश्चसमाहारेऽर्थेसंख्यापूर्वोद्विगुः सचेदकारांतस्तदंतात्ईतित्यर्थः ॥ एवंच द्विभार्य इत्यादौ संख्यापूर्वत्वेपि ससकुस
पलासमित्यादौसमाहारेपिगुनद्विगुनत्वाम प्रसंगः ॥ समाहारइत्यस्यत ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५५ द्धितार्थोत्तरपदोपलक्ष्यकत्वात् पंचसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पंचकपाल इत्यादौ तद्धितार्थे द्विगुः पंच गावो धनं यस्येति पंचगोधन इत्यादावुत्तरपदे परे ॥
समाहारे ४॥ अत्रापि वौर्गेण्णादित्यतो वानुवर्तते एवं ताद्विगोरीप् वा त्रिखट्वं त्रिखट्वी तथा अन्नंतोत्तरपदस्य नकारलोपः ईप् वा पंचकर्म पंचकर्मी पात्रा-
द्युत्तरपदे च न पंचपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगमित्यादि पात्रादिष्वाकृतिगणः अपाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अजादिना परंपराप्रयोगतो द्विगुत्वे अका-
रांतत्वेपि वभावनपुंसकत्वाभावो स्त्रीत्वं च बहुव्रीहिः अन्यस्य समस्यमानपदातिरिक्तपदस्यार्थः ॥ अन्यार्थस्तस्मिन् अस्तिधनं इत्यत्र अस्तीति ।
तिङ् तं प्रतिरूपकमव्ययं सत्तार्थं । अन्यपदार्थस्य प्रधानत्वे समस्यमानपदार्थस्य विशेषणत्वोपलक्षणत्वाभ्यां द्वैविध्याद्विशेषणत्वे तद्गुणसंवि-

समाहारेऽन्त ईप् द्विगुः समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारांताद् ईप् प्रत्ययो भवति दशानां ग्रामाणां समाहारो
दशग्रामी अकारांतो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते पंचानां पूः समाहृता इति पंचपूः स्त्रियां पंचानां गवां समाहारः पंचगवं नपुं-
सकत्वाद्ध्रस्वत्वम् त्रिफलेति रूढिः पात्रादीनामीप् प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुव्रीहिरन्यार्थे अन्यपदार्थे प्रधाने यः समा-
सः स बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति बहु धनं यस्य स बहुधनः अस्तिधनं यस्य स अस्तिधनः यस्य प्रधानस्यैकदे-
शो विशेषणतया पतत्वाति ज्ञापते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः लंबौ कर्णौ यस्य सः लंबकर्णः ॥ ॥ ॥ ॥०

ज्ञान इत्याह तस्य प्रधानस्येति तस्य प्रधानस्यान्यपदार्थस्य एकदेशः समस्यमानपदार्थः विशेषणतया संख्यावर्जकत्वेन यत्र समासे ज्ञाप-
ते स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः यस्येति पाठः यस्य प्रधानस्यैकदेशः कर्णादिः विशेषणतया समस्यमानपदार्थत्वेनेत्यर्थः ॥ तस्यान्यपदार्थस्य
गुणो व्यावर्तिपदार्थः कार्यित्वेन यत्र संविज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञान इत्यन्वर्थसंज्ञेयमिति भावः पूर्वनिपातनियममाह ॥ बहुव्रीहाविति ब-
हुव्रीहावित्यस्योपलक्षणत्वाद्द्रुमालजेत्यादौ कर्मधारयेपि विशेषणस्य पूर्वनिपातः वक्तव्यत्वात्सर्वनामसंख्ययोः पूर्वनिपातः सं ॥ ॥ ॥

वेन्वेतः द्विगुल्फः मिथ्योऽनयोः समासेसंख्यायाः पूर्वत्वंद्वान्यः तयोश्चाल्पीयसी पूर्वत्वमुद्दिश्चाः प्रियस्यपूर्वत्वंवागुडप्रियः प्रियगुडः गड्वादेश्वसप्तम्य
तस्यपरत्वम् गडुः कराठेस्यगडुकंठः वहेगडुरित्यपिइन्द्वादिभ्यश्चसप्तम्यन्तस्यन पूर्वत्वम् इन्दुः शेखरेस्येन्दुसेखरः पद्मनाभः कपिध्वजः चक्रपाणिः द
राउपाणिरित्यादयोपप्याप्रयोगंज्ञेयाः ॥ प्रजामेधयोरिति प्रजामेधाइत्येतयोः समासेसुगागमोवक्तव्यइत्यर्थः सुष्ठुः प्रजायस्यदुष्टाप्रजायस्य
स्येतिविग्रहे अमुकिपस्यलोपइति आकारलोपेअत्वसोः साविति दीर्घः पयप्यसुकुउकाराणुवंधित्वा नितोनुमितितुम्प्राप्नोतितनप्रापितत्रवा
दीयोः सर्वुरित्यतोवानुकर्षणान्नवक्तव्यत्वान्नजइः सुमंदाल्पेभ्यः परयोः नेहमधुसमृद्धिसमेधितमेधयाआगमानुसासनस्यानित्यत्वाच्च

वहुव्रीहौविसेषणस्सप्तम्यंतयोः पूर्वनिपातोवक्तव्यः कराठेकालोयस्यासौकराठेकालः करेधनंयस्यसकरधनं नेद्वा
दिभ्यः सप्तम्यन्तस्यपूर्वनिपातोनभवति इन्दुसेखरः चक्रपाणिः पद्मनाभः कपिध्वजः प्रजामेधयोरसुक् सुप्रजाः
दुर्मेधाः अत्वसोः सौधर्मादन सुधर्मा अन्यार्थेस्त्रिलिंगान्यार्थेवर्तमानस्यह्रस्वोभवति पुंवद्वासमासेसतिसमा
नाधिकरणेपूर्वस्यस्त्रीसव्दस्यपुंवद्भावोवाभवति ॥

धर्मादितिदक्तव्यात्वात्केवलात्पदाघकेवलोधर्मसव्दस्तस्मादन्वयपो
वक्तव्याइत्यर्थः तेनेहनापरमस्वः धर्मः परमः स्वधर्मोवायस्यसः परमस्वधर्मः रूपवद्भाव्यइतिसिद्धरूपंप्रदर्सतन्प्रक्रियामाह अन्यार्थे
त्रिचतुरोऽस्त्रियामित्यतोविभक्तिविपरिणामेनस्त्रियाइतिषष्ठ्यन्तमनुवर्तते ह्रस्वोवेत्यतश्च ह्रस्वोइत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे ॥ स्त्रीलिंगस्येत्या
दिपुंवत् २॥ समासस्थान्वयेनाम्नामितिसमासेइतिसप्तम्यंतेकर्मधारयस्तुल्यार्थेइत्यतस्तुल्यार्थेइतितुल्यार्थत्वंचसमानाधिकरणस्येवे
त्यभिप्रेत्याहसमासेसतीत्यादिस्त्रीसव्दस्यस्त्रीप्रत्ययांतसव्दस्येत्यर्थः पुंसातुल्यंपुंवदिति पुंवद्भावातिदेसान्निमित्ताभावन्यायेनस्त्र्यधि।

कारेण विहितस्य योनिवृत्तिरित्यर्थः वाग्रहणादिति निपातत्वादनेकार्थत्वादित्यर्थः अतश्च उक्तपुंस्कस्यैवात्ररूपं पुंवत्वं नेत्याह गंगाभार्य्यः वामोरू भार्य्यः तथा पटु मानिनत्वम् स सततरां दोषं वत् एनीवाचरति एनीपते पुंवद्भावादाप् निवृत्त्या पत्न्याद्यइति निपातितस्य नस्यापि निवृत्तिः परिडता त्मानं मन्यते पंडितमानिनी त्वतपोर्गुणवाचकस्यैव पुंवद्भावः पद्व्याभावः पटुता पटुत्वं नेह कटीत्वम् अत्र जातिवाचित्वम् अत्यापेदैहि अलसः पटु तरा पटुजमास्वं चरट् जातीयकल्पदेश्यदेशीयरूपपाशादौ पटुचरी पटुजातीया दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेश्या दर्शनीयदेशीया दर्शनीयरूपा दर्शनीयपाशा पटुतरा काकणा काद्यादी नामंडादिषु कुकुभ अंडकुक्कुटाऊम् मगवदम् मृगक्षीरम् काकशावइत्यादयः प्रयोगानुसारेणोह्याः

पुंवद्भावादी योनिवृत्तिः रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भावः वाग्रहणात् कल्याणी प्रिय इत्यादौ न भवति गोः गोशब्दस्य न्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति पंचगावो यस्य स पंचगुः संख्यासु व्याघ्रादि पूर्वस्य पादस्य शब्दस्यालोपो वक्तव्यः सह स्रपादा यस्य स सहस्रपात् सोभनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः द्विपादं द्विपादौ शसादौ स्वरे परे पदादेशश्च वक्तव्यः द्विपदः द्विपदा द्विपाभ्यां द्विपाद्भिः इत्यादि ॥ टाडकाः समासेसति ऋ उक इत्येते प्रत्यायाः भवंति टकारस्तत्पुरुषे च अकारो द्वंद्वे एव च इकारश्च बहु व्रीहि ककारोऽनित्यं यमोमतः ॥

संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्येति व्याघ्रादय उपमानवाचिन एते पूर्वे यस्य तस्येत्यर्थः शसादौ विति चा कारादुक्तसमुच्चयार्थो दीकारे ऽपि आपितद्धिते पि द्विपदी कुलेद्विपदो द्विपदा ऋक् नदादित्वा दीपि हसांतत्वादापि च पुंवद्भावः द्विपदो पर्यद्वैपदः ॥ वैयाघ्रपद्यः ॥ टाडकाः ट अ अ उ अ क एते तथा एते प्रत्ययाः समासांताव्ययीभावादिभ्यो यथायोग्यं भवंतीत्यर्थः अ

ऋापि वानुकर्षणात्सुखेन्पादाव प्रसंगः नोवाचो पोसरेऽइत्य ॥

सा॰ दी॰ तैपस्वरेपस्यलोपइत्यतः लोपः डितिटेरित्यतष्टेरित्यनुवर्त्तते न विधिरलदंतस्येति नांतस्यैत चैतेसीकृत्वाहनांतस्येतीत्यादि ॥ अन्होमध्यमितिविग्रहेत
सा॰ प्र॰ तत्पुरुषेकाचिद्माघंतस्यपरत्वमितिपरत्वेसवर्णदीर्घत्वेमध्यान्हइतिस्थिते अप्रत्ययोनांतत्वात्प्राप्तटिलोपनिवृत्तौ उपधाकारलोपेमध्यान्हइ
पृ॰ तिपुंस्त्वेलोकातकर्मधारयः तुल्यार्थेतुल्यार्थत्वंनामसमानार्थत्वंतच्चद्वापसः पदयोर्द्वयमितिपदद्वयेइत्युक्तंतेननीलोत्पलइत्यादौवहुपदेप्य
५६

नोवानांतस्यपदस्यटेर्लोपोवाभवति पकारेस्वरेपरेवाग्रहणात्क्वचिन्नभवत्युपधालोपश्च अन्होमध्यंमध्यान्हः।
कवीनांराजाकविराजः टकारांतुवंधर्ईर्वर्थः कविराजीराज्ञांपूः राजपुरंवाकुचमनश्चवाङ्मनसं दक्षिणांस्यांदि
सिपथ्याः दक्षिणापथः अहश्चरात्रिश्च अहोरात्रं द्वौचत्रयश्चपरिमाणंयेषांतेद्वित्राः पंचचषट्चपरिमाणं
येषांतेपंचषाः वहवोराजानोयस्यांनगर्य्यांस्यांसावहुराज्ञानगरी अन्टीलोपेकृते आवतः स्त्रियामित्याप्
वहवः कर्त्तारोयस्यसवहुकर्त्तृकः कर्म्मधारयस्तुल्यार्थेपदद्वयेतुल्यार्थेएकार्थनिष्ठत्वेसतिकर्म्मधारयः।
समासोभवति नीलंचतदुत्पलंचनीलोत्पलंरक्ताचासौलताचरक्तलतापुमांश्चासौकोकिलश्चेतिपुंस्कोकि
लः पुंसः स्वयेसंयोगांतलोपोवक्तव्यः नाम्नश्चकृताससमासः ॥ प्रादेरुपसर्गस्यनामश्चकृदंतेनसमासस्तत्पुरुषोभ
वति प्रकृष्टोवादःप्रवादः कुंभंकरोतीतिकुंभकारः ॥ दोषः एकार्थनिष्ठेसतीतिभिन्नप्रवृत्तिमितत्वेप्यर्थसमासमहिम्नाए
कास्मिन्नर्थेनिष्ठावृत्तिर्य्यस्येति: अतश्चकुंभकलसादावतिप्रसंगः नीलपदंनीलघटादिभ्योव्यावृत्त्यउत्पलपदंचतामरसादिभ्योव्यावृत्त्यए
कास्मिन्नासिवसरोजेवर्ततइतिएकार्थनिष्ठत्वम् नीलपदस्यविसेषणत्वात्पूर्वनिपातः रक्तलतेत्यत्रसमानाधिकरणेलतापदेपरेपुंवद्भावः। राम॰ ५६

५७ देशादापोनिवृत्तिः ॥ पुंसः स्वपेइत्यत्र वक्तव्यत्वेनप्रयोगानुसारित्वात् स्वाधातुवर्जितेअम् प्रत्याहारेपरे स्वपेइत्यत्रसङ्क्षेपम् ततश्च पुंस्यानं पुंक्षीरमित्यादौ
स्वपेपिसंयोगांतलोपः नाम्नश्चेति ॥ प्रादिरुपसर्गेइत्यनेनवितो विभक्तिव्यत्ययेनप्रादेरित्यत्रवर्ततोहप्रादेरुपसर्गस्यनाम्नश्चेति ॥ यद्यप्युपसर्गाणामपिनाम
त्वमस्त्येवतथापिनामाख्यातनिपातोपसर्गइत्यादौभिन्नत्वेननिर्देशात्पृथगुक्तिः समाससामान्यस्यसमासइति पूर्वोक्तयोगेनैवसिद्धेसमासइतिविशे
षपरम् ॥ सचोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषइत्यभिप्रेत्योक्तं तत्पुरुषोभवति अमादौतत्पुरुषइत्यतोमंडूकइत्यतिन्यायेनतत्पुरुषइत्यनुवर्त्तिर्वाचकारा
दूरीकृत्यस्थलीकृत्येत्याघपिकालोभोकुमित्यादौ च न उच्चैः कृत्यत्र उच्चैः कृत्वेत्यादौचनेत्यादिप्रयोगवशात्क्षेपमसहादेः २॥ आदिनासमान
स्यज्योतिर्ज्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनंबंधुपिण्डगंधलोहितकुक्षिवेणीपत्नीपक्षेषुतथाब्रह्मचरणार्थेब्रह्मचारि

सहादेः सादिः समासे सति सहादीनां सादिर्भवति पुत्रेणसहवर्ततइतिसपुत्रः सहसंतिरश्चां सध्रिसमितिरयः सहअं
चतीतिसध्र्यङ् समंअंचतीतिसम्यङ् तिरअंचतीतितिर्यङ् । कोः कदादिः । कुशब्दस्यकुत्सितेषदर्थयोस्तत्पुरुषे ।
कातकवकाआदेशाभवंतिकुत्सितंअन्नंकदन्नंईषदर्थेकाकदकाभवंतिईषदुष्णंकदुष्णंकोष्णंकवोष्णंकदुष्णं
कुत्सितंलवणं ॥

णिपरेपप्रत्ययांतेतीर्थेचसोभवतिसमानंज्योतिर्यस्यसःसज्योतिः सपिण्डः सब्रह्मचारीसतीर्थ्यइत्यादि पुंवद्वेत्यतो
वानुवृत्तेः क्वचिन्नित्यक्वचिदाक्वचिन्नेतिव्यवस्थेयम् प्रत्ययांतेउदरेवासोदर्य्यः समानोदर्य्यः रूपनामगोत्रस्थानवर्णवयोवचनधर्मजाती
येषुवेतिकेचित् सरूपः समानरूपइत्यादि दृग्दृशदृक्षेषुचसदृक् सदृशः सदृक्षः इत्यादयः प्रयोगतोज्ञेयाः पुत्रेणसह आगतइतिविग्रहेसमा
सेअव्ययत्वात्सहपूर्वेनिपातेसादेसेचसपुत्रइतिसिद्धम् ॥ सहअंचतीत्यत्रसहस्यसध्रिआदेसः समअंचतीत्यत्रसमः समिरादेशः तिरः अंचतीत्य
त्रतिरसस्तिर्य्यादेसः एवंदेवानंचतिविष्वगंचति अमुंचतीत्यादिविग्रहेदेवद्रिविष्वद्रिअदद्र्यादेसः देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् अदद्र्यङ् तत्पुरु ॥ ॥

षेसमासेकुसव्दस्यकात्सार्थेईषदर्थेचवाच्येकातकाकवइत्यादेसाः स्युःत्रिरथवादासेषुवक्तव्यत्वान्नित्यम् चापुरुषेईषदर्थेचवाच्येउस्युः उभेएना
इत्यादपोवक्तव्यत्वात्कचित्का: १ कुत्सितमन्नंकदन्नंकवत्रपः कद्रथः कद्वदः कास्वकापुरुषः कापथः कुपथः ईषज्जलंकाजलंकाग्निः कवाग्निः को
ष्णंकदुष्णमतृणेचजातौकार्तृणांतत्पुरुषादन्यत्रकुष्ठोराजाषोडन्नित्यादौषट्पदंतापस्यषट्चदसंचषट्प्रकारेणापिविग्रहेणष्टुत्वसहादित्वाषष
षोडइत्यादेसेनिमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वात्टुत्वानिवृत्तिः ध्रुवहेत्यतोवाउदतेस्रधाप्रत्ययेवाषडधाक्वचिदपदांतेपदांतनाश्रयणात्कुत्वाभावः

कालवसांश्यवदपोस्वकद्रथः कद्वदः पुरुषेवाकुपुरुषः कापुरुषः पथ्यक्षयोः कोःकादेशःस्यात्कुपथः कापथ
कुत्र्यक्षः कात्र्यक्षः ईषदर्थेचईषज्जलं काजलंषट अधिकादसषोडशषोढावहस्पतिः महादेवः महेश्वरः घावा
भूमीदंपतिजायापती आकृतिगणोयंदंतदसधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वंवाच्यम् वषउत्वंदस्यडत्वंषट्दंतापस्यसः।
षोडन्दंतस्यदतृभवत्सव्दवद्रूपंसंख्यावाः प्रकारेधाष्टुत्वंवाषड्भिःप्रकारैः इतिषोढाषट्धावहच्छेद्वदस्य ॥०

तद्व्रूतमषषउत्वंदतदसधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वंधासुवावक्तव्यमितिवृहतांपतिरितिविग्रहेदेवतापांवाच्यायांवृहतः वृहस्आदेसः सस्यविस
र्गेपिसहादित्वात्सः एवंचौरेवाच्येतत्करोतीतितस्करः महांश्चासावीश्वरस्येतिविग्रहेसमानाधिकरणेजातीयदेसीपयोश्चपरतोमहतोम।
हाविसिष्टः महामापेत्यादौमहतीसव्दस्यापिधौश्चभूमिश्चेतिविग्रहेघौसव्दस्यदिवसव्दस्यवाघावादेसः एवंजायाचपतिश्चेतिविग्रहेजा
यायाजंभावदंभावौवा जंपतीदंपतीजायापतीसहादेराकृतिगणत्वमाह॥ आकृतिगणोयमिति॥ आकृत्यासिद्धशव्दस्वरूपदर्शने।

५८ नतदंतगणांतइत्यन्वर्थसंज्ञातः सिद्धसब्दस्वरूपमुपलभ्यादेसविधानंयस्मिन्स आकृतिगणइत्यर्थः अलुक् रसमासप्रत्ययोरितिप्राप्तस्याऽपवाद
त्वान्कृदंतेचतत्प्राप्त्यभावान्सरसिजमित्यादौनाम्नश्चकृतासमासइतिसमासेएवप्राप्तलुक्प्रतिषेधात्कृतंतेइत्यसम्भ्यः पाठः तद्धितेअमुष्यापत्यंआ
मुष्यायणः साकपार्थिवादीनामितिपार्थिवादौसमानाधिकरणेपूर्वपदस्यापदुत्तरपदंतस्यलोपइत्यर्थः साकः प्रियोयस्यससाकप्रियः देवान्पूजय
तीतिदेवपूजकः उत्तरोत्तरपदयोःप्रियपूजकपदयोर्लोकः मध्यमपदं लोकंपइतिपाठेसमुद्रापापेक्षयामध्येमध्येवर्तमानस्येत्यर्थः आकृतिगणोयम्॥
आदेश्वेतिद्वंद्वेसमासेआदेशादिभूतस्यपदलोपोवाच्यः वक्तव्येनुप्रयोगांतरइतिप्रयोगतोव्यवस्थानुमतांद्वंद्वेइतिविधायोनिसंबंधवाचिनामकारांतानां।
मुडागमोतपलोपश्चवृहतांपतिः वृहस्पतिः महच्छब्दः स्याकारः समानाधिकरणेमहादेवः महेश्वरः घौश्चभूमि
श्चद्यावाभूमीद्यौसब्दस्यद्यावादेशः जायायाः जंभावोदंभावोनिपात्यते दंपतीजंपतीक्वचिज्जायापती आकृति
गणोयं अलुक्॥ क्वचित्क्वचित्समासेकृदंतेतद्धितेपिविभक्तेरलुग्भवति कृछ्रान्मुक्तः अप्सुयोनिरस्येत्यप्सुयो।
निः उरसिलोमायस्यासौउरसिलोमा हृदिस्पृसतीतिहृदिस्पृक् कंठेकालोयस्यासौकंठेकालः वाचोयुक्तिः दिष्ट्या
दंडःयस्यासौहः वनेचरः खेचरः समानाधिकरणेशाकरणेपार्थिवादीनांमध्यमपदलोपोवक्तव्यः शाकः प्रियः
यस्यसः शाकप्रियश्चासौपार्थिवश्चसाकपार्थिवः ॥ पुत्रेचपूर्वपदांतस्याकारोवक्तव्यइत्यर्थः माताचपिताचेतिविग्रहेसमासेए
ष्योमातागरीयसीस्यादिवचनान्मातुः प्रधानत्वात्पूर्वनिपातेआकारादेशः एवंहोतापोतारौपितापुत्रौइत्यादिअत्यककर्तभोकारोद्वंद्वेइति॥
सर्वादित्वमितिच्छेदः॥ ततश्चद्वंद्वसमासेसर्वादित्वंनभवति वाइतिजसीतिसेषः वासब्दादेवजसिवानान्यत्रवर्णाश्चआश्रमाश्चइतरेचेतिविग्र
हः वैयधिकरण्यइतिभिन्नविभक्त्यांतवाच्यत्वंवैयधिकरण्यंगंधयस्समध्यवर्तिनोलोपेइवेत्यस्योत्कार्यत्वादप्रयोगः चकारगंधसब्दस्येकारांता

सा॰ टी॰ देशः चकाराद्देवभिर्गतास्त्रिंसद्अंगुलयो यस्मात्स निस्त्रिंशः खड्गः इत्यत्रांगुलिपदस्योत्तरस्यापि लोपः दिक्संख्ये इति दिग्वाचकसंख्यावाचकसब्दावित्य
सा॰ प्र॰ र्थः संज्ञायामित्यनेन नित्यसमाससूचनात्तल्लक्षणमाह अविग्रहइति॥ दक्षिणाग्निरित्यादौ विग्रहशून्य एको नित्यसमासः॥ अथविस्त्रीत्यादावस्व
पू॰ पदविग्रहः समस्यमानपदान्यपदविग्रहः अन्यो नित्यसमास इति नित्यसमासो द्विधेत्यर्थः॥ इति सारस्वतप्रसादे समाससंक्षेपः समाप्तः॥ सम॥
५८

आदेश्चद्वंद्वे द्वंद्वे समासे पूर्वपदस्य लोपो भवति चकारग्रहणाद्विकल्पेन माता च पिता च पितरौ स्त्रियमाणो लुप्यमा
नार्थमिथापीश्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वसुरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ ऋतो द्वंद्वे द्वन्द्वे समासे पूर्वपदस्य ऋकारस्य वाकारो भवति
माता च पिता च मातापितरौ द्वंद्वे सर्वादित्वं वा द्वंद्वे समासे सर्वादित्वं वा भवति वर्णाश्रमाः आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेत
रे वर्णाश्रमेतराः वैयधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपो वक्तव्यः॥ कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्य सः कुमुदगंधिः उप
मानाच्च उपमानात्परस्य गंधशब्दस्याकारस्येकारो भवति हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना दिक्संख्ये।
संज्ञायां दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दौ संज्ञायां विषमे परपदतुल्यार्थे समस्येते सः समासस्तत्पुरुषो भवति स्वपदवि
ग्रहो नित्यसमासः अन्यस्वपदविग्रहो ऽपि दक्षिणाग्निः सप्तग्रामः इति समासप्रक्रिया अथ तद्धितो निरूप्यते

संख्यान्वयेनाम्नामित्यत्र च शब्दात्तद्धितस्याप्यन्वययोग्यत्वे एवं संसूचनात्समाससमाप्त्यवसरसंगत्यात्तद्धितप्रत्ययानिरूपयितुमुपक्रम एम॰
ते॥ अथेति तद्धित इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः नामपदेभ्यो ऽर्थान्तरप्रतिपादनसक्तिप्रदत्वेन हिताः अनुकूलास्तद्धिता इत्यन्व ५८
र्थसंज्ञाविज्ञानात् तद्धितसंज्ञाया आदीनामिति भावः उपत्येऽणार् नाम्न इति नामप्रकरणात्वात् अत्रापि पूर्ववन्नामशब्देन पदं प्रोच्यते वाक्ये॥

५९ औपगव इति शतद्धितार्थे वोक्षकोइ इति सेषः अपत्यार्थस्याणोतत्वा दुक्तार्थानामित्यभिप्रायेणापत्यपदांप्रयोगः आहिवरस्य ४ आदौस्वरः आदिस्वरः
आदित्वं चस्वरा इति सेषः अपत्यार्थस्याणोतत्वा दुक्तार्थानामित्यभिप्रायेणापदांप्रयोगः आहिवस्य ४ प्रापम् ततश्वरः कामस्यापत्यमापइस्यादा
वाधेतवदेकस्मिन्निति आदिवद्भवत्येव वृद्धिः एतदपिसंभवदभिप्रायम् ञचणाचञ्णौ ञ्णावितौ यस्य सञ्णित् तस्मिन्तद्धिते परत इति तद्धितप्रक
रणत्वात् उकारौकारयोः स्थानादीनां तरतमत्वादौकारो वृद्धिरित्यर्थः॥वो॥३ वो अव् पस्वरे उश्च ओश्च वो इति सांकेतिक षष्ठी द्विवचनांतमृप
श्च स्वरश्चेति समाहारः॥ एततद्धित प्रकरणत्वात्तद्धिते एवेति गोयानमित्यादावनति प्रसंगः ओकारस्य स्वरे अवितिसिद्धेपि यकारविधानार्थं व

अपत्येऽणानाम्नोऽपत्यर्थे उण् प्रत्ययो भवति उपगोरपत्यंमिति वाक्ये उपगोः अण इति स्थिते समासप्रत्ययो।
रिति षष्ठीलोपः णकारो वृद्ध्यर्थः आदिस्वरणञ्णिति च वृद्धिः स्वराणांमध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णि
ति तद्धिते परतः उकारस्य औकारो वृद्धिः वो व्यस्वरे उकारस्यौकारस्य च अव् भवति यकारे स्वरे औपगः वासिष्ठः गौत
मः सिवादिभ्यश्चेति वक्तव्यः शैवः वैदेहः॥ ऋउरणि ऋकारस्य उर् भवति अणि परे षणाममातृणामपत्य षाण्मा।
तुरः द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः अत इञ् अनृषेः॥ अकारांतानाम्नोऽनृषिसव्दादपत्यउर्थे इञ् प्रत्ययो भवति॥ य
स्यलोपः देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः॥

चनंपद्यपिक्वचित्स्वरवद्यकार इति स्वरत्वातिदेसाद्यकारेपि अव संभवति तथापि सूत्रस्य वृत्त
कार इयवीवित्यादौ कारोक्तिर्पुक्तैवनामसंज्ञायांस्याद्युत्पत्तौ देववद्रूपं नेयम् वसिष्ठस्यापत्यंगोतमस्यापत्यमिति विग्रहे ऋषित्वाचकत्वादि
ञभावेअण् यस्यलोपइतिलोपः ऋउरइ षसां मातृणांमपत्यमिति विग्रहे अणिसंख्यापूर्वकत्वात्तद्धितार्थविषयत्वाच्चद्विगुसमासेवि॥

भतिलोपेपदांतत्वमाश्रित्य षोडऊ त्रिडत्वे मराममयंहषएमपमित्यादाविवजमेजमावेत्यत्र वपा अवेजवाइत्यतोजवाइत्यनुवर्तते: कश्चिज्जवाजमेप
रेजमाभवंतीतिजवस्यडाकारस्यसवर्णत्वात् जमेजमोणकार: केचित्तुनामिलुप्तेपिप्रत्ययलक्षणन्यायेनतदाश्रितोत्त इतिणकारइत्याहु: अन्ये
तुहसेहसइतिवस्यद्वित्वेरसपरत्वेन पूर्वषस्यषोडऊतिडत्वेस्वसेचपाइतिचयेटकारेसंयोगान्तलोपेचनिमित्ताभावान्मयस्यानित्यत्वात् जमेजमा
वेजिटस्यणइत्याहु: अतइञ् अइ अतइ अइ इतियोगविभागात् वैदिर्गार्गिरोहालकिरित्यादावृद्विवाचकेभ्योपीञ्वाटाड्योरित्यतोमंडूकप्लुत्यावात्तद्ध
तेम्मेवस्यापासिवादिभ्योऽवृषिदादिभ्योऽकारांतेभ्योपीञ् शिवस्यापत्यंसैव: श्वाफल्क: राघ्व: सः वृष्णिभ्यश्च वासुदेवा: आनिरुद्ध: कुरुभ्योपि

श्रीधरस्यापत्यंश्रैधरि: दसरथस्यापत्यंदासरथि: पुरंदरस्यापत्यंपौरंदरि: बह्वादिभ्यश्च औपगवि: कार्ष्णि: औरु =
लोमि: ॥ एयायनणेयण्णीया: गर्गानडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेश्च गर्गादेर्नडादेरादे: स्त्रीपितृष्वस्रादेश्च एया
आयनणएयणणीयइत्येतेप्रत्ययाभवंति अपत्येर्थे गर्गस्यापत्यंगार्ग्य: वत्सस्यापत्यंवात्स्य: नडस्यापत्यं
नाडायन: चरस्यापत्यंचारायण: अत्रेरपत्यंआत्रेय: गांगेय: मह्या अपत्यंमाहेय: कपेरपत्यंकापेय: पैतृष्व

नाकुल: साहदेव: वासव्य: दैवलोकाद्यावह्वादिभ्योऽनकारान्तेभ्योपीञ्वाहवि: औपगवि: औडुलोमि: आमिसर्मि: नांतेभ्योनोवेतिटि
लोप: एवंसुधातृव्यासवरुडनिषादचंडालविंबानामित्रिअकुङादेस: सौधातकि: वैयासकि: वारुडकिरित्यादिप्रयोगाद्बोध्यम्॰ ॥ एयायन
णार तपश्च आयपणाचू मसाह्वणीयश्चजेतया गर्गाश्चनडश्च अत्रिश्चस्त्रीचपितृष्वसाचताआदौयस्यसतथाद्वंद्वाज्जात्वादादिसब्दस्यप्रत्येकं
संबंधइत्यभिप्रेत्याह गर्गादेरित्यादिगर्गादेर्गणासप: नडादेर्गणादायनण् अत्र्यादेर्गणात्स्त्रीलिंगाच्चएयणपितृष्वस्रादेर्गोणाएणीयएयण
चवाशब्दानुवृत्तेरणस्यडित्वाद्दिलोपेवायेनष्वलोप: मातृष्व ॥

राम
५९

६०

इत्रेयइतिविवेकः स्त्रीलिंगादितिस्त्रीप्रत्ययांतोपलक्षणंअतस्वभूमेरपत्यंभौमइत्यादावप्रसंगः लुग्वहुत्वेक्वचिदितिगर्गयस्कविदाद्यरिभृग्वत्रिकुत्सांगि
रोवसिष्ठगोतमदेशातुल्यस्त्रियेभ्यः परस्यप्रत्ययस्यवहुत्वविषयेलुग्भवतीत्यर्थः देवरते१ देवताचइदमचदेवतेदमोदेवतेदमयोरर्थः देवतेदमर्थस्त
स्मिन्उक्ता अपाद्यपोपयापोम्पाभवंतीत्यर्थः क्वचितर आदिस्वरस्येत्यन्नपदापेक्षयाआदित्येउविसेषाद्द्वयोः पूर्वपदादेःउत्तरपदादेश्चवृद्धिर्भवती।
त्यर्थः अग्निमरुतौदेवतेअस्यतत् आग्निमारुतम् कर्मेतिविसेष्यपदंसुहृदोभावः सुभगस्यभावइतिविग्रहेभावार्थेप्रत्ययानभिधानादत्रभावे।
अणवक्तव्यइतिवक्तव्यत्वात्सार्थेपीत्यपिसव्वादनुक्तसमुक्तसमुच्चयार्थोद्वाविकाराभावसमूहादावसासिद्धेरात्रापितेनैववक्तव्यो व्याख्येयःणि

लुक् क्वचित् अमुष्यापत्यंआयुष्यापरणः मातृपितृभ्यांस्वसुः सस्यषत्वंवक्तव्यंमातृष्वस्त्रीयः पितृमातृभ्यांव्यडुलौ
पितुर्भ्रात्रापितृव्यः मातुर्भ्रातामातुलः पितुर्डामहन्पितुः पितापितामहः पितुर्मातापितामही लुग्बहुत्वेक्वचित् अ
पत्यार्थेउत्पन्नस्यप्रत्ययस्यवहुत्वेसतिक्वचिद्दृष्यन्तषिविषयेलुग्भवतिगर्गाः वशिष्ठाः अत्रेयाः विदेहाः देवतेदमर्थे
देवतार्थेइदमर्थेचोक्ताप्रत्ययाःभवंति इंद्रोदेवतास्येतिऐंद्रंहविः सोमोदेवतास्येतिसौम्यंदेवदत्तस्यइदंदैवदत्तंवस्त्रम्
क्वचिद्द्वयोः पूर्वपदोत्तरपदाद्योः क्वचिद्वृद्धिर्भवति अग्निमरुतौदेवतेऽस्यतत अग्निमारुतंकर्म्मसुहृदोभावः सौहार्दं

तःर ध्रांकउक्ताअण्यादयः प्रत्ययाःविषयांतरेमुख्यविषयादपत्यादिरूपादन्यस्मिन्विषयेइदमर्थादौणितोणित्कार्यकृतोवाभवंतीत्यर्थः अ
यंचणित्वादिदेसोणितोऽणितोपिव्यवस्थितान्वयवस्थितंविकल्पेनणित्वनदभावार्थः॥ अजगुशब्दादिदमर्थे।णिणित्वविकल्पाद्वृद्धिर्विक
ल्पः धनुर्वेदत्वाजगवेपिनाकिकरगोचरमितिकात्यायनमतेनित्यम्° अमरसिंहमतेतुपिनाकोऽजगवंधनुरित्यकेनैनितिविकल्पः॥ विषयांत

तत्रवैषयिकरणापेवहुव्रीहौमध्यमपदलोपश्चेतिवहुव्रीहौमध्यमपदलोपेचचकाराकंधसव्दस्योकारांतादेसेकुमुदगंधसव्दादपत्यार्थेगतौदित्वात्ण प्रत्ययेचिवर्यीतरत्वाभावात्मित्वविकल्पाभावः स्त्रीत्वादाप्क्वचिन्कुमुदगंध्येतिणित्वाभावोदाहरणमप्यलितचिंत्यम् विषयांतत्वाभावात् स्वा श्रुर्य्यः वैश्वमित्यत्रनित्यंणित्वम् गव्यमित्यादौचन॥ चतुरश्चलोपेइति चतुरसव्दस्यचश्चकारस्तस्येत्यर्थः रायणीययोः लोपोवक्तव्यइत्यर्थः चतु र्णांसंख्यापूरणाइतिविग्रहेसार्थेयान्यपिसव्दात्पूरणार्थेरायणीयोतयोश्चणिलाभावादादिवृध्द्यभावः अन्यस्यदगिति अन्यसव्दाणीयोदगागमो वक्तव्यः किंवादंते अन्यस्येदमितिविग्रहः कारकात् २ क्रियाधात्वर्थस्तघुक्तस्तदाश्रयः सचक्वचित्कर्ताक्वचित्कर्मयथादेवदत्तोग्रामंगच्छ

अत्रभावेअणवक्तव्यः णितोवाउक्ताः प्रत्ययाविषयांतरेणितोवाभवंतिअजोगौर्यस्यसः अजगुस्तस्येदंधनुः आजगा वंअजगवंवाकुमुदस्यगंधइवगंधोयस्यसः कुमुदगंधिः तस्यापत्यंस्त्रीकौमुदगंधिनः श्वसुरस्यापंश्वास्र्यौग्रामः विश्वोरिदंवैश्वंगोरिदंगव्यमकुलस्यइदंकुल्यंत्वम्मदेकात्वेतवइदंत्वदीयममइदंमदीयम् चतुरश्चलोपः चतुरस व्दस्यचकारस्यलोपोभवतिरायणीयोः परतः तुर्य्यः तुरीयः अन्यस्यदक् अन्यसव्दस्यदगागमोभवतिणीयप्रत्ययेपरे ॥ ८१ ॥ अन्यस्यइदंअन्यदीयंअर्द्धजरत्याइदंअर्द्धजरतीयंकारकात्क्रियायुक्तेकारकादय्येतेप्रत्ययाभवंतिक्रियायुक्तेवा

तोत्यत्रगमनक्रियाश्रयोदेवदत्तः देवदत्तंओदनंपचतीत्यादौचविक्लितिरूपायाः पवनक्रियायाआश्रयः कर्मभूतोदनइत्यभिप्रेत्यकर्तेरिक्र मेणिचाभिधेयेइत्युक्तम् यक्रियायुक्तेकार्त्तृकर्मणीतत्क्रियाकारकादणादयोभवंतितद्विनंतस्यचेतेएववाच्येभवेतामितिः कौंकुममित्यत्ररंजन क्रियायाः करणाकारकात् कुंकुमाद्रंजनक्रियायुक्तेवस्त्रेऽभिधेयेऽणमितिकारकाद्दहनक्रियायुक्तेकर्मण्यंनडः हिवाच्येरायएयरणाणितोवेतिव्

रद्धिः स्थितो वेत्यनंतरसत्रतो वा नद्रतोर्म्मदस्य पार्श्वविसेसस्य कन्भिन्नः शरेणरामे णेत्पादौ केने १ कस्य इन स्य इ य स्य इ कस्य तेन याणित्वं चैषां वैकल्पिकमि
तिणितो वेत्यस्या नुवृत्तेरिति भावः सध्यंङ् समीचीनः सम्यगेव समीचीनः स्वार्थे ईन प्रत्यये तद्धिते परे अचे दीर्घ इत्यकारलोपपूर्वकारदीर्घोतिरश्ची
इत्यत्र तिरस्त्राद्यङ् इतितिरस्त्रानिपातः यलोपश्चेति क्वचित्तद्धिते परे यकारस्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः कन्यायां भव इति विग्रहे ईनः यस्य लोप इत्याकारलो
पः आदिवृद्धिः पुष्ये भवतः पौषीणः इपो वेति सत्रे सर्व्वाज्जातीवेवमपः सत्रजातिः क्षत्रियः क्षत्रोऽन्यः अक्षैर्दीव्यति सर्व्वान् करोति वा मधीते वेदं वेत्या

र्म्मणि चाभिधेये कुंकुमेन नरक्तं वस्त्रं कौंकुमं मथुराया आगतो माथुरः ग्रामे भवः ग्राम्यः धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः कै
नेयकाः क इन ई य इक इत्येते प्रत्यया भवंति भवाद्यर्थे बुणित्वं चैषां वैकल्पिकं कर्णाटे भवः कार्णाटकः कर्णाटको वा ।
ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीण   सध्रीचि भवः सध्रीचीनः समीचि भवः समीचीनः तिरश्चि भवः तिरश्चीनः ॥
यलोपश्च क्वचिद्यकारस्य लोपो भवति क   तातः कानीनः नक्षत्रादण् वक्तव्यः पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी
पौष्यां भवः पौषीणः इपो वा क्षत्ताज्जापतेति क्षत्रा   भवः क्षत्रियः क्षात्रः शुक्राज्जातं शुक्रियं इंद्राज्जातं इंद्रियं ।
अक्षैर्दीव्यतीति आक्षिकः सर्व्वं करोतीति सार्व्विकः तर्कं करोतीति तार्किकः वेदे ज्ञाता वैदिकी स्तुतिः ऋग्वा किमादे
स्त्यप् तनौ किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थे त्युत्यप् तनौ प्रत्ययौ भवतः ९९ दिविग्रहाः वैदिकीत्यत्र नदादित्वादीप् त्यप् तनौ विति किमादेरिति
किम् सर्व्व आदिः आद्य एव यवोपस्य तत्त्वकारकानणात्वः त्यप् च अमा इह कं तनि कुत्रेभ्यः अमात्यः इहत्यः क्वत्यः क्वतस्त्यः कुत्रत्यः इत्यादि ।
एवं नेस्म स्म सम सस्त्यः ऐषमस्त्यः सह्यस्त्यः हस्वारूपाः तथा परुषद् आरिचिरात्तलः परुलम् परारिलम् चिरलम् दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् त ।
त्यचणितो वा त्वि णित्वम् दाक्षिणात्यां भावो दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः इत्यादयः समर्थः स्वार्थे योगे इति अपि सर्व्वोत्तसमुच्चयार्थं लतश्चेयसिद्धिः

चत्वारएववर्णाइतिविग्रहेकर्म्मधार ॥

सा॰टी॰ येयत्तुर्दमी सव्दात्स्वार्थे ष्यः ॥ अणीनयोरितिअणाचईनअअणीनोजपोः परतः युष्मदस्मदोस्तवकादिः एकत्वेतवकममकौदिहित्वद्धहत्वयोयुष्मकास्मा
सा॰प्र॰ कौ त्ववकम्मावित्यर्थः अनेकवर्णत्वेनगुरुत्वाद्गुरुः शिष्वेतिसर्वादेसः वतर त्ततीयांतात्क्रियातुल्यइतिव्याख्येयम् तेनपुत्रेणतुल्यः स्थूलः गोमान्वाइ
पू॰ त्यादौगुणाद्द्रव्यतुल्येनकेचित्तुतुल्यइतिसामान्योक्तेविवक्षितार्थप्रयोगदर्सनात्सर्वेतुल्यस्थूलइत्यादावपिअणीत्यादिक्रियाध्याहाराहिस्विइजइत्या
६१ दाविववत्त्वमन्येसादौ बात्ततीयांतात्क्रियातुल्यइत्यादिविवक्षानेति चंद्रइवघटइवपटस्येवेतिप्रथमासप्तमीषष्ठ्यंतादपिवदित्याहुः भावे२ता

कुत्रभवः कुत्रत्यः कुतस्त्यः अद्यभवः अद्यतनः ह्योभवः ह्यस्तनः श्वोभवः श्वस्तनः सदाभवः सदातनः दक्षिणापश्चात्पु
रस्त्यणावक्तव्यः दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः स्वार्थेपिउक्ताः प्रत्ययास्वार्थेपिभवंतिदेवदत्तएवदेवदत्तकः चत्वार
एववर्णाः चातुर्वर्ण्यंचोरएवचौरः भागरूपनामेभ्योधेयः स्वार्थेपि ॥ अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः आदेशाभ
वंतितवइदंतावकं ममइदंमामकंतावकीनः मामकीनः यौष्माकः आस्माकः यौष्माकीनः आस्मीकीनः वत्तुल्ये ।
तुल्येशाहश्ये ऽर्थेवत्प्रत्ययोभवतिचंद्रेणातुल्यंचद्रवत्मुखंघटेनतुल्यंघटवत् उदरंपटवत्कम्बलंभावेतत्वयणः ।
शब्दस्यप्रकृतिनिमित्तंभावस्तस्मिन्भावेतत्वयण् इत्येतेप्रत्ययाभवंतिब्राह्मणस्यभावोब्राह्मणता ॥ ॥ ॥०

अत्रअयण् चतेनयाभवत्यस्माच्छब्दप्रवृत्तिरितिभावसब्दस्यान्वर्थतामभिप्रेत्याहसव्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तंभावइतितच्चचतुष्टयीसव्दानांप्र
वृत्तिरितिमहाभाष्यानुसाराज्जद्रव्यगुणक्रियाजातिरूपाकेचित्तुद्रव्यगुणाः क्रियाजातिरू ढपः शब्दहेतवइत्याहुः ब्रा
ह्मणतेत्यत्रब्राह्मणासव्दप्रवृत्तिनिमित्तंजातिः समाहारेताचेत्यापत्तनिर्देसातांतस्यनित्यस्त्रीत्वस्त्रवनादाप् ॥ समाहारेताचेति ॥ चकारा राम॰
दनुक्तसमुच्चयार्थात् हस्तिनांसमूहोहास्तिकं धेनुकमित्यादौसमूहेकः तस्यचणितोवेतिणित्वा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६१

दादिवृद्धिः तथा अपूपानां समूहे आपूपिकम्॥ साकुलिकमित्यादावनवाचकेभ्य इकस्वंकावचिनां समूहः कावचिकंकेदाराणां समूहः कैदारिकं।
कैदारकं कैदारकं कैदार्यमित्यत्र कइतिकरणाः तथा भिक्षादिभ्योऽण् भिक्षाणां समूहो भैक्षं यौवनम् तथा पाशादिभ्यो यम् पाशानां समूहः पाश्या
वात्यां खल्या गव्या रथ्या वाता द्धूलः वातूलः तथा खलिनी गोत्ररथेभ्य इति त्रकसेत्यादयः खलानां समूहः खलिनी गोत्रा रथकसेत्यादयः प्रयोगतो
ज्ञेयाः स्त्रीत्वादिकं लोकात् गुणाश्चेति विशेषार्थाच्चकारात्विसव्यस्यैपगुणाः कर्म्मण्यपीति अपि सर्वा त्साध्वर्थेपि साम सुसाधुः सामान्यः कर्म्म
ण्यः नोवेति सर्वत्र वस्य पादिलोपाप्रसंगः नाम्नोनीलोपसधावित्यत्रापि ह्रस्वो वेत्यतो वा उकर्षेणाद्यवस्य पात्रत दभावः॥ एवं सभायां साधुः।
त्वयणौ नपुंसकलिंगौ भवतः वाह्मणत्वं ब्राह्मण्यं सुमनसो भावः सौमनस्यं सुभगस्य भावः सौभाग्यं विदुषो भावः वै
दुष्यं॥ समाहारे ता च गुणाः त्रयाणां समाहारः त्रेता जनानां समूहो जनता देवता कर्म्मण्यपि यण् वक्तव्यः ब्राह्मणस्य
कर्म्म ब्राह्मण्यं राज्ञः इदं कर्म्म राज्यं राजन्यं लोहितादेरिडिमन् लोहिता मदेर्भावे पृथ्वे इमन प्रत्ययो भवति स च डित् डि
त्वाट्टिलोपः लोहितिमाः अणोर्भावो अणिमा लघोर्भावो लघिमा महतो भावो महिमा ऋर इमणि ऋकारस्य रेफो
भवति इमनि परे प्रथिमा द्रढिमा वहोर्भावः इति विग्रहे वहोर्लोपो भूच्च वहो वहो रुतरेषामिमनादीनामिकारस्य लो
पः समाने तीर्थे वासतीर्थ्यः सहादेशो भवति वहोः स्थाने भूश्चादेशः वहोर्भावो भूमा॥ रिति समानस्य सः समाने उदरे सपितः सा
मानोदर्य्यः सोदर्य्यः विकल्पेन सादेशः॥ अग्रादिभ्य ईयप्यतो चार्थे॥ अग्रे भवः अग्रियः अग्रीयः अग्र्यः तथा हितार्थे शरीरावयववाच
तदन्तेभ्यो हितं दन्त्यम् कर्ण्यं ओष्ठ्यमित्यादि सतेन क्रीतः सत्यः इत्यादि प्रयोगानुसारेणोह्यम् णितो वेति णित्वव्यवस्थापाः लोहितादेः इ
भावेन त्वयणाद्यन्तत्वपरतेलोपितत्वलोहितता लोहितत्वं लोहित्यमित्याद्यपि इकार इति वक्तव्यत्वेन प्रयो ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सा॰ टी॰ ष्मतुसारिन्वाद्दसादेर्लघ्वेरित्येवं तेह ऋवि पाकलिमावहोरिनिइमनादीनामित्यादिसद्देनेहेयसोग्रहणम् पुनर्वहोरितिभूस्यानिनिपमार्थम् अ
सा॰ प्र॰ याइमनादीनांप्रकृत्वातकामेवस्यात् यद्यपितेषामिकारलोपसामर्थ्यान्नसंभवतितथापिपूर्वस्य यंचमत्वेनस्यानवश्यंतस्यपृथग्ग्रहणशक्तिपुंगको
पू॰ वच्चतस्वादेः परस्येतिपरिभाषयापरलोपप्रसक्तौ सम्भवादभिप्रायेणेकारेत्युक्तिः ततश्चेयानित्यादौ इकारस्यापिलोपः ॥ अस्त्यर्थे इ अस्त्येर
९९ र्थोऽस्त्यर्थेः विद्यमानार्थेसस्मिन्नाम्नइतिप्रथमांतपरम् ततश्चप्रथमांतान्नाम्नोऽस्त्युपाधिकान्मतुरित्यर्थः अस्यास्मिन्वास्तीत्यर्थः विसेषस्तु
वाक्तुत्रैरवसेयः गोः श्रीश्चास्यास्मिन्वेतिविग्रहे उकारएनुवंधित्वात् तिष्ठतइतीयभूमिनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिसायिनेसंसर्गेस्तिविवक्षायां
भवंतिमतुवादयः क्रमेणयवालयवान्ग्रामः उदरिणीकन्यारूपवान्नटः क्षीरिणोवृक्षाः विद्यावान्नरः दण्डी अस्त्यर्थेदाहस्यचोक्तम् ॥

अस्त्यर्थेमतुः नाम्नोमतुप्रत्ययोभवति अस्यास्मिन्नस्तीत्येतस्मिन्नर्थे उकारोनुमविधानार्थः श्रितोनुम् गोमा
न् श्रीमान् गोमती श्रीमती आपवान् अइकौमत्वर्थे मत्वर्थे अइकौप्रत्ययौभवतः वैजयंतीपताकाअस्या
अस्मिन् वावैजयंत्यः प्रसादः मायाविद्यतेअस्यास्मिन्मायिकः ॥

अइकाविति ॥ अश्च इकश्च अइकौ संध्यभावोऽसंदेहार्थः
एवंप्रज्ञास्यास्तिप्राज्ञः श्राद्धः आर्थवृत्तिरस्यास्तिवानेइत्यादौ णिनौवेतिव्यवस्थयाणित्वम् चकारादनुक्तसमुच्चयार्थान्प्रयोगानुसारेणाये
भ्योपिपथ्याफलवहूस्येभ्यइनः फलमस्यास्तीतिफलिनः वर्हिणः रथिनः तथावलवाताभ्यांमूलः वलमस्यास्तीविवलूलः वातूलः तथावाता॥ राम॰
तीसाराभ्यांकिनरोगेवानोरोगोऽस्यास्तीतिवातकी अतीसारकीतथाकंसभ्यांवमादयः कंशंवास्यास्तीतिकंवः शंधः कंभः कंयुः संयुः कंतिः ९९
संतिः कंतुः शंतुः कंतः शांतः तयातुंदिवलिवटिभ्योभः तुन्दिनोविद्यंतेस्मिन् तुन्दिभः वलिभः वटिभः कृष्यादिभ्योवल ॥ ॥ ॥ ॥

६३ पूर्वस्य च दीर्घः कृषीवलः रजस्वला ईतावलसिखावलो संज्ञायाम् अन्यत्र दंतवान् सिखावान् तथा मध्वादेरः मधुरः ऊषः क्षारमृतिकास्यास्ति ऊष
रः शुषिरः मुखरः पुष्करः मुखकुंजेभ्यश्च कुंजो हस्तिहनुः सोस्यास्ति कुंजरः कच्छूः कंडूः सोस्यास्तीति कच्छुरः सस्य ह्रस्वत्वम् अर्णसो वः सा
लोपश्च अर्णासि जलान्यस्मिन्नर्णवः केसादिभ्योपि॥ प्रासस्त्ये प्रसस्ताः केसाः सन्त्यस्य केसवः तथा कांडांडपोरीरः अंडीरः मेधारथाभ्यां
मिरः मेधिरः रथिरः तथा लोमादिभ्यः शः लोमसः रोमसः पामादेर्नः पामनः प्रसस्तान्यंगानि संत्यस्य अंगाना सिध्मादेर्लः सिध्मलः चंडालः
इत्यादयोपि यथाप्रयोगमूह्याः॥ मानोपधात् मश्च अश्च मौ मौ च अंते उपधायां च यस्येति व्यधिकरण बहुव्रीहिः वतुप्रत्ययः सामान्येन भवति इत्य

मान्तोपधाद्वत्विनौ मकारांतात् मकारोपधात् दकारांतात् दकारोपधाच्च वत्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे किंवान् ल
क्ष्मीवान् भगवान् धनी दंडी छत्री इष्वहती भूमिः समीकामीत तडिदादिभ्यश्च तडित्वान् विद्युत्वान् महत्वान् एतत्
किं यत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः एवेभ्यः परिमाणे वतुप्रत्ययो भवति यत्तदोरापत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे किमः किय्
श्च किम सव्दस्य किरादेसो भवति वतौ परे चकारात् प्रत्ययस्य वकारस्य यकारो भवति कियान् आ इश्चैतदो वा वतुप्रत्य
ये परे एतत सव्दस्य आ ई इ इत्येता वादेसो भवतः॥ त्यपस्त्यकारांतादेवेति विवेकः इष्वहानित्यवर्णोपधोदाहरणाम् वतोरुकार
ज्ञवं धित्वादीप् एकेवान् लक्ष्मीवानिति मकारांत मकारोपधयोरुदाहरणे णितो वेत्यनो मंडूकप्लुतिन्यायेन वा ग्रहणे तर्यवस्थापापवादेर्नैव समान् भूमिमा
न् इत्यादि तडितादिभ्य इति चकारादधिकविधानार्थो तडितादीनां चपानाजवानस्तो विसर्ग इत्यत्रापि स्कोरघोषश्चेत्यन्तरस्त्वा ॥ ॥
च वाः गानुवृत्तेर्मत्वर्थीयपरे यशस्वानित्यादौ विसर्गाप्रसंगः एतत्किं यत्तद्भ इति एभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो वक्तव्यः मायनोपधादित्यने
नैव सिद्धे परिमाणार्थं वचनम्॥ किम इति किमः किरादेसो वक्तव्यः चकाराद्वतोर्वस्य यादेशश्चेत्यर्थः यत्किंवा परिमाणमस्येति ॥ ॥०

सा॰ कौ॰ विग्रहे इत्यानित्यत्वज्ञापनार्थः अस्मायेत्यत्रासः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्येति अस्य प्रत्ययान्तान्मायादेः त्वर्थः॥ वाच इति वाचस्शब्दादित्यर्थः।
सा॰ प्र॰ ग्मिनिप्रत्ययो वक्तव्यः ग्मिनेर्गकारः नमादित्वार्थ इत्यर्थः अथवा प्राच्यो ग्मिनिरिति च्छेदे वाच्येमिनिप्रत्ययः वाचश्च गकारोऽन्तादेशश्च इति वक्तव्यः।
प्र॰ स्वभावादित्यस्योपलक्षणाज्जोमीत्यादावपि आलाटौ विति कुत्सितमनन्वितं भाषितुं शीलमस्य कुत्सितभाषी तस्मिन् लब्धितां न वाच्ये विवक्षितेः
६३

गुरु शिष्येति शिस्वात्कुत्सस्य आ इति गुरुलघ्वापिचकारादन्तस्यैव टेरकारादेशो भवति न कुत्सस्य यस्मिन्पक्षे इ शादेश स्तस्मिन्पक्षे प्रत्ययस्य वकारस्य पकारादेशो भवति॰ एतावानुक्तपानन्तुदादेरिलः तुन्दादेरिलप्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः औन्नत्ये दन्तादुरः उन्नता दन्ता यस्य सः दन्तुरः श्रद्धादेर्लुः श्रद्धादेर्गणाल्लुप्रत्ययो भवति श्रद्धास्यास्तीति श्रद्धालुः दयालुः कृपालुः अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विन्वक्तव्यः तपोऽस्यास्तीति तपस्वी मायावी मेधावी स्रग्वी वाचो ग्मिनिः वाग्मी आलाटौ कुत्सितभाषिणि वाचालः वाचाटः ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः पटुदेश्यः कविदेशीयः प्रशंसायां रूपः प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः भूतपूर्वे चरट्॥ दृष्टचरः दृष्टचरी प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् अन्नं प्रचुरं यस्मिन्सः अन्नमयः यज्ञः ॥

त्यर्थः ईषदपरिस।
माप्तिः किंचिन्न्यूनत्वम् प्रशंसायां प्रशस्तं स्तुतिरिति यावत् पूर्वं भूतः प्राक्तो ज्ञात इति यावत् टकारस्त्रीवर्णार्थत्वात् दृष्टचरी प्राचुर्येति प्राचुर्यं च वि।
कारश्च प्राधान्यादिश्च तेन तथा तेषु वाच्येषु मयप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः प्राचुर्यं बाहुल्यमित्यर्थः अन्नप्रचुरोऽन्नमयः मृदो विकारः स्त्रीधानः।

जास्तोऽसमी ष्वकारी आदिशब्दात् तद्ध्येऽपि निर्दिष्ट।

६४ वाह अमृतमयश्चन्द्र इति अमृतरूप इत्यर्थः एवमादिमसद्देवगोःपुरीषे मयट् गोमयम् मयटश्चित्वाद्न्नमपी स्थालीत्यादावीपतनम् अधीते पठति
तद्वेद जानाति वा इत्यर्थे अण् वक्तव्य इत्यर्थः व्याकरणस्य सन्ध्याभ्यामपित्वात् वृद्धिप्राप्तावपवादमाह नसंधिय्वोः ४ संधेः संबंधिनौ य्वौ संधिय्वौ संबंधश्च
जन्यजनकभावएवेति विग्रहाख्या व्याचष्टे संधिजौ य्वावित्यादौ इश्च उश्च पुट्कारो हंहौ न त्वादुभाभ्यामन्वेति अतएवोत्वं इदृ उदृ इत्येतावागमो भव
तइतिनौ च संधिय्वोरेव यथासंख्येन तत्र व्याकरणेत्यत्र वकारस्य संधिजत्वाभावाद्यकारवकारयोर्विश्लेषं कृत्वा संधिजाद्यकारात्पूर्वं विकारः

मन्मयो घटः स्त्रीमयो जाल्मः अमृतमयश्चंद्रः तदधीते वेत्यत्राण् वक्तव्यः व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः शोभ
नोश्वः स्वः सश्वः तं वेदेति सौवश्वः नसंधियोर्युदृच संधिजौ य्वौ संधिय्वौ तयोः संधिजयोः यकारवकारयोः संबंधिनः
स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किंतु तयोर्युडागमो भवति उदृ इदृ इत्येतावागमो भवति वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः व
कारात्पूर्वमुकारः स्वरहीनं परेण संयोज्यं आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः वैयाकरणः सौवश्वः इतो जातार्थे लज्जितः
पण्डितः तृषितः तरतमेयसिष्ठाः प्रकर्षे अतिसयेऽर्थे तरतमइयसुइष्ठइत्येते प्रत्यया भवंति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृ
ष्णतरः अतिशयेन शुक्लः शुक्लतमः ईयसिष्ठौ डितावितिवक्तव्यौ उकारोनुम्विधानार्थः नसम्महत इति दीर्घः

एवं सकारवकारयोर्विश्लेषं कृत्वा वकारात्पूर्वमुकार इत्यर्थः विश्लेषश्च बालबोधार्थं तयोक्तः इकारोकारयोश्च यकारवकारजनकत्वाभावाद
दिवृद्धिर्भवत्येवमित्युक्तेर्वृद्धिविषय एव न दाध्य वृश्चिक इत्यादौ वेत्यतो वानुवर्त्तते स्याः याः सध्वनि व्यंगव्यक्त उद्धारव्याया मयप्रभृतीनां न निषेध
पदोद्धारादीनां च संधिजत्वाभावेऽपि निषेधप्रवृत्तौ दौवारिकः सौवस्तिकः नैयग्रोधः वैयासकिरित्यादि ॥ इत ॥ ॥ ॥ ५ ५ ॥

सा॰ टी॰ इति॥ अरयजातमित्यर्थे इतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः॥ लज्जाजाताऽस्य लज्जितः एवं तारकितं नभः पल्लवितो वृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् तरतमेर॥ तरतमयत

सा॰ प्र॰ मप्वइ यसुष्ठुइष्ठ अनेन तथा प्रकर्षोऽतिसयः अतिसयेन कुशलः पितो वेत्यातो वाज्ञवतेत्येव स्यापापाचकतराः पाचकतम इत्यादौ तरतमावेवनेयसि

पू॰ ष्ठौगुर्वादेरिति अतिसयेनप्रियः प्रेष्ठः प्रियस्य भावः प्रेमा प्रियस्य प्रादेशः स्थूलस्य स्थवादेशः अतिसयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः स्थेमा फिरः।

६४ स्फेष्ठः॥ स्फेयान् उरुः वरिष्ठः वरीयान् वरिमा बहुलः वंहिष्ठः वंदिष्ठः वंदीयान् वंहीयान् वंहिमा वृद्धः वर्षिष्ठः वर्षिमा वर्षीयान् तृप्तः त्रपिष्ठः त्र्या।

अतिसयेन लघुः लघीयान् अतिसयेन पापः पापिष्ठः पापीयान् पापीयसी लघिष्ठः लघीयसी गुर्वादेरिष्ठेमनीयसु ग
रादिष्ठिलोपश्च गुरुप्रियस्थिरउरुस्फिरबहुलवृद्धदीर्घप्रशस्यबाढयुवन् अल्पस्थूलदूरअंतिकानां क्रमेण गरप्रस्थ॥
स्फवरबंहिज्याद्राघश्रसाधयवकनस्यावनेदएते आदेशाभवंति अतिसयेन गुरुः गरीयान् गरिष्ठः गरो भावोगरि
मा अतिशयेन प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठः प्रेमा अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेष्ठः अतिसयेन उरुः वरीयान्॥ स्फेयान् अति
शयेन स्फुरः २ अतिशयेन बहुलः बंहीयान् अतिसयेन वृद्धः इलोपो ज्यासब्दादीयसः वृद्धस्य ज्यायान् ज्येष्ठः अति
येन दीर्घः द्राघीयान् द्राघिष्ठः द्राघीयसी द्राघिमा प्रसस्य श्रादेशः अतिसयेन प्रशस्य श्रेयो श्रेष्ठः पिब्रह्लेरुतरपद
स्य इष्ठस्येकारस्यापि भवति अतिशयेन बहु भूयिष्ठः॥

॥ [illegible] ॥

पीयान् वृन्दारकः वृन्दिष्ठः वृन्दीयान् दूरः दविष्ठः दवीयान् युवा यविष्ठः य राम॰

वीयान् ह्रस्वः ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् ह्रसिमा क्षिप्रः क्षेमान् क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् क्षेपिमा क्षुद्रः क्षोदिष्ठः क्षोदीयान् क्षोदिमा अनिकः नेदीयान्। ६४

नेदिष्ठः बाढः साधीयान् साधिष्ठः युवाल्पयोः कन्वा कनिष्ठः कनीयान् इत्यादयो यथाप्रयोगं ज्ञेयाः ईलोप इति॥ प्रसस्य वृद्धयोर्ज्यादेशः तो

६५ कारस्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः प्रशब्दस्य ज्यादेशः बहोरिति बहोर्लोपो भू च बहोरिति इष्ठकारलोपो बहोर्भू आदेशे पदादेशन्यायेन सकदेशविकृतन्यायेन च बहोरि
ति इष्ठप्रत्यये परे बहुशब्दात् परस्यापि प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः अथवा इष्ठस्य इ उष्ठे उष्ठेति इति सांकेतिकं प्रथमांतम् ततश्च बहुशब्दात्परो य इष्ठे कारः स यि र्भवति य
द्वा इष्ठे इति स्थाने सप्तम्यापि आदेशोऽपवादेस आदेः परस्येति परिभाषया इकारस्यापि आदेशः केचित्तु बहुशब्दात्परे इष्ठप्रत्यये य इकारः स यकार एवोक्तो
इत्याहुः किमोऽव्ययादिति एभ्यः परयोस्तरतमयोरामित्यर्थः वक्तव्यत्वादद्रव्यप्रकर्षे एव नेह उच्चैस्तरः घनशब्देन सज्ञावेप्रमाणाभावात् तदारंभकत्वेना

ईयस ईलोपः भूयान् भूयसी दूरस्य दवादेशः दविष्ठः दवीयान् दवीयसी क्षिप्रशब्दस्य क्षेपादेशः क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् क्षुद्र
शब्दस्य क्षोदादेशः क्षोदीयान् बहोरिष्ठेऽपि बहोरुत्तरस्येष्ठप्रत्ययस्येकारस्य यिर्भवति बहोः स्थाने भू चादेशः भूमा किमो।
व्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम्वक्तव्यः कुतस्तरां परवाराव कुतस्तमां आरम्भकत्वं उच्चैस्तरां गायति पठति तमां पच
ति तमां अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः उच्चैकैः पासकौ सर्वकः परमाणोर्द्वयसच् परमाणोरर्थे द्वयसद्घ्नसद्मात्रट्
इत्येते प्रत्यया भवंति जानुदघ्नं जलं शिरोद्वयसं पुरुषगात्रं द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्योऽतरडतमौ वक्त।
व्यो कतरो भवतोः कारकः कतमो भवतां त्रिकः भवतो यतरस्तार्किकस्ततर उत्तरतात्तु संख्येयविशेषाद ॥ ॐ ॥

भिमताः परमाणवो नेति पिनकृतः एवं परमाणूनामसत्वात्तेषां पृथिव्यादिचतुष्टयारंभकत्वमप्यतिसयेन कृत इत्यर्थः परिमाणे इति द्वयसद्वय
समात्रादयः तत्र द्वयसद्वयसावूर्द्ध्वमाने मात्रस्त्वविसेषेण आदिशब्दात्पुरुषहस्तिभ्यां मेतेऽणवा पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषं नो वेति वा सद्व्य
वस्थायां लिलोपाभावे हस्तीप्रमाणमस्य हस्तिनम् पक्षे पुरुषमात्रमित्यादि द्वियोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे क्रिप माणे किमादिभ्यः किपत

सा॰चं॰ ध्रोपतश्रोउत्तरः एवंवहूनांमध्येनिर्द्धारणोडतमइत्यर्थः कारणाः कारावसाणायाः तांत्रिकःशास्त्रज्ञः तर्कैकुशलस्तार्किकः उक्तस्तानुस्वसिद्धांतावलंवेन
सा॰पू॰ प्रथममनुपत्यस्यात्विन्यर्थः ॥ संख्येयविसेषेतिसंख्यानुमर्हेसंख्येयंतस्यविसेषः तन्मूकस्तस्यावधारणइत्यर्थः ॥ द्व्योस्संख्येयोः पूरकः संप्रसारणं।
पू॰ सस्वरस्यरेफस्यऋकारः षट्चतुरोरितिषषचतुरशब्दाभ्यांसंख्येयविसेषावधारणेथट्प्रत्ययोवक्तव्यः षरणांचतुर्णांसंख्यापूरणाइतिविग्रहेषस्यषत्व
६५ मास्थानतादोडत्वनिषेधार्थमित्यत्रापिषविधानसामर्थ्यात्योडइतिडत्वाप्रसंगः स्तोर्विसर्गइत्यत्रहस्वोवत्यतोमराऊकानुतन्यायेनयानुवृत्तेर्षस्य
याविसर्गाप्रसंगः पंचादेरिति ॥ संख्येयविसेषावधारणेइतिसर्वत्रानुवर्ततेते ॥ पंचादेर्दशपर्यंतान्मप्रत्ययः सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः ए
वधारणेद्वित्रिभ्यांतीयः द्वयोः संख्यापूरकः द्वितीयः त्रयाणांसंख्यापूरकः तृतीयः त्रेः संप्रसारणंषट्चतुरोस्थट्षष्ठः
चतुर्थः पंचादेमट्पंचमः सप्तमः अष्टमः नवमः विंशत्यादेर्वातमट्विंशतितमः विंशतिः विंशस्तेस्तिलोपोडितिवि
शः त्रिंसतमः सतादेर्नित्यंसततमः एकादसादेर्डट्एकादशः द्विव्यष्टानांद्वात्रयोष्टाः द्वादसाः त्रयोदशः अष्टादशः क
तिपयः थः कतिथः कतिपयथः संख्यायाः प्रकारेधाद्विप्रकारंद्विधातचतुर्द्धागुणोत्रणचद्वेधात्रेधाणित्वाद्धा ॥
द्विः पस्यलोपः आताम् द्वधत्रध ॥ कादसादेरितिनिपातनादेकसब्दस्यदससब्देपरेआत्वंएवंद्वादशेत्यादौद्वित्र्यष्टानांसमासेस
ह्वादेः त्वादिरिति द्वात्रयोष्टाः ॥ असतादनसीतेस्तु ॥ द्वाविंसः त्रयोविंसः द्वात्रिंसत्त्रयस्त्रिंशत् ॥ चत्वारिंसदादौवाद्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशदि
त्यादिपद्यप्येकादसइत्यादौडित्वंविनापिनोवेतिटिलोपः संभवतितथापिविसइत्यादौयस्यलोपेकृतेऽल्लोपार्थंडित्वमितिसंध्येयम्विंसइत्यत्रवा
सब्दात्स्तोकाद्वातिलोपेडित्वादल्लोपः गुणोत्रणत्रैति ॥ आधाप्रत्ययेपरेगुणोभवतिगुणविधिसामर्थ्याच्चकाराद्वागुणाभावपक्षेधाप्रत्ययांतादणा ॥ राम॰
चकारोविकल्पार्थः क्रियायाआवृत्तौक्रियाभ्यावृत्तिगुणनेसंख्यावाचकान्कृत्वसवक्तव्यइत्यर्थः पंचवारानितिपंचकृत्वः द्वित्रिभ्यांसुरित्यत्रापि ६५

सा॰ टी॰ क्रियावृत्ताविदित्येव बह्वादेरिति बह्वादेः कारकादित्यर्थः तेन बहूनां स्वामीत्यादौ न अत्रापि क्रियाभ्यावृत्तिगणने एवं भूरिशः गणशः लोकशः अल्पशः
सा॰ प्र॰ अनेकश इत्यादि तयाप्यटाविति तयप् अयट् च तौ संख्याया अवयवत्वविवक्षायां भवत इत्यर्थः द्वावयवौ त्रयो वा अवयवा इति विग्रहः द्वितयो त्रितयो
पृ॰ स्तत्र नद्यादित्वादीप् द्वितयी त्रितयी तत्रापटचित्वान्वितः इ ईप् केचित्तु तयापडौ इति पठित्वा डित्वाट्टिलोपे नद्यादित्वादेवेप् इत्याहुः स च तस्य जपस्य लोप इत्येव
६६

क्रियायाभ्यावृत्तौ कृत्वस् पंचकृत्वः सप्तकृत्वः द्वित्रिभ्यां सुः द्विः त्रिः कृत्वं बह्वादेः शस् बहुशः शतशः तयाडयटौ सं
ख्यायां द्वितीयं तृतीयं द्वयं त्रयं शेषा निपाताः कत्यादयः का संख्या येषां ते कति ॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ❁
इति श्री काशी विश्वनाथपुरी महल्ला रेवडी तलाव पर चंद्रसेखर छापाखाने मे एह सटीक सारस्वतप्रसाद मयरो
साहुके इहा छापी गई वाः वेनीवकश पाडे छापने वाला लछू कारीगड जिसे लेना हो पतो चाननी चौक मे रछु
पाल तिवारी के दुकान पर मिलैगा संवत १९२७ मिती स्रावन सुदी १४ वार बुधवार के समाप्त भया ॥ ❁ ॥

सिद्धे डित्वे ईप् प्रसंगात् तद्धितमप्रत्ययानामनंतत्वात् कार्त्स्न्येनाभिधातुमशक्यत्वादनुक्तनिष्पत्त्यर्थमाह शेषा इति निपातनात्साधवो नि राम
पात्याः किमः संख्यापरिप्रश्ने डतिः का संख्या येषां कति एवं यति तति इत्यादि प्रयोगाद्दृश्यम् ॥ इति श्री भट्टवासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे तद्धि ६६
तप्रक्रिया समाप्ता ॥ शुभमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥ तारीख अंगरेजी १६ ॥ ॥ + + + ॥ ❁ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिसारेस्वतप्रसादसटीकसमाप्तम्